ڪينجهر

سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي
١٩٨٧

ڪينجهر

(تحقيقي جرنل)

سرپرست:

مظهرالحق صديقي

وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي

○

ايڊيٽر:

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

هدايت پريم

سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، سنڌ

١٩٨٧ع

سال ١٩٨٧ع] [تعداد ١٠٠٠

ڇاپو پهريون ١٩٨٧ع

ڇپائيندڙ جا سمورا حق ۽ واسطا قائم

ڪور ڊزائين:- محمد هاشم جوکيو

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

قيمت [redacted] روپيا

هي جرنل احمد نبي بخش شيخ، سنڌ پرنٽنگ پريس، اسٽال ٻوڙنڪا لين، حيدرآباد، ۾ ڇپيو ۽ چيئرمين، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

عنوان	ليکڪ	ص
١- شاهه جي رسالي ۾ آيل خاص لفظن جي لغات	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	۵
٢- روهڙي دا رهبر	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	۴۷
٣- شاهه جي ڪلام ۾ طالب ۽ مطلوب.	ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ	۵٨
۴- جديد ڊراما	قاضي خادم	۷٢
۵- سنڌي اصطلاح چوڻيون ۽ پهاڪا	نور افروز خواجه	۷٩
۶- صليبن ڏي سفر	سحر امداد	٩٣
۷- شاعريءَ جو سماجي ڪارج	قاسم ٻگهيو	١٠٠
٨- ڪشميري ادب ۽ سنڌو ماٿر جو ادب	هدايت پريم	١١١
٩- حيدرآباد ۾ سرائن جو خاندان	ڊاڪٽر قمر جهان مرزا	١١٩
١٠- تبصرو- شيخ اياز: ساهيوال جيل جي ڊائري	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	١٣٨
١١- سنڌي شعبي جي اڳوڻن استادن جو تعارف ۽ تحقيق جو مختصر جائزو	هدايت پريم	١۴۶
١٢- سنڌي شعبي ۾ لکيل ايم-اي جون ٿيسز ۽ مونوگرافس ۽ پي ايڇ-ڊي جون ٿيسز	ادارو	١۵٢
١٣- سنڌي شعبي جي مخزن جي ڏسڻي	ادارو	١۶٣
١۴- هن پرچي جا ليکڪ		١۷٠

ديباچو

سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽيءَ جي تدريسي ۽ تحقيقي شعبن ۾ هڪ اهم شعبو آهي. هن شعبي پاران شروع کان وٺي مختلف سالن ۾ تحقيقي مخزن ۽ جرنل شايع ٿيندا رهيا آهن. جن جو تفصيل هن ريت آهي:

١. سنڌي صحيفو (١٩٦٢ع)
٢. سوکڙي (١٩٦٤ع)
٣. سوغات (١٩٦٦ع)
٤. پورب (١٩٧٠ع)
٥. پرک (١٩٧٧ع)

شعبي جي استادن هنن مخزنن ۽ تحقيقي رسالن ۾ نه رڳو خود مقالا لکيا بلڪ اڪثر شاگردن جا لکيل شعر ۽ مقالا به شايع ٿيندا رهيا. ڪينجهر اسان جو پهريون جرنل آهي، جنهن کي صحيح معنيٰ ۾ تحقيقي جرنل چئي سگهجي ٿو. ڇو جو هن ۾ شعر ۽ افسانا يا ڪا ٻي صنف شامل ڪيل نه آهي ۽ فقط تحقيقي مقالا ڏنا ويا آهن.

جرنل جي آخر ۾ گذريل اشاعتن جي ڏسڻي ۽ سنڌيءَ ۾ ايم.اي ۽ پي ايچ.ڊي لاءِ لکيل مقالن جي فهرست به شامل ڪيل آهي.

هن جرنل ۾ يونيورسٽي اختياري وارن جي دلچسپي ۽ توجه کي آءٌ ۽ منهنجا ساٿي هرگز نٿا وساري سگهون، خاص طور محترم مظهرالحق صديقي وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي جي ذاتي دلچسپيءَ ۽ توجه لاءِ اسين سندن بيحد ٿورائتا آهيون.

آخر ۾ آءٌ پنهنجن سڀني ساٿين ۽ خاص طور محترم هدايت پريم جو شڪر گذار آهيان، جنهن پريس ۽ شعبي جي وچ ۾ پروف ڏسڻ ۽ جرنل جي تياري خاطر جيڪا ڊوڙ ڍُڪ ڪئي، تنهن جي لفظن ۾ ڪا تشبيهه ڏيئي نه سگهبي؛ ته به راڄ رسم خاطر آءٌ ڪيس جس ڏيان ٿو، جو هو پنهنجي پي ايچ-ڊي جي ڪم جي مصروفيت هوندي به هن ڪم ۾ ڪڏهن پوئتي نه پيو.

پريس جي عملي ۽ مئنيجر احمد نبي بخش شيخ جي تعاون لاءِ آءٌ سندن شڪرگذار آهيان.

فقط

عبدالجبار جوڻيجو

٩-٢-١٩٨٧ع

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

شاهه جي رسالي ۾ آيل خاص لفظن جي لغات

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام جي موضوعن جو دائرو نهايت وسيع آهي. هر طبقي ۽ ذهني سطح جو ماڻهو شاهه جي رسالي مان ڪنهن نه ڪنهن حد تائين لاڀ پرائي ٿو. ڪيترن ماڻهن کي رسالي جي معني ۽ مفهوم کي سمجهڻ ۾ ڪي مسئلا درپيش آهن. رسالي ۾ آيل لفظن جي معني ۽ شرح جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي، مرزا قليچ بيگ، ڀيرومل مهرچند، محمد بخش واصف، رسول بخش ڏيري، ڪمتر نقوي ۽ ٻين عالمن ڪم ڪيو آهي.

هيءَ لغات نه مڪمل لغات آهي ۽ نه سڀني لفظن جي تشريح. هن ۾ آهي لفظ آهن، جيڪي اسم خاص آهن، يا ماڳن مڪانن، جانورن، پکين، وڻن ٽڻن ۽ وڪرن جا نالا يا ڪي ٻيا اهڙا لفظ آهن، جن جي تشريح جي گهرج آهي.

اميد آهي ته هن مان رسالو پڙهندڙن جي گهرج پوري ٿيندي.

حوالن لاءِ هيٺيون تخفيفون قائم ڪيون ويون آهن:

الانا. ڊاڪٽر غلام علي الانا
بلوچ. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
ڀ. ڀيرومل مهرچند آڏواڻي.
ر. رائچند هريجن.
ش. غلام محمد شاهواڻي.
شيدا. مولوي محمد عظيم شيدا.
ع. عربي.
ق. قليچ بيگ.
ف. فارسي.
گ. ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي.
گج. گجراتي.
و. مولانا دين محمد وفائي.
هيم. هيمچندر.

الف:

آبڙو : ماڻهوءَ جو نالو آهي. هي اهو شخص هو، جنهن دودي چنيسر جي جنگ ۾ سومرن جون ساهون جهليون هيون. سومرين شهزادين کي پناهه ڏيندي پنهنجي جان جوکي ۾ وڌائين. سنڌ جي هڪ قديم ۽ مشهور ذات به آهي.

آحمد : نبي آخر زمان حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جو سڳورو نالو.

آرمُ: هڪ قسم جو فلالين يا باريڪ لسو اوني ڪپڙو. (و).

آرغچ : هڪڙو عمدو ڪپڙو. (ق).

آڙل : اڙل، ارڏا وچيرا معني گهوڙن جا ڦر. هتي: تيز ۽ ڪڏڻ وارا گهوڙا.

آصغر : (ع) ننڍو. ماڻهوءَ جو نالو به آهي. سُر بلاول ۾ 'جهاد آصغر' يعني 'نفس مطمئنه سان جنگ'؛ جي مفهوم ۾ آيو آهي.

آعرابي : عرب ۾ ڳوٺن ۽ صحرا ۾ رهندڙن کي اعرابي چئبو آهي. مارئيءَ ۾ 'مارو ماڻهن' لاءِ آيو آهي.

آڪ : هڪ جهنگلي ٻوٽو، جنهن جي ٽاري ڀڃبي ته کير جهڙو پرڪوڙو رس نڪرندو آهي.

آڪبر : (ع) وڏو. ماڻهوءَ جو نالو به آهي. سُر بلاول ۾ 'جهاد اڪبر' يعني 'نفس اماره سان جنگ جوڻ' جي مفهوم ۾ آيو آهي.

آگر : هڪ خوشبوءِ. 'هڪ قسم جو وڻ، جنهن جون ڪاٺيون خوشبوءِ واريون ٿينديون آهن'. (ش).

آڱار : آڱر، ڪوئلا (Charcoal).

آلک : ڳجهو. خدا.

الماس : هيرو، هڪ قيمتي هيرو، جيڪو نهايت چمڪندڙ آهي. (فيروزاللغات).

آن : اناج. (چانور، ڪڻڪ، جوئر، مڪائي وغيره).

آنبور : انبوري. ڪوڪن ۽ ڪلين کي چڪي ڪڍڻ جو هڪ اوزار.

آنگور : هتي معني 'سُور' ۽ 'ڦٽ' وغيره. اصل ميوو آهي.

آنيراء : سورٺ راءِ ڏياچ جي قصي جو هڪ ڪردار آهي. ڊاڪٽر

گربخشائيءَ جي لکڻ موجب انيراءَ جو اصل نالو 'درلڀ سين' هو. هُو گجرات جو حاڪم هو ۽ انهلواڙ پاٽڻ سندس راڄ ڌاني هئي. ان ڪري انهلراءِ يا انيراءَ مشهور ٿيو. هن ٻيجل کي لالچ ڏيئي راءِ ڏياچ جو سر ڪپارايو. سُر ٻلاول ۾ به شاه صاحب ڪيس نِنديو آهي.

اوڏ : ذات آهي. گنب (مٽيءَ) جون جايون وجهڻ جو ڪم ڪندا اچن. 'ڪيراڪوٽ جي وڏيڪ مضبوطيءَ ۽ آڏاوت لاءِ لاکي اوڏن جا راڄ گهرايا.' (بلوچ). لاکي ڦلاڻيءَ ۽ اوڏڻ جي عشق جو قصو مشهور آهي.

ايلاچ : ريشمي ڪپڙي جو هڪ قسم.

ايلاچيون : [واحد. ايلاچي] ننڍا ڦوٽا.

آتڻ : گهر ۾ آهاجاءِ جتي ويهي عورتون چرخو چورينديون آهن.

آدم : حضرت آدم عليه السلام، خدا جو پهريون نبي، پهريون انسان پڻ.

آديسي : جوڳي فقيرن جو هڪ قسم.

آڌوتي : جوڳين جو هڪ قسم، جيڪي انگ ڀڀوت رهندا آهن ۽ جسم جي ظاهر صفائيءَ جو ڪو خيال نه ڪندا آهن.

آذر : هڪ نقاش جو نالو آهي، جيڪو پاڻ کي خدا سڏائيندو هو [ش] ٻي معنيٰ 'باهه' آهي. شمسي سال جو نائون مهينو پڻ.

آراڙو : گاهه جو قسم آهي، جنهن مان ٿر جا مارو ماڻهو ڀاڄي ٺاهيندا آهن.

آري : پنهونءَ جي پيءُ جو نالو آهي. رسالي ۾ اڪثر جاين تي پنهونءَ لاءِ به ڪم آيو آهي. محققن "آري" کي آريه سان به نسبت ڏيکاري آهي.

آڪو : رسالي جي مختلف ڇاپن ۾ هن لفظ جون مختلف پڙهئيون آهن: آٽڪو، آڱو، آنڪو ۽ آڪو. آڪو معنيٰ "خراب" وڌيڪ قرين قياس آهي. ڇو جو ڪچو، پيلو يا آڻ پڪو گهڙو ڇوڻ ڏي مراد آهي. سيد نجف علي شاه ڪمتر پنهنجي تحقيق ۾ بحث ڪندي 'خراب' واري معنيٰ کي ترجيح ڏني آهي. 'آنڪو' جي معنيٰ بيشڪ بدبوءِ ڪيل ڪير يا

ڪا بي شي آهي. بيت جي سٽ خاص طور ڏيان ڇڪائي ٿي، 'آڪو ته آڪو، ڪڇو آيم ڪم؛ هن مان اِهو مغالطو پيدا ٿيو آهي ته ڪڇي جي اُبتڙ 'پڪو' ته نه ڇيو ويو آهي؟ حقيقت ۾ گهڙو ڪچو يا پيلو هو.

آڪون: اڪروٽ.

آگڙيا: لوهار، ڪامل مرشد- (ش).

آمـا : (واحد آمو) انب.

آونگ : ٽانڊو ، ديگڙا وغيره.

آهيڙي : شڪاري، صياد. ڪٿي 'ڪاسائي' به.

اِبليس : شيطان.

اِستنبول: اِستانبول يا اِستنبول، ترڪيءَ جو مشهور شهر، جنهن جو پراڻو نالو قسطنطنيه آهي.

آڏوهي : (يا اِڏوهي) ڪاٺ وغيره کي ڪائيندڙ جيت.

ب

بخمل : آڇي ڪپڙي جو هڪ قسم.

بداماڻي: ذات آهي. پنرو بداماڻي (ق)

بَدُو : بدوي، خانہ بدوش، جهنگ جا (اعرابي) وگند فقير کي بدو يعني خراب ۽ گدلو وغيره چيو ويو آهي.

بَصر : بصر، پياز (Onion).

بَرفت : لس بيلي، ڪراچي ضلعي ۽ بلوچستان طرف جي هڪ ذات آهي.

بَروو : 'بروو' هندوستاني راڳ مالها ۾ هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي. بـروي سان هڪ داستان به منسوب آهي ؛ جنهن موجب بروو نالي شخص قلات جو رهاڪو هو ۽ آن جو دهليءَ ۾ هڪ شهزاديءَ سان عشق ٿي ويو. (تفصيل ڏسو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ [پهو ڇاپو] از: عبدالجبار جوڻيجو).

بَرهمڻ : هندن جي هڪ اُتم ذات. رسالي ۾ اڪثر هندن تي سسئيءَ لاءِ آيو آهي، ڇو جو هـوءَ اصل برهمڻ جي ڌيءَ هئي.

بِروهي : سنڌ ۽ بلوچستان جي هڪ ذات آهي.

بيرقون : جهنڊيون، بانڌڻيون .

بيڪانير : هندوستان جو هڪ مشهور شهر آهي.

باڦتو : (ف۔ بافتن يعني اُڻڻ) سادو سفيد ڪپڙو۔
باڪا : بانڪا بهادر۔
باگهُ : واڳون، درياهي جانور، ازدها۔
بيبي : حضرت بيبي فاطمة الزهرا (بنت حضرت نبي ڪريم صلعم)۔
ٻوتو : (ف۔ بوتہ) ننڍو اُٺ، گورو، گونرو۔

ٻ

ٻرد : ٻرڊ، ڍڳو۔
ٻروچ : بلوچ۔ پنهونءَ جي ذات ڏي اشارو۔
ٻڪرو : ٻڪر، ڇيلو۔
ٻگا : (واحد۔ ٻگو، ٻگهو) پاڻيءَ جو پکي، جو هڪ ٽنگ تي اڪيون پوري بيهندو آهي (ش)۔
ٻگهه : ڏسو ٻگا؛
ٻليار : ڏيپلي جي ويجهو، پراڻ درياءُ جي هڪ حصي جو نالو آهي۔
ٻاٻيهو : ڏسو 'ٻرٻاٻيهو'
ٻارٿ : گٻاٽو۔
ٻاڇيڻ : سمي يا ڪن هنڌن تي سندس آباڻي ذات ڏي اشارو آهي۔
ٻانڊوٽو : ٻانڊٽو، ڇُريل ڪپڙو، ڇني وغيره۔
ٻانهوٽو : (جمع۔ ٻانهوٽا) ٻانهن جو زيور، ٻانهن رکيون۔
ٻولاهي : (جمع۔ ٻولاهيون۔ ٻولايون) نراڙ تي اڇي ٽڪي واري مينهن وغيره۔
ٻيجل : ٻيجل چارڻ، جنهن راجا انيراءِ جي چُرچ تي راءِ ڏياچ جو سر ڪپيو۔
ٻيٽ : پاڻيءَ سڀ وچ ۾ سنڪيءَ کي ٻيٽ چئبو آهي۔ (Island) ننڍي ٻيٽ کي ٻيٽارو يا ٻيٽاري چئبو آهي۔
ٻيلاڙي : ننڍو ٻيٽ جنهن ۾ ٻيلو هجي۔
ٻيلو : لفظي معني آهي، اهو علائقو جيڪو وڻن ۽ جهنگ سان ڀرپور هجي (forest)۔ هتي اس ٻيلي ڏي اشارو آهي۔ جتي جا حاڪم سخاوت جي ڪري مشهور ٿيا۔ جن مان سپڙ سخيءَ جي واڪاڻ شاه صاحب خاص طور ڪئي آهي۔ اس ٻيلو اڄڪلهه صوبي بلوچستان جو هڪ حصو ۽ ضلعو

آهي. لس ٻيلي جي سنڌي شاعرن جو تذڪرو ڊاڪٽر
نبي بخش خان بلوچ 'ٻيلاين جا ٻول' جي نالي سان لکيو آهي.

ٻـور : گورو يا ڪنوات اُٺ (ش)
(١) (سن - ٻهـُرو) ڀوري رنگ وارو اُٺ (گـو)
(٢) وڻن جو ٻور. اُنن ۾ ٻين چوپاين جي چرڻ جي ڪم ايندو آهي.

ڀ

ڀنڀور : ڀنڀور جو ڪوٽ، ميربور ساڪري تعلقي (ضلعو ٺٽو) ۾
دابيچي سٽيشن کان اڀائي ڪوهه پري آهي. هي اڳي هڪ
وڏو شهر هو. ڀنڀوراءُ نالي هڪ راجا راڄ ڪندو هو. هاڻ
اهو شهر اُجاڙ ٿيو پيو آهي. پر اُن جو ويرانو ظاهر ٻيٺو
آهي' (ب)
آثار قديمه وارن جي کوٽائيءَ کانپوءِ اُتي هڪ ميوزيم به قائم
ڪيو ويو آهي. ڀنڀور اُهو شهر آهي، جتي سسئيءَ جو گهر هو
۽ پنهون سوداگر ٿي آيو.

ڀاروڙي: اوني اُچي لوئي، رڍ کي به اڪثر ڀاروڙي چون ٿا.

ڀـان : ڀان، ڀٽ منگتو، هڪ ذات به آهي.

ڀـٽ : 'سارنگ ۾ 'ڀٽ شاهه' ڏي اشارو آهي مارئيءَ ۾ ڀٽ (جمع ڀٽن)
جو ذڪر عام طور ٿر جي واريءَ جـي ڀٽن (ڊگهن) جو
ڪيو ويو آهي.

ڀـُڄ : ڪڇ رياست جي گاديءَ جو هنڌ آهي. جيڪو ڪڇ جي
حاڪم راءُ کنگهار ١٥٤٨ع ۾ جوڙايو هو (ب).

ڀـُوڻ : چرخي. کوه مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ چرخي جنهن تي رسيءَ
جي مدد سان پاڻي ڪڍبو آهي.

ڀؤنر : ننڍڙو ڪارو جيت، جيڪو ڀون ڀـون جـو آواز ڪڍندو
آهي ۽ گلن تي ويهندو آهي.

ت

تبر : (جمع، تبرون، ڪهاڙي axe).

تتر : تتر پکي، سنڌ ۾ تتر ٻن قسمن جا ٿين ٿا. هڪڙا ڀناڀڙي
۽ ٻيا ڪارڙا تتر جو گوشت لذيذ ٿئي ٿو

تماچي : سنڌ جي سما خاندان جو حاڪم ڄام تماچي، جنهن نوريءَ سان شادي ڪئي.

ڏنبو : سُرندو، ساز.

تنبير : ڏنبو يا ساز وڄائيندڙ.

توڏو : (جمع- توڏا) اٺ. ڀاڪو ڏاچي هٺي ڏهه ته توڏو هٺي تيرهن.

توڏي : اِشارو سهڻيءَ ڏي آهي. حقيقت ۾ توڏي يا توڙي راڳڻيءَ جو نالو آهي.

ڏور : گلن ۽ مڪڙين جون اندريون قلڙيون.

تاجڙين : (تازڙين) تازي گهوڙن جي.

تاجي پيٺو : ڪپڙي جي اُڻت ۾ ايندڙ ڊيگهه ۽ ويڪر ڏي ويندڙ ٻه تندون؛ تاڃي ۽ پيٽو.

تازي : عربي گهوڙا.

ڏاڙو : تاڙو پکي. هي پکي ٻوليندو آهي ته اُن جي تنوار کي برسات جو پيش خيمو ڄاڻو ويندو آهي.

تيل : مٽي ۾ وجهڻ جو تيل. گهڻو ڪري سنڌ ۾ سرنهن جو تيل مٽي ۾ وجهبو آهي.

ٿ

ٿرٻاٻيهو : هي پکي برسات جي موسم ۾ ظاهر ٿيندو آهي ۽ گرمي سهي نه سگهندو آهي.

ٿر : ٿرپارڪر ضلعي جو علائقو. ٿرَ جا مختلف حصا آهن. انهن تي مختلف مقامي نالا ٻه آهن؛ 'ٿر سنسڪرت لفظ 'سٿل' مان نڪتل آهي. جنهن جي معنيٰ بيٺل يا نه وهندڙ يعني خشڪ ملڪ آهي. اُن جو اُچار قري ٿـل ۽ ٿر ٿيو' (را).

ٿوهر : وڻ جو قسم (Cactus).

ٿيلهي : (گ.ج. ٿيلي < هيم. ٿوي + لي = ڳوٺري) ڳوٺريءَ جهڙي مڇي- (گ.ٿ) سنڌيءَ ۾ ٻه ٿيلي يا ٿيلهي، ڳوٺريءَ جي معنيٰ رکي ٿي.

ٽ

ٽَڪُ : سٽ ڪتڻ جي چرخي ۾ لوهه جو هڪ ٽڪر جنهن تي ڌاڳو ويڙهيو آهي.

ٽُوهه : هي مشهور ڦَل، گدري جي نموني هئڊي رنگ تي، واريءَ جي پيدائش آهي. ڏسڻ ۾ گهڻو ئي سهڻو ٿيندو آهي، مگر ذائقي ۾ جهڙو زهر. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ڏسڻ ۾ ٽوهه' (گَدَر). دوائن ۾ ڪم اچي ٿو.

ٺ

ٺاٺارو : ٺامي، جست وغيره جا ٺانءُ ٺاهيندڙ ڪاريگر.

پ

پَبُ : جبل جو نالو آهي، جيڪو شاه بلاول جي درگاه جي ويجهو آهي. هن ئي جبل جي اندر هڪ وڏو صفو (هال) آهي، جنهن کي لاهوت سڏجي ٿو' (پَ).

پتنگ : ننڍڙو جيت جيڪو باهه يا ڪنهن ٻه ٻتيءَ جي روشنيءَ تي ايندو آهي، 'پتنگ' لفظ خاص طور شاعريءَ ۾ ڪم ايندو آهي.

پَٽُ : ريشم (Silk).

پَٽُ : ڪشتو، ڪشڪول، جمني. خاص طور خيرات وٺندڙ کڻندا آهن.

پَٽُ چِير : پٽ يا ريشم جو ڪپڙو.

پَٽڻ : جهوناڳڙهه طرف هڪ شهر جو نالو.

پَٽولا : ريشمي ڪپڙا.

پٽيهل : درياءَ جو نالو، بدين ضلعي ۾ پراڻ درياءَ جي هڪ حصي جو نالو آهي. هاڻي موجود ڪونهي.

پٽڏام : پٽ شاه جي ويجهو هڪ هنڌ جو نالو آهي.

پُرتِ : ڏوٻي (مونث: پرڏياڻي).

پڳهه : ٻيڙيءَ جي لنگر سان ٻڌڻ جون نوڙيون. 'پڳهه هڻڻ' معني لنگر انداز ٿيڻ.

پڻاٽر : مينهن جو پاڻي.

پنھوار : (پرا. پهو < سن. پشو = ٻڪري + آر) ٻڪرين وارو (گ). مارئيءَ عام طور پنهنجن مائٽن لاءِ پنهوار لفظ ڪم آندو آهي.

پنھون : ڪيچ جي حاڪم آري ڄام جو پٽ هو. ڀنڀور ۾ اچي سسئيءَ سان شادي ڪيائين. سندس ڀائر ڪيس غافل ڪري واپس کڻي ويا.

پنيِر : (١) هڪ قسم جو ٻج، جيڪو دوا لاءِ ڪم ايندو آهي. (٢) کير جي اهڙي صورت جنهن کي پاڻي ڌار ڪري تيار ڪبو آهي. (سنڌي اردو لغت: ڊاڪٽر بلوچ ۽ غلام مصطفيٰ خان) رسالي ۾ ٻيو نمبر معنيٰ ورتل آهي.

پنڊت : پنڊت.

پنھو : ڪپهه جو منجهو.

پهون^ : (جمع: پهون) ٻڪري.

پهي : ٻچيل ڪپاهه جو منجهو (ش)

پابوڙو : (جمع : پابوڙا) ڍنڍ ۾ ڪنول جو ميوو، جنهن ۾ ٻير جيڏي ٻج ٿيندا آهن.

پات^ : پاٽ، پٽ، پان، ميراثي، ڳائڻو.

پارس : هڪ قسم جو پٿر آهي. هن لاءِ مشهور آهي ته لوهه کي ڇهندو ته اهو به سون ٿي پوندو.

پارسي : فارسي زبان، Persian

پارڪر : ننگر پارڪر. ضلعي ٿرپارڪر جو اوڀر ڏکڻ وارو حصو.

پارهيڙي : شڪاري. شاه صاحب جي هن سٽ ۾ آيل هوبهو مفهوم گرنٿ ۾ به آهي: 'سر وچ پنڇي هيڪلا، ڦاسيوال پچاس'.

پاڪي : چٻي جهڙ، لسي.

پاڪڙي : ننڍي ٻيڙي.

پان : ساڳو پتو، جنهن ۾ ڪاٿو، چونو، سونف سوپاري ۽ گلقند وغيره ملائي کائبو آهي.

پانچاريل : پنجن سالن جي عمر وارو (اٺ)- (و).

پائر : ٿر جو حصو. 'سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ واري ٿر جي حصي کي پائر جو ٿر سڏيندا آهن' (پ).

پپون^ : (واحد. پپ) جهنگلي ميوي جو قسم.

پُراڻ : پُرائو درياءُ ؛ جنهن جي پوچڙيءَ جا آثار بدين ۽ ٽنڊي باگي تعلقن ۾ آهن، قتل درياءُ جا مختلف هنڌن تي مختلف نالا آهن، جهڙوڪ نندو نيرو، بدرو وغيره.
پـُوربيا : اي پورب (اوپر) ڏي ويندڙ! اي جوڳي-(ش).
پـُسيي : جهنگلي ٻوٽي جا ڳاڙها گل، غريب ماڻهن جي کاڌي جي ڪم اچي ٿي.
پـِينگهو : مال جي ڦرن ٻڌڻ جي رسي.
پـُربندر : پـُوربندر. ’ڪاٺياواڙ جي الهندي طرف عربي سمنڊ تي بندر آهي. پوربندر جو خاص ذڪر هِن ڪري آهي، جو سنڌ جا وڻجارا غوراب پري آتي واپار لاءِ ويندا هئا‘ (گ).
پـِيـڇَ : (سن، پيڇا) چانورن جي پيڇي يا پٽڙو پت، ڪانجهي، آش-(گ).

ج

جـَبات : زباد، مشڪ (ش)
جـَبـّار : جبر ۽ زور وارو، ڏاڍو. خدا جو صفاتي نالو آهي- (ش)-
جـَت : (واحد- جـَت) ذات آهي، سسئيءَ بابت سيني سـُرن ۾ اڪثر پنهون جي نالي بدران ’جت‘ لفظ ڪم آيو آهي.
جـَڪرو : (١) چنيسر جو وزير- (سـُر ليلا چنيسر ۾).
(٢) سخي سردار چام جکرو- (سـُر بلاول ۾)- تمثيلي اشارو بلاول ۾ حضرت نبي ڪريم ﷺ ڏانهن آهي.
جـَر : ڏسو: ’جائو‘.
جـَسودن : راجا جو نالو. سمن ۾ جسودن مـُهڙائي تي گذريو آهي.
جـَليل : وڏي مان مرتبي وارو، خدا.
جـَماز : (ع. جمازه) تکي ۾ تکو اٺ - (و). جمع جي صيغي ۾ ’جمازن‘ ۽ ’جماجان‘ جي صورت ۾ رسالي ۾ آيل آهي.
جـَمال : (ع)، حسن، سونهن.
جـَمر : ڏسو: ’جائو‘
جـَنبـُور : ڪتي جو نالو. ٻـُجن جي ڪري ٻـِه اڪثر ڪتي کي جنبور يا جنبورو چئبو آهي.
جـَنت : (ع)، بهشت، Heaven.
جـَنڊ : ڏولَ يا ٻوڪا، جن وسيلي کوهه مان پاڻي کڻبو آهي.
جواهر : قيمتي پٿر، هيرا موتي وغيره.

جاجڪ : پرڀاتي ۾ عام منگتي کي ۽ سورٺ ۾ ٻيجل کي جاجڪ سڏيو ويو آهي.

جاجڪاڻي : منگتن جي هڪ ذات. هتي معنيٰ آهي جاجڪ جي يا منگتي جي.

جاڙيجا : (واحد. جاڙيجو) سماٽ جي ذات آهي. اڄڪلهه سنڌ ۾ ٺٽي ضلعي ۾ مسلمان ۽ ڪڇ ڪاٺياواڙ ۾ هندو جاڙيجا سڏجهن ٿا.

جانار : جانور، درندو.

جاڻي : ميون جاڻي جُهيڙ. عنايت ڏيري جو پيءُ هو. جيڪو شاه صاحب جو مريد اچي ٿيو، ميون جاڻي ڪيس واپس وٺڻ آيو، پر عنايت انڪار ڪيو.

جاڻو : 'جاڻو – جهمر – جهر' ٿن جبلن جا نالا آهن. 'لس ٻيلي ۽ قلات جي وچ ۾ قلات رياست جو وڏو پاڳو 'جهلاوان' نالي آهي. جتي ساوڪ ۽ سبزي گهڻي آهي. اُن علائقي جي جن مائرين ۾ وڏا چراگاه آهن، تن مان هڪ جو نالو به 'جاڻو' آهي. اُتي جاڻو نالي جبل به آهي، جنهن جي پرسان جهمر ۽ جهر نالي آتانهان جبل آهن! (پ)

جوڳياڻي : (مذڪر، جوڳي)، فقيرن جي هڪ ذات آهي. جوڳي پنٿ جي سنڌ ۾ اثر هيٺ هي لفظ عام ٿيو، رسالي ۾ سمئي لاءِ به آيو آهي.

جيباڏي : ڪيري تعلقي ۾ هنگورنه ڳوٺ جي اُتر طرف ٻن ڪوهن تي هڪ ترڙ–(ش).

جيسر ميِر : جيسلمير. ' جيسلمير شهر جيسل نالي هڪ ڀٽي راجپوت ١١٥٦ع ۾ ٻڌو ۽ اُتي قلعو به جوڙايائين. اُنهيءَ اڳئين شهر جو ويرانو اڄ ڏائين هاڙوڪي جيسلمير شهر ۾ ظاهر بيٺو آهي'. (پ). هي شهر صوبي راجستان پارت ۾ آهي.

ڄ

ڄَهيڙ : (يا جهيڙ) مير بحرن جي هڪ ذات آهي.

ڄَرڪو : وڏي مڇيءَ جو قسم آهي. ننڍين مڇين کي کائي ويندو آهي. اُن ڪري گهڻ کاڌؤ ۽ لالچيءَ کي به جرڪو چئبو آهي، مثلو آهي، اُن ڪري اڪثر ماڻهو کائڻ کان پرهيز ڪندا آهن.

چيون : سنهيون جيون يا جون.
چينو : سچو نالو چيتالال يا چيتانند. شاه صاحب وگند ناليءَ فقير سان خوش طبعي ڪندي چيو آهي : بصر سين بازار ۾، ڪر واٽيو چينو.
چام : سمات قوم جي سردار يا حاڪم کي چام چئبو آهي، رسالي ۾ ڪاموڏ ۾ تماچيءَ لاءِ ڪم آيو؛ پر سسئيءَ جي بيان ۾ پنهون لاءِ به ڪم آيو آهي، اتي 'محبوب' جي معنيٰ ورتل آهي، هونئن ڪنهن بہ غير سمات کي چام نہ چئبو.
چاماڻي : چامن واري.

جھ

جهانگي : جهنگ ۾ رهندڙ (مارئيءَ جا مائٽ).
جهونجهار : بهادر.
جهوناگڙه : هندوستان ۾ هڪ شهر جو نالو آهي، راءِ ڏياچ رياست جهوناگڙه جو حاڪم هو، هي شهر راءِ ڏياچ جي ڏاڏي راءِ گر هربو (وفات ٨٩٢ع) بڌايو هو؛ (پ)
جهوڪ : 'جهوڪ شريف' تعلقي ميرپور بٺوري ضلعي ٺٽي ۾ ندي پر تاريخي شهر آهي، جنهن جو پراڻو نالو ميران پور آهي، هتي حضرت شاه عنايت (شهادت ١٧١٨ع) جو مقبرو آهي.

ڃ

ڃتون : طوطي Parrot.
ڃڙو : مينهن وغيره کي آواز پيدا ڪرڻ لاءِ ڳچي ۾ ٻڌڻ وارو ننڍو مٽر.
ڃارئي يار : عمرڪوٽ جو حاڪم همير سومرو (١٤٠٠ع ۾ تخت تي ويٺو) ۽ سندس وزير راڻو مينڌرو، سنهڙو ڏماچاڻي ۽ ڏونر پٽي. هتي انهن چئن ڏي اشارو آهي.
ڃنبيلي : (١) گل جو نالو آهي.
(٢) ٻانهيءَ جو نالو.
ڃندن : چندن جو ڇورو، سر ڪند، صندل، سرهاڻ-(ش).
ڃنگ : هڪ ننڍو ساز، جيڪو وات تي رکي وڄائبو آهي.
ڃنگ : سوري، قاسي.

چنيسر : چنيسر سومرو، ديول ڪوٽ جو راجا هو. هن جي حڪومت جو زمانو تيرهين صدي عيسويءَ جي آخر ڄاڻايل آهي، سومرن جي داسڙا نُنگ يا اوڙڪ مان هو.

ڇِٽا : (واحد، ڇٽو) ڪاٺي جا ڇٽا.

چارڻ : ذات آهي. پرياتي ۾ عام منگتي کي چارڻ سڏيو ويو آهي سورٺ ۾ بيجل کي.

چارئي چگا : اشارو حضرت رسول ڪريم صلعم جي چئن يارن حضرت ابو بڪر صديق، حضرت عمر فاروق، حضرت عثمان غني، ۽ حضرت علي مرتضيٰ ڏي آهي.

چاڻنگو : اُٺ.

چ اهڪ : گاهه، سبزو، چراگاه.

چاڻُر : چانور

چِب : (جمع. چِبون) Owl ڪُنگِڙ ڪان ننڍو چِتڪمرو پکي ٿيندو آهي. گهڻو ڪري ويران ڀِتن، جهنگلن ۽ قبرستانن ۾ رهندو آهي، اُن جو ٻيو قسم چِبرو ٿيندو آهي، جو سِرڻ ڪان ٿورو ننڍو ٿئي ٿو ۽ سندس شڪل ٻليءَ جهڙي ٿيندي آهي. هن کي منحوس يا ڇنڊو سمجهيو ويندو آهي (و).

چِٽاڻو : چِٽائي روشني، سوجهرو.

چِڙي : جهرڪي، Sparrow.

چِلِڙ : (١) گپ، ڪچرو.
(٢) گاهه جو قسم.

چِيتو : (جمع. چيتا يا چيتا) چيتو، Tiger چيتا ٻپ جبل پاسي جام ٿين ٿا. (ب)

چِيڙ : جيت، چيچڙ. هڪ ننڍو جيت جيڪو ڪتن ۽ ٻين جانورن کي چهٽندو آهي.

چِين : چين ملڪ، China، هن ملڪ جو چيني نالو **چهنگ ڪو** آهي. جنهن جو لفظي مطلب مرڪزي يا وچيون ملڪ آهي. گاديءَ جو هنڌ پيڪنگ اٿس.

چِيهو : گاهه جو قسم آهي.

چِيهو : (جمع. چيها) جهرڪيءَ کان ننڍو ۽ رنگا رنگ پکي آهي. سندس ٻوليون ڏاڍيون مٺيون ٿين. گهاٽن وڻن ۽

ساوڻ جهنگلن ۾ پاڻيءَ جي ڪنارن سان رهندو آهي ۽ فارسيءَ ۾ آن کي سرخاب سڏيندا آهن.' (و)

چِڪي : ڍنڍ جو نالو آهي.

چِوهڙا : (واحد . چهڙو) آڇوت، ڀنگي.

چوتاڻي : 'رونجهن مان سڀڙ چوتاڻي ٻيلي جو حاڪم ٿيو. چام سيڙ جي پي جو نالو چام چوتا هو' (بلوچ).

چؤسال : چئن سالن جي عمر وارو (آ ٺ)-(و)

ڇ

ڇِتر : پراڻو جهاز (ش) ڇيتيون يعني پرزا ٿيل جهاز (گ).

ح

حَسن : حضرت اِمام حسن بن حضرت علي ڪرم الله وجهه.

حضرت ميران: حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني پيران پير دستگير (١٠٧٨-١١٦٦ع). سندن روضو مبارڪ بغداد (عراق) ۾ آهي.

حَب : نديءَ جو نالو آهي، 'هيءَ ندي ڪراچيءَ کان ستڪوه پري آهي. اِها ندي پب جبل جي ٻنهه اُتر واري قطار وٽان بلوچستان جي حد مان هلي، ٻه سؤ چاليهن ميلن جو پٽ پسائيندي ڪراچيءَ پريان ڪيپ مانز وٽ عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي' (پ).

حاتم : عرب جي طائي يا طي قبيلي جو مشهور سخي، جيڪو ڇهين صدي عيسويءَ ۾ ٿي گذريو آهي.

حُسين : حضرت امام حسين بن حضرت علي ڪرم الله وجهه. امام حسين عليه السلام ڪربلا ۾ ڏهين محرم ٦١هه بمطابق ٦٨٠ع ۾ شهيد ٿيو.

حُسيني : هندوستاني راڳ موجب صبح جي راڳڻي آهي. سلطان حسين شرقي واليءَ جونپور ايجاد ڪئي.

حُر : حُر پهرياڻين يزيد جي لشڪر ۾ هو ۽ پوءِ امام حسين سان اچي شامل ٿيو.

حُورون : (واحد. حورُ) بهشتي مخلوق.

حيدر : حضرت علي ڪرم الله وجهه جو لقب آهي.

خ

خَچر : گڏهه ۽ گهوڙي سان مشابهت رکندڙ بار برداري ۽ سواريءَ جو جانور، Zebra.

خليل : (ع) دوست. حضرت ابراهيم عليه السلام جو لقب آهي.

خالق : (ع) پيدا ڪندڙ، خلقيندڙ، خدا.

خان بلوچ : پنهونءَ ڏي اشارو آهي.

د

دَلق : چوغو، گودڙي.

دَرندا : (واحد . درندو) خوفناڪ جانور.

دَڪن : حيدرآباد دڪن (پارت). پارت ۾ ڏکڻ ۾ هجڻ ڪري دڪن نالو اٿس.

دَنبورو : طنبورو (ساز).

دَنگي : ٻيڙي.

داسڙو : سومرن جي ذات جي هڪ اوڙڪ يا نک آهي. چنيسر هن ذات سان تعلق رکندو هو. بدين ضلعي ۾ لنواري شريف ويجهو ۽ سنڌ ۾ ڪن ٻين هنڌن تي داسڙن جا ڳوٺ سڃهن ٿا.

دائودي : حضرت دائود عليه السلام ڏي اشارو آهي، دائودي گل به آهي.

دلي : هندوستان جي گاديءَ وارو شهر دهلي.

دوارڪا : هندن جو تيرٿ ۽ هڪ شهر آهي . ’شاه صاحب هنگلاج کان پوءِ دوارڪا ويو هو.‘ (پ)

دولت : ٻانهيءَ جو خيالي نالو آهي.

دوڪ : (يا دوڪ) ٻن ڏندن وارو (اٺ)-(و)

ڌ

ڌُلڌل : حضرت امام حسين جي گهوڙي جو نالو آهي .

ڌَڄ : (سن. ڌَوَجَ) جهنڊي، ٻانڌڻي، ٻيرق-(گ).

ڌاڻيون : چانور .

ڌوٻي : ڪپڙن ڌوئڻ وارو. رسالي ۾ اشارو محمد ڌوٻيءَ ڏي آهي، جنهن سسئيءَ کي درياءَ مان ڪڍيو ۽ پالي وڏو ڪيو .

ڏ

ڏَنُيري : (مذڪر. ڏنيرو) مڇيءَ جو قسم آهي.

ڏَم : سهڻيءَ جي مڙس جو نالو آهي.

ڏَهر : ٻن پٽن جي وچ واري سخت زمين کي ڏهر چئبو آهي، ڏهر جو موسيقيءَ سان به واسطو آهي. سنڌ ۾ مخدوم نوح جي سروري سلسلي ۾ اسر ويل ڏهر ڳائڻ جو رواج آهي.

ڏاگهو : (جمع. ڏاگها) ٻُور وهيءَ ۾ پهتل آنُ-(و).

ڏاڙهون گل : ڏاڙهونءَ جي وڻ جو گل.

ڏانڊُ : (جمع. ڏانڊَ) ڍڳو.

ڏياچ : راءِ ڏياچ جيڪو ١٠٠٣ع ۾ جهوناڳڙه جي گاديءَ تي ويٺو سنڌس رائيءَ جو نالو سورٺ هو، روايت موجب ڏياچ جي دشمن انيراءِ جي موڪليل چارڻ ٻيجل سر جي صدا اچي هڻئين ۽ ڏياچ وچن پاڙيندي پنهنجو سر صدقو ڪيو.

ڏُٽ : گاهه ۽ جهنگلي ٻوٽا، جن مان غريب ماڻهو پيٽ قوت ڪندا آهن.

ڏُونگر راءُ : دودي چنيسر جي جنگ ۾ جنهن لچ پال ابڙي سومرن جون سامون جهليون، تنهن جو پٽ هو، راوين جي چوڻ موجب ان وقت آٺن سالن جو هو.

ڏوٽي : جهنگلي ٻوٽن ۽ گاهن تي گذران ڪندڙ. (ڏسو ڏٽ)

ڏونرا : ٻير جيڏا جهنگلي ميوا.

ٻ

ٻَبُ : دوا. جڙين ٻوٽين مان ٺاهيل ديسي دوا.

ٻاڪون : (واحد. ٻاڪ) ڪاري ٻاڪ، ميوو، Grapes.

ٻامڻ : گاهه جو قسم آهي.

ٻ

ٻَٽ : ’سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي جا طمعي ٻاگا به آهن: هڪڙو ٻٽ يعني وارياسو پٽن وارو ٻاگو.... الخ‘ (را).

ٻارِڳي : ٻراڻي درياءُ جي هڪ شاخ. ٻاڳي ۽ ٻور، جن جو ڇوڙ ڏيپلي تعلقي ۾ ٻلهار ۾ ٿيندو هو.

ٻور : ٻورو، ٻراڻو درياءُ. (ڏسو ’ٻاڳي‘).

ر

رَب : خدا.

رُباب : ساز جو هڪ قسم.

ربابي : رباب وڄائيندڙ.

رجپُوت : راڄپوت. ’ٽر جي راڻن جو پهريون وڏو ڏاڏو، جنهن کان وٺي سنڌن پيڙهي شروع ٿئي ٿي سو پرمار نالي هڪ راڄپوت هو‘(پ).

رَڇَ : ٿانو، برتن.

رڇائين ريث : اُنَ. سال کان وڌيڪ عرصو رکي جنهن رڍ جي اُنَ ڪترجي ان رڍ کي ’رڇي‘ چئبو آهي.

رفيع الدرجات: وڏي درجي وارو، خدا.

رقيب : (ع). راکو، نگهبان، خدا جو هڪ صفاتي نالو به آهي. اڪثر عشقيه شاعريءَ (غزل) ۾ محبوب جي ٻئي طلبگار کي رقيب سڏبو آهي. عرب ۾ پرده دار عورتن جي ڏوليءَ سان گڏ هلندڙ نگهبان کي رقيب سڏبو هو.

رَيُون : چانورن جا پڳل ۽ ننڍڙا ننڍڙا ٽڪرا، پرزا پرزا.

رِدا : چادر.

رازق : رزق ڏيندڙ، الله تعاليٰ.

رام : شري رام، هندن جو اوتار. هُو راجا دسرٿ جو پٽ هو ۽ وچن پورو ڪرڻ خاطر چوڏهن سال بنواس ۾ رهيو.

رامڪلي : هڪ راڳڻيءَ جو نالو آهي.

راڻو : سر مومل راڻي جو سورمو. راڻو همير سومري جو سالو ۽ وزير هو. مومل جي حُسن جي هاڪ ٻڌي ڪاڪ پهتو ۽ سڄو جادوءَ جو ٽڪسات پار ڪري مومل ماڻيائين. نيٺ غلط فهمي سبب مومل کان جدا ٿيو.

راوت : سردار، بهادر.

راول : دوست، محبوب.

راهُو : محبوب ڏي اشارو آهي، نالو به آهي. سنڌ ۾ هڪ مشهور ذات به آهي.

رائڪ : پٽ شاه جي ويجهو هڪ هنڌ آهي.

ريُو : چانڊي، Silver.

رُڪ : فولاد، Steel.

رُوم : اٽليءَ جي گاديءَ جو هنڌ Rome. قديم زماني ۾ روم جي سلطنت جو ڏاڪو هندين ماڳين وينل هو.

رومي : روم جو رهاڪو. هتي اشارو فارسي زبان جي مشهور شاعر مولانا جلال‌الدين روميءَ (١٢٠٧ – ١٢٧٢ع) ڏي آهي، جنهن جي مثنويءَ جو شاه صاحب تي گهڻو اثر هو.

رونجهو : ذات آهي. مشهور 'سپڙ سخي' ذات جو رونجهو هو. 'سپ کان اول جنهن سنڌي قوم لس ٻيلي ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي، سي رونجها هئا' (بلوچ) سنڌ ۾ به رونجها رهن ٿا.

ري : ڪسوٽي

ريبارو : پيغام ڪڻي ويندڙ. ذات به آهي. اڪثر سنڌي شاعرن پيغام نبيءَ جي نسبت ڪري حضرت رسول ڪريم صلعم کي به ريبارو سڏيو آهي.

ريٽ : درياءَ يا واه جي پُسيل مٽي يا واري.

ريل : سيڙهه، زمين جو اهو ٽڪر جنهن ۾ چاري لاءِ گاه پوکجي.

ريٽو : رڱيل ڪپڙو.

روجهه : '(پرا. روجهو < سن. رشيه) آچن ٻيرن وارو هرڻ (گ) 'هڪ مشهور پهاڙي جانور آهي، جنهن کي جابلو گهٽون به چوندا آهن. ڏاڍو مٿارو، رنگ جو ڪارو پورو گهاڙهو ٿيندو آهي. شاه صاحب اُن کي **روجهڙي** تصغير سان به آندو آهي' (و).

روجهڙيون : هرڻ جو قسم آهي. (ڏسو . روجهه).

روڏو : (جمع . رڏ) اُٺ لاءِ ڪم آيو آهي. اُٺ جنهن کي ٻچ نه هجن ۽ ٿوڙهو هجي.

روضي پاس : روضي وٽ. مديني شريف ۾ حضرت نبي ڪريم صلعم جي روضي مبارڪ ڏي اشارو آهي.

روضو : حضرت رسول ڪريم جي مبارڪ مقبري ڏي اشارو آهي.

ز

زهر : وهه، Poison

زاغ : ڪانگ، ڪانءُ، Crow

س

ستّار : (ع) ستر ڪندڙ عيب ڍڪيندڙ پردو پوش ڪرڻ وارو، الله تعاليٰ جو صفاتي اسم آهي.

سَپ : نانگ، Snake.

سَپڙ : لس ٻيلي جي سخي حاڪم جو نالو آهي، جيڪو ذات جو رونجهو هو.

سَر : هڪ ٻوٽو آهي: جيڪو واهن ۽ ڪسين جي ڪپن تي اُپرندو آهي (گ).

سَردار : اڳواڻ، محبوب.

سَرو : (سن. سَرَڪَ، سُرا) شراب (گ).

سَرواڻ : (ف. ساربان) قافلي جو اڳواڻ، رهبر. جديد فارسيءَ ۾ سردار کي 'سَرَ' به چئبو آهي، جمع اُتس 'سَران'.

سَرَهَ : Ibex، 'هرڻ يا ڦاڙهي جي شڪل جو جهنگلي جانور آهي، هين جا سڱ تمام وڏا ٿيندا آهن. جبلن ۾ رهي ٿو. ڪائڻ ۾ ڏاڍو لذيذ ۽ سوادي ٿئي ٿو. هين جانور جو پِتو ڪيترين ئي بيمارين ۾ ڪم اچي ٿو'(و).

سَسو : گهيٽو.

سَسئي : سُورميءَ جو نالو آهي، جنهن جي پنهونءَ سان پريت ۽ پوءِ شادي ٿي. هوءَ محمد ڪنيءَ جي پاليل ڌيءَ هئي. روايتن موجب سندس اصل ٻيءَ جو نالو نائون هو ۽ ماءُ جو مُندر.

سَگبان : (ف) ڪتا رکندڙ.

سَمرقند : ترڪستان جو مشهور شهر آهي - اڄڪلهه سوويت روس ۾ آهي.

سَمو : ذات آهي، سمات قبيلي جي فرد کي به سمو چوندا آهن. ڀرياتيءَ ۾ سپڙ سخيءَ کي ۽ ڪاموڏ ۾ تماچيءَ کي شاه صاحب سمو سڏيو آهي.

سَميع : (ع) ٻڌندڙ، خدا.

سَناسي : سنياسي، جوڳي، تارڪ، رمتو فقير وغيره.

سَنئڊ : ترڻ لاءِ ساندارو.

سَنک : ساز جيڪو جوڳي وڄائيندا آهن.

سَنگهارَ : (سن. سَنگهه = ڏڻ + آر) مال تي گذارو ڪندڙ، مارئيءَ جا مائٽ (مونث - سنگهاربون).

سَگَرَ : کنڊيءَ جي وڻ جون سگريون يا ڦرهيون جيڪي ڀڄڻ کانپوءِ ڪاٺيون آهن.

ساٿِي : مڇي پلو وڪڻندڙ.

ساڏوهي : ڄار جو وڻ، ڪيڙو.

سارنگ : مينهن جي موسم، ميگهه ملهار. هڪ راڳڻيءَ جو به نالو آهي؛ جنهن جي نسبت توڙي تاثر برسات جو آهي.

سارنگي : ساز جو قسم آهي.

سال : اوڻ جي شال.

سامارو : ٿرپارڪر ضلعي ۾ هڪ شهر آهي.

سامي : (سن. سوامي) فقيرن جي هڪ ذات، جيڪي اڪثر خانہبدوش هوندا آهن ۽ سڙو يا ٽولو ڪري هلندا آهن. لاڙ ۽ ٿر جي پاسي گهڻو وقت رهندا آهن. اهڙو هڪ وڏو سڙو گڏريل ويهن سالن کان لاڙ طرف رهيو آهي، جنهن جو وڏو فقير نائو هو، ڪاڪس پوءِ سندس پاءُ ڪانئيڙو آهي.

ساڳ : سائي ڀاڄي.

سانگي : مالدار ماڻهو جيڪو مال جي گاهه ٻڌي سانگي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پيا لڏي پلاڻي هلندا آهن.

ساهڙ : (سن. سٿهارد) محبوب، پيارو، ميهار.

سانئوڻ : گاهه جو قسم آهي، هن جو سلو ڍگهو ٿئي ٿو، آهر جي داڻي جيڏو آن منجهس ٿئي ٿو، جنهن مان پٽ توڙي ماني ٺهي ٿي.

سِپَ : هڪ سامونڊي ڪوڏ. مينهن جي پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو وات ۾ پوندو اٿس ته اهو موتي ٿي پوندو آهي.

سِنڌ : موجوده سنڌ صوبو؛ جو تاريخ جي مختلف دورن ۾ هڪ خود مختيار ملڪ به رهيو آهي.

سِرکنڊ : (سن. شري کنڊ) صندل، چندن، خوشبوءِ.

سِرو : اُتر (سنڌ). سيراندي.

سِڪر : ڪڇ جي هوٿل پدمڻيءَ جي ڏيءَ هئي. سندس پيءُ ڄام اُڏو هو. روايت موجب سندس هڪڙي پٽ جو نالو ڄادم جکرو هو.

سيگيڙي : سگي، هڪ ساز جيڪو ڦوڪ سان وڄندو آهي.

سيارڄ : ڳاه جو قسم آهي. پاڇي ڪري ڪم ۾ آڻجي ٿو.

سيراهي : اهو اوزار جنهن سان واڍو ڪاٺ ۾ سنل يعني سوراخ ڪيندو آهي.

سيڻاه : ڇيڙي مان ٺهيل سانداري، جنهن ڪـي ڦوڪي اُن جـي سهاري تار پاڻيءَ ۾ تربو آهي.

سيه : شينهن.

سيهو : (سن. سيسڪ) شيهو، هتي 'خسيس شيون' (گ).

سبحان : الله تعاليٰ.

سرنايون : شرنايون، ساز وغيره. چين جي صوبي سِن ڪيانگ جي ٻوليءَ ۾ به شرناءَ کي 'سرنا' چئبو آهي.

سرندڙو : سرندو (ساز).

سهڻي : سهڻي تلا ڪنڀر جي ڌيءَ هئي، جنهن جو ميهار سان عشق ٿيو. هي رومان مغل بادشاه شاهجهان (١٦٢٧–١٦٥٥ع) جي زماني جو چيو وڃي ٿو.

سورت : هندوستان جو هڪ مشهور شهر آهي.

سومرا : (واحد، سومرو) ذات آهي.

سونهڻ : (گجراتي، سوڻ) ميخون، ڪاٺ جا ڪيل (گ) ڪلا.

سيل : ڪنڊو.

سيسار : (سن. ششومار؛ ف. سوسمار) رسالي ۾ 'سنسار' به ڇپيل آهي، سيسر يا سيسار عام اُچار آهي، هي واڳونءَ جيڏو درياهي جانور آهي.

سوپاري : Nut لاڙ ۾ خاص طور سوپاريءَ ڪاٺ جو گهڻو رواج آهي. ڪٽر ڪري پان ۾ به وجهندا آهن.

سوڍو : (مونث، سوڍي) راڻو. جتي مونث جي صيغي ۾ اچي ٿو اُتي عام طور مراد مومل يا سهڻي عورت آهي. سوڍن جي ذات به آهي. 'پرمار ڪان ڪيتريون پيڙهيون پوءِ سوڍو ڄائو، انهن ٻن وڏن ڏاڏن جي نالن پٺيان ٽرجا راڻا پاڻکي پرمار سوڍا راجپوت سڏائين ٿا' (پ).

سورٺ : (١) جهوناڳڙه جي حاڪم راءِ ڏياچ جي راڻيءَ جو نالو آهي (٢) راڳڻيءَ جو سنڌي نالو آهي، جنهن کي هندوستاني راڳ ساگر موجب 'ديس' سڏجي ٿو.

سون : سون، Gold .
سونُ سَرِيَ : سونن مٽين واري مالها .
سوڙيرو : سُرمو، 'سوئيريانئي' يعني سوئيري ڪان ۾ .

ش

شَبان : ڌراڙ، ڌنار، مال چاريندڙ .
شتر : (ف) آٺ .
شجر : (ع) وڻ .
شَفِيع : (ع) شفاعت ڪندڙ، ڇوٽڪارو ڏياريندڙ، اشارو نبي ڪريم صلعم جن ڏي آهي.
شهباز : وڏو باز، پکي، عقاب.
شهزادا : (واحد ، شهزادو) هتي اشارو حضرت امام حسين رضہ ۽ ٻين امامن ڏي آهي.

ص

صراف : سونارو، Goldsmith.
صابڻ : ڪپڙن ڌوئڻ جو صابڻ، Soap.

ط

طَهُورا : پاڪ شراب، شراباً طهورا .
طُور سينا : جبل جو نالو ، حضرت موسيٰ سان نسبت اٿس ، جتي الله تعاليٰ جو جلوو پسڻ لاءِ حضرت موسيٰ ويو.
طُيور : (واحد، طير) پکي .

ع

عبد : (ع) ٻانهو .
عبداللطيف : شاه صاحب جو نالو آهي. ڪن بيتن ۾ پنهنجو نالو 'لطيف' ۽ ڪن ۾ 'سيد' آندو اٿس. شاه صاحب ١٦٨٩ع ۾ ڄائو ۽ ١٧٥٢ع ۾ وفات ڪيائين.
عَبِير : هڪڙو عمدي قسم جو ڪپڙو، جو عبيري رنگ جو ٿيندو آهي. (ق)
عزازيل : فرشتن مان هڪڙو فرشتو، جنهن حضرت آدم کي سجدو نہ ڪرڻ سبب ٽڙجي ويو.
عطار : لفظي معنيٰ عطر وارو. فريدالدين عطار فارسيءَ جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي.

عطائي : ميراثي، مڱڻهار، ڳويو.
علاؤالدين : تاريخن ۾ علاؤالدين بابت ڪافي اختلاف آهن. سنڌ جي عام روايتن موجب هي اُهو شخص هو، جيڪو چنيسر جي چُرچ تي سنڌ تي ڪاهي آيو هو.
علي شاه : حضرت علي ڪرم الله وجهه. اسلام جو خليفو (٦٥٥-٦٦٠ع) ۽ رسول اڪرم جو سوٽ ۽ نياٽو هو.
علي شير : ڏسو 'علي شاه'
عاجَ : عاجَ هاٿيءَ جي ڏندن مان هٿ ايندي آهي. هن مان چوڙيون، ٻانهون ۽ ٻيون ڪيتريون شيون ٺهنديون آهن.
عادنئون : عدن کان. 'عدن ڳاڙهي سمنڊ جي مُهڙ وٽ وڏو بندرگاه آهي'. (گ)
عارف : (ع) سڃاڻپ وارو، معرفت وارو، اهل دل.
عِراقيي : عراق جا. عراق ملڪ جي گهوڙن ڏي اشارو آهي.
عِزرائيل : حضرت عزرائيل، موت جو فرشتو.
عِناتا : اي عنايت. عنايت فقير ڏيرو ; جيڪوجاني ڏيري جو پٽ ۽ شاه صاحب جو صادق اليقين مريد هو. پيءُ جي چوڻ تي ٻه گهر نه موٽيو ۽ شاه صاحب جي خدمت ۾ رهي پيو.
عُمر : عمر بادشاه، جنهن اره زورائي ڪري مارئي ٿر مان ڪنئي. 'هي عمر سومرو ٻيو ليکجي ٿو، هن ١٣٥٥ع کان ١٣٩٠ع تائين [عمرڪوٽ تي] حڪومت ڪئي' (پ).
عُمرڪوٽ: شهر جو نالو. هي شهر ضلعي ٿرپارڪر ۾ آهي. تاريخن ۾ آيو آهي ته عمرڪوٽ جو اصل نالو امرڪوٽ هو ۽ سوڍي امرسنگهه جي نالي پٺيان امر ڪوٽ يا امرپور سڏبو هو ۽ عمر سومري کان گهڻو اڳاٽو هي شهر موجود هو.

غ

غَوّاص : (ع) ٽوٻو، ٽٻي هڻندڙ (گ).
غُلام : ٻانهو، نوڪر.

ف

فَتّاح : (ع) کوليندڙ، مشڪل آسان ڪندڙ، خدا.
فارسي : فارسي زبان Persian.
فائق : (ع) فوقيت رکندڙ، خدا.

فِردوس : جنت‌الفردوس، بهشت، Heaven ۔
فِيل : (ع) هاٿي، Elephant .
فيروزو : قيمتي پٿر، جنهن جو نگينو منڊيءَ ۾ جڙبو آهي ۔

ڦ

ڦَره : برسات جي موسم ۾ تر ۾ هڪڙو بوٽو ڄمندو آهي، جنهن کي ڦرت چوندا آهن. آن جي سنگن ۾ داڻي وارو آن ٿيندو آهي، تنهن کي ڦره چوندا آهن (گ).
ڦاروان : (يا ڦاروا) ٻيرن جهڙو کٽو ميوو، (واحد ـ ڦارو).
ڦِرنگي : 'يا فرنگي ـ فرنڪ لفظ جي بگڙيل صورت آهي ۔ جرمن قومن جن فرانس کي ڇهين صدي عيسويءَ ۾ قبضي ۾ آندو هو، تن کي اصل ۾ فرنڪ ڪري چوندا هئا. رفتي رفتي اهو لفظ سڀني يورپي قومن سان لڳايو ويو' ـ (گ)، رسالي ۾ حملا آور يا دريائي چورن لاءِ ڪم آيو آهي ۔
ڦِيڻ : ڳجهي. تازي ڏڌل ڪير جي مٿان ڳٽڙ ٿيل ڳجهي.
ڦُنگيون : ڪنيون ، جي مينهن پوڻ تي زمين مان اڀرنديون آهن ۔ ڪاڏي جي ڪم اچن ٿيون.
ڦوٽا : (واحد ۔ ڦوٽو) (١) ننڍيون ايلاچيون.
(٢) پاڻيءَ تي اڀربل ڦوڦينڊو ۔

ق

قَرَنفُل : (ع. قرنفل) لونگ، اصل يونانيءَ ۾ 'قرنافول' (گ).
قَضاڪ : قزاق ، ڌاڙيل ۔ قزاق هڪ قوم به آهي، جنهن جي گهڻي آبادي روسي ترڪستان ۽ چين جي اولهه واري صوبي سن ڪيانگ ۽ ان جي آس پاس موجود آهي.
قضاڪي : ڌاڙو، ڦُر. ڏسو 'قضاڪ'.
قَلات : بلوچستان جي هڪ ڏيهي رياست جنهن جي گاديءَ واري شهر جو نالو به قلات آهي ۔ رياست جي حيثيت هاڻي ختم ٿي چڪي آهي ۔ آخري حڪمران خان احمد يار خان هو.
قَندار : افغانستان جي هڪ شهر جو نالو آهي ۔
قَوال : ڳائيندڙ، قوالي انداز جو ڳائيندڙ ۔

قابيل : حضرت آدم جي پٽ جو نالو، جنهن پنهنجي ڀاءُ هابيل کي قتل ڪيو هو. (ش)
قادر : (ع) قدرت وارو. خدا جو صفاتي نالو.

ڪ

ڪاتي : صاف ڪيل ۽ ڪتيل اُن مان ٺهيل لوئي.
ڪپاه : ڪپهه Cotton
ڪپُور : ڪافور، سرهاڻ (ش).
ڪچُ : شيشي جا ڪُوڙا ڇوڙا (ش).
ڪنچر : نانگ جو قسم.
ڪڇ ڪنار : ڪڇ رياست جو پاسو. ڪڇ رياست سنڌ جي ڏکڻ اوير ۾ آهي. اڄڪلهه هندستان جو حصو آهي. ڪڇ جي گاديءَ جو هنڌ ڀُڄ آهي. ڪڇي ٻوليءَ کي سنڌيءَ جو هڪ اهم محاورو ڪري به ليکيو وڃي ٿو.
ڪڏيفو : (ع. قطيفة) ريشم، پٽ.
ڪربلا : عراق ۾ ڪربلا جو ميدان جتي حضرت امام حسين جي جانثارن ۽ يزيدي لشڪر جو مقابلو ٿيو.
ڪَرَ : ڪرهو، اٺ.
ڪرهو : اٺ.
ڪريم : ڪرم ڪندڙ، مهربان، خدا جو اسم صفاتي.
ڪشمير : هند پاڪ ننڍي کنڊ جو اُتريون صوبو. هاڻي هن صوبي جو هڪ حصو هندوستان ۾ شامل آهي. ٻيو حصو آزاد ڪشمير سڏجي ٿو، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ مظفرآباد آهي.
ڪعبو : ڪعبته الله شريف (مڪي شريف ۾).
ڪڪوه : (سن. ڪُڪپ) شراب-(گ).
ڪلاچي : عربي سمنڊ ۾ ڪلاچيءَ جو ڪُن مشهور آهي، جنهن ۾ مورڙي مهربحر جي پاڻن کي مانگر مڇ نهوڙي نيو ۽ مورڙي آخر اُن مڇ کي ماريو. کوجنا موجب ڪراچيءَ جو شهر ڪلاچيءَ جي ڪن جي قريب آباد ٿيو. رسالي ۾ ڪلاچيءَ کي ڪلاچ به چيل آهي.
ڪلاچ : سرندو، ڪنڀرو، سارو.

ڪَنُجرو : گج جو قسم، ٿر ۽ لاڙ ۾ چولي بدران عام روايتي پهرواس گج يا ڪنجرو آهي. جن تي ڦيٽڻون ٽانڪڻ ۽ ڀرت جو رواج عام آهي. هڪڙن گجن ۾ داوڻ ڏنئين لاڳيتو ڀرت ٿئي ٿو ۽ ٻين ۾ سيني ڪان هيٺ لسو ڪپڙو ڳنڍيل هوندو آهي، تنهن کي ٻيٺيءَ وارو گج چئبو آهي. اڪثر قومون گج ۾ ٻئيءَ وارو ڪپڙو ڪم ڪونه آڻين، فقط ڪَهون يا ڏوري ٻڌن.

ڪنڊو : ڪنڊي يا ڪنڊيءَ جو وڻ.

ڪَنَ ڪَٽ: جوڳي جن جا ڪن ڪٽيل هجن. يا والن پائڻ لاءِ چيريل هجن.

ڪَنگ : (سن. ڪنڪ) ڊگهي ڳچيءَ ۽ ڊگهن ٽنگن واري پاڻيءَ جو پکي، جيڪو مڇي کائيندو آهي. (گ).

ڪَنچل : (سن. ڪانچن) سون Gold.

ڪَنوات : ننڍيو اُٺ.

ڪنوٽيا : ڏسو 'ڪن ڪٽ'.

ڪُنير : خورد بيني: جنهن کي اک تي چاڙهي سنهين شين کي ڏسبو آهي. هڪ قسم جو Microscope.

ڪُنيزڪ : ٻانهي. فارسي ۾ اسم تصغير ڏاهڻ خاطر 'ڪ' پڇاڙي اچي ٿي. جيئن 'دختر' مان 'دخترڪ'.

ڪُهڪان : وهٽ، گهوڙو. هن لفظ تي لغت نويسن ۾ ڪافي بحث هليو آهي. گربخشاڻيءَ جي ورتل معنيٰ تي تنقيد ڪندي پروفيسر ڀيرومل سنڌو رسالي ۾ هن لفظ جي به اُچار ڪئي. سسئيءَ ۾ 'ڪيهڪان' آيو آهي. گهوڙي سان گڏ اُٺ معنيٰ به ورتي آهي.

ڪابل : افغانستان جي گاديءَ جو هنڌ.

ڪابول : ڏسو 'ڪابل'.

ڪاتب : (ع) لکندڙ، خدا.

ڪاپٽ : ڪاپڙي، جوڳي فقير ڏسو 'ڪاپڙي'.

ڪاپڙي : 'جوڳي فقيرن جو هڪ قسم آهي، جي ڳيڙوءَ رتا ڪپڙا پائيندا آهن'. (گ)

ڪاڇو : دادو ضلعي ۾ جبل ۽ ميداني علائقي جي ڪڇ (بغل) يا

وچ وارو علائقو جوڻي ، پٽ گل محمد ۽ پانڌي واهي وغيره .

کامارو : حيدرآباد ضلعي ۾ هڪ مشهور شهر .

كارايل : مور Peacock .

كارايو : ڪتو، شايد رنگ جي ڪري ڪتي تي اِهو نالو رکن ٿا.

كارو : نديءَ 'ڏڪر' جو نالو آهي.

ڪاڪ : ڪاڪ نئن يا ندي، جتي مومل جو محلات هو. 'جنهن جو منهن جيسلمير ڪان ساڏا اٺ ڪوهه پري آهي'(پ).

ڪانڌيو : نديءَ ڏکر جو نالو آهي.

ڪانگ : ڪانءُ Crow .

ڪانه : (سن. ڪانڊڪ) ڪوڙو سترو.

ڪانيرو : پکيءَ جو قسم آهي.

ڪانڊيرو : جهنگلي ٻوٽو، جنهن ۾ ڪنڊا ٿيندا آهن.

ڪانڊن : 'ڪانڊين ڪانڊين ٻابرين' يعني ڪنڊي ۽ ٻٻر جي ڪانڊن سان. اِنهن ٻن قسمن جي ڪاٺ کي ساڙجي تہ مان جيڪي ڪانڊا يا ٻاهه ٿئي.

ڪپڙڪ ريڙ: ڪرڙ جو ٻوٽو وغيره .

ڪراڙ : پٽ شاه جي پرسان هڪ ڍنڍ .

ڪشتيبان : ڪشتي يعني ٻيڙي هلائڻ وارو ٻيڙياتو يا رهبر .

ڪينجهر : ڍنڍ جو نالو آهي . هيءَ ڍنڍ ٺٽي ضلعي ۾ هيلاين واري ڏکريءَ جي ويجهو آهي . اڄڪلهہ سير تفريح لاءِ سٺو هنڌ آهي. هتي ريسٽ هائوس بہ آهن.

ڪينر : ڪينرو، ساز، سرندو.

ڪيڪان : گهوڙو. 'ڪان لفظ سنسڪرت ڪاڌي مان نڪتل آهي، جنهن جي معني آهي گهوڙو: ڪي لغت نويس ڪي ۽ ڪان گڏيل ڪيڪان ڪري ٿا ٻڌن، هاڻ اهو ڪيڪان لفظ بہ لغتن ۾ درج ٿيو، سنڌي ٻوليءَ جو جزو بڻجي ويو آهي' (گ).

ڪنڙ : (واحد. ڪنڙ) ٻنڙا، ڪنن جا زيور.

ڪنلال : (سن. ڪنلال؛ ف. گلال) ڪنير-(گ) .

ڪَنُرَ : نيلوفر يا ڪوئين جو هڪ قسم. ڪنُر ڪوئيءَ کان وڏو ٿيندو آهي. ڪوئيءَ وانگر گُل پاڻيءَ جي مٿاڇري تي نظر ايندو اٿس.

ڪنڌيون : ڪنڌين سڳن واريون مينهون.

ڪنر : (سن. ’ڪنتل‘) والا. ’شيشي يا ڪاٺ جا چڪرا جيڪي جوڳي ڪنن ۾ پائيندا آهن.‘ (گ).

ڪُونجَ : پکيءَ جو قسم آهي. ڪونجن جو اصل وطن روه يعني جبل آهي.

ڪُوفِي : ڪوفي شهر جا رهاڪو.

ڪوٽڙي : ڳوٺ جو نالو آهي. شاه صاحب جو اشارو ’ڪوٽڙي مغل‘ ڏي آهي. هي ڳوٺ مرزا مغل بيگ جي نالي تي تعلقي هالا ۾ هو. هونئن سنڌ ۾ ڪوٽڙي نالي سان ٻيا شهر به آهن.

ڪوڙر : جهنگلي ميوو.

ڪوري : ڪپڙو اُڻندڙ Weaver.

ڪؤنر : ڪنول جا گل، نيلوفر، محبوب.

ڪؤنرو : راءِ ڪنگهار جي ڌيءَ ڪونرو، جنهن چنيسر سان شادي رکڻ جي چاهه ڪئي، ماءُ سان گڏجي ديول ڪوٽ ۾ اچي هار جي لالچ تي ليلا کي هرکائي ۽ ٻوه ڪري چنيسر سان ويڌي پڙهائي ۽ اُن ڪري چنيسر پنهنجي راڻي ليلا سان رُسي ويو.

ڪوول : ڪوئل پکي.

ڪوهيارو : ڪوه وارو، جبل وارو يعني پنهون، سر ڪوهياريءَ تي اِهو نالو اُن ڪري پيو آهي. سنڌي راڳڻي جو نالو به ڪوهياري آهي.

ڪهيٽائي : ’ٿر ۾ هڪ ٽڙ جو نالو آهي، جيڪو واڱڻ جي ٽڙ کان ڏي ڪوه ڏکڻ طرف آهي‘ (گ).

ڪيچ : مڪران، پنهونءَ جو وطن.

ڪيچ ڌڻي : ڪيچ جو ڌڻي، پنهون.

ڪيڌارو : (١) جنگ جو ميدان. (٢) راڳڻيءَ جو نالو آهي ’ڪيدار‘.

ڪيهر : ڪيهر شينهن يعني وڏو شينهن.

ڪ

کَپُڙ : چاربون.

کَٿو ري : ڪستوري، مشڪ، خوشبوء.

کَٿِي : ٿر ۽ سنڌ جي ٻين علائقن ۾ اُن مان ٺهيل هڪ قسم جو ديسي بلئنڪيٽ. کٿي لسي به ٿئي ٿي ۽ ٻرائين واري به.

کَٿَرَ : ڳئون يا مينهن وغيره جيڪا ميڙڻ مهل لت هڻي هلي وڃي ۽ آسانيءَ سان نه مڙي.

کَٿِي : ڏوٻي يا ڪپڙا رڱيندڙ. عام طور ڀرواڙين ۾ ڏوٻيءَ کي به کٿي چون ٿا.

کَپر : وڏو نانگ.

کَر : (ف. خر) گڏهه، دشمن، رقيب.

کَرڙ : اوني فراسي. بستري تي پٿرائيءَ هيٺان فراسي وڇائبي آهي. کرڙ يا کرڙي به فراسيءَ وارو ڪم ڏي ٿي.

کَرڪا : ٻين جون نوڙيون وٽي انهن مان ناهيل جُتيون.

کَرڪو : وڏو مٽر يا چڙو، جيڪو ٻورن جي ڪنڌ ۾ ٻڌبو آهي.

کَنڀات : 'کنڀات هڪ ڏيهي رياست آهي، جا گجرات [پارت] جي اُلهندي طرف آهي. کنڀات جي نار جي مُهڙ تي کنڀات جو شهر آهي-' (پ). اڄڪلهه کنڀات ڪنهن رياست جو نالو ڪونهي. (۲) کنڀات يا کمبوتي هڪ راڳڻيءَ جو نالو به آهي.

کَڙڳ : تلوار.

کَنگهار : راءِ ڏياچ کي سُرسوڙٺ ۾ راءِ کنگهار به سڏبو ويو آهي. ڏسو 'ڏياچ'.

کاٿونبا : (واحد کاٿونبو) ٻير جيڏو کٿو مٺو ميوو.

کارڪون : (واحد کارڪ) سڪل کجور. کارڪون شادين جي موقعن تي ورهائبيون آهن.

کارو : ستلڄ (پ).

کاروڙو : ننگر پارڪر جي ڏکڻ طرف هڪ ڳوٺ جو نالو آهي-(گ).

کاموڙي : سيلاني فقير.

کاهي : ڏاس جو ٺهيل ٻورو، ڳوڻ.

کاٺُر : ٿر جو هڪ طبعي ڀاڱو. 'اهو ٿر هاڻوڪي ڇپري تعلقي جي ڳوٺ ڦتونگي وٽان هلي، امرڪوٽ ۽ ڇاڇري تعلقن

جي اُتر وارو ڀاڱو وٺي جيسلمير ۽ بارمير جي وچ تائين ڊنگ ڪري ٿو-'(پ).

ڪِرولِيُون : (واحد. ڪرولي) 'هڪ قسم جو گاهه آهي، جو پوسل وارين جاين تي ڄمندو آهي. سندس ٿارين ۽ پنن ۾ کير جهڙي اڇي رس ٿيندي آهي'-(گ).

ڪَنڀو : شاديءَ جي موقعي تي اوڏڻ جو ڳاڙهو چٽيل ڪپڙو. هن تي لاڪ ۽ ٻين مصالحن سان گل ٻوٽا چٽيل هوندا آهن.

ڪيهر : گاهه جو قسم آهي.

ڪَنُوها : (واحد. ڪوهو) 'سن. ڪُوپڪ - ڪاٺيءَ جو ڊگهو لڙهو، جنهن تي سڙهه ٻڌبا آهن-'(گ).

ڪُپر : (نا ڪپُر) وڻ جو قسم آهي، جنهن ۾ ڪُوئر پيدا ٿيندو آهي. اُن ڪُوئر کي ڪپري ڪُوئر' چئبو آهي.

ڪيٽڙا : (واحد. ڪيٽڙو) پراڻا ۽ ڇِنل جوتا.

گ

گَنبري : گودڙي.

گجميل : 'گجمير' شهر جو نالو آهي. رڪ، فولاد- (ش).

گدڙُ : مٽ پڙتل.

گاڙنگ : ڀٽ شاهه جي ويجهو هڪ هنڌ جو نالو آهي.

گَنجو : گنجو ٽڪر. هي ٽڪر حيدرآباد جي ويجهو آهي، هيئنر هن ٽڪر جي اُتر اولهه طرف شاهه لطيف آباد ۽ ٻئي طرف ڏاکڻ ۾ زيل پاڪ سيمنٽ فيڪٽري آهي. ڏکڻ ۾ هي جبل ڪافي ايراضيءَ تائين پکڙيل آهي.

گَنڊ : ڀنڊ جا لوڙهه يا لوڙهيون.

گَندري : (مذڪر. گندرو) ميربحرن جي هڪ ذات آهي. رسالي موجب نوري ذات جي گندري هئي. گندرن جي آبادي ٺٽو ڪري ٺٽي ضلعي وارن ايراضين ۾ آهي.

گَنگا : گنگا ندي، Ganges. هن نديءَ کي هندو پاڪ ندي ليکين ٿا.

گابو : (جمع. گابا) ڳئون جو ڦر.

گاذر : (ف) ڌوٻي.

گاروڙي : 'نانگ منڊيندڙ فقير'-(ش).

گرنار : جهوناگڙه جي ويجهو گرنار نالي سان ٽڪري آهي ، هن ٽڪريءَ تي راءِ ڏياچ جي محلات جا آثار اڃان موجود آهن.
گجريون : (واحد . گجر) گجر ذات جون سهڻيون ڇوڪريون .
گلبوءِ : ٻانهيءَ جو خيالي نالو .
گگري : (جمع . گگريون) وڻ جو قسم آهي . 'ترم ٿئي ٿو'-(ق) 'ٿوهر جيڏو وڻ ٿيندو آهي ؛ منجهس هڪ قسم جو ڳونر ٿئي، تنهن کي گگر چئجي ٿو'-(گ).
گنگو : گونگو. اُن ڏي اشارو آهي.
گودڙين : گودڙي اوڍيندڙن .
گورکنات : گرو . مرشد . نالو به آهي.
گورو : (جمع . گورا يا گوندرا) ننڍو اُن، بلڪ اهو جيڪو ڦر هجي ۽ ڪنوات جي وهيءَ کي به نه پهتو هجي.
گول : (جمع . گولون) گولاڙن جي ول ۾ ننڍي ٽماٽي جيڏو ميوو ٿيندو آهي. گول ڪچي هوندي آهي ته سائي رنگ جي ۽ پچڻ کانپوءِ ڳاڙهي رنگ جي ٿيندي آهي. ڏراڙ پنهوار شوق سان کائيندا آهن.
گولاڙو : هڪ قسم جي ول ٿيندو آهي . ڏسو 'گول'.

ڳ

ڳاڳو : (جمع . ڳاڳا) ليار جهڙو جابلو ميوو (ش).
ڳجهه : پکي، جيڪو خاص طور ڍورن تي مارو ڪندو آهي، Vulture.
ڳريو : (جمع . ڳريا) ٻهڙيءَ جي مهري جي ٻنهي پاسن ڪاٺ جا ڪلا-(گ).

گهه

گهاتو : مڇي ماريندڙ .
گهوڙا : (واحد . گهوڙو) گهوڙو Horse .

ل

لکي : لاکي ڦلاڻيءَ جي گهوڙيءَ جو نالو آهي .
للو : پاڻيءَ جو هڪ پکي.
لمب : گاهه جو هڪ قسم . هن ۾ سنهڙو سنهڙو اَن به ٿيندو آهي. غريب ماڻهو اهو کائيندا آهن.
لنڪا : ملڪ 'سري لنڪا'. قديم نالو سرانديپ اٿس. ماضي قريب

۾ نالو سيلون رهيو. هاڻي سرڪاري طور ملڪ جو نالو 'سري لنڪا' اختيار ڪيو ويو آهي. هي ملڪ ٻيٽ جي صورت ۾ هندي وڏي سمنڊ ۾ هندوستان جي ڏکڻ ۾ آهي.

لنگها : (واحد. لنگهو) منگڻهار، منگتو فقير. پنجاب ۽ سنڌ ۾ هڪ ذات آهي.

لٿيا : (واحد. لٿو) لٺيءَ جو وڏو وڻ—(گ).

ليون : (واحد. ليئي) لئيءَ جو وڻ، وڏو وڻ هوندو ته 'لٺو' چئبو.

لاجوبند : رسين جا ٻنڌڻ، جيڪي جهاز ۾ ڪم ايندا آهن—(گ). ڏوڻن ڦاڙڻ—(ش).

لاڙ : ٻاهران لاڻي هاڻ.

لاک : لاک جو رنگ، جيڪو ڪنهن ۽ لوين وغيره کي ڏنو آهي. ڪپڙن تي لاک سان گل ٻوٽا به ڪڙهيا آهن.

لاکو : لاکو ڦلاڻي. 'لاکو ٻٽ ڦل جو، هڪ ڏاڍو مڙس هو. ڪڇ ۽ سنڌ جي ڏاکڻي علائقي ۾ سندس ڏاڪو هو. سندس زمانو ۱۲۰۰ع کان ۱۳۰۰ع تائين ٿي سگهي ٿو—(بلوچ).

لال : لعل.

لاٿا : (واحد. لاٿو) هڪ جهنگلي ٻوٽو آهي.

لاٿي : جهنگلي ٻوٽو. مٿي لاٿيءَ مان ساٿو ساڳيو ٿئي ٿو ۽ ڪاري اٽ ڪائين ٿا.

لاهوتي : 'صوفين جي آخري منزل تي پهتل فقير—(ش).

لاهوت : 'ڪراچيءَ کان لاهوت ڏي وڃڻ لاءِ سنگهي پير وارو رستو ونڌو پوي ٿو. شاهه بلاول جي درگاهه کان ڏيڍ ڪوهه اوريرو [اوپر طرف] ٻپ جبل جي ٻيٽ ۾ هڪ وڏو جبل جو ڇنو آهي، جنهن کي لاهوت سڏين ٿا' (پ). هي هڪ زيارتگاهه ۽ تيرٿ آهي.

لهور : ٻهان توڙي سگهڙن جي روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته راجا چنيسر داستڙي جي گاديءَ جو هنڌ هو، جو ليلا کي چئو ويو ته: 'ليلا چڙ لهور'. يا هڪ ڳيچ (همرو - هجو) ۾ آهي ته: 'منهنجي لال لهور جي ٻاڻي'.

قليچ بيگ 'لاهور، گاديءَ جو هنڌ' لکيو آهي. ڏسو لغات لطيفي ۱۹۰۰ع وارو ڇاپو، ص ۲۸۵.

لِيار : 'ليار جو وڻ، جيڪو ليسوڙي وانگر ڦر جهليندو آهي. رنگ ڳاڙهو هوندو اٿس'-(گ).

ليلا : چنيسر جي راڻي، جنهن فريب ۾ اچي پنهنجو مڙس هڪ رات لاءِ ڪؤنرو جي حوالي ڪيو.

لُلُر : لوڏڪ ۽ مڙيڙي، وانگر هڪ ساڱو ساڳ آهي.

ليما : (واحد. ليمون). ليمون.

لُڊاڻو : شهر جو نالو آهي. 'هتي تيرٿ به هو. هي شهر جيسلمير کان پنج ڪوه پري الهندي طرف آهي، جنهن کي لڊررو سڏين ٿا. اُن جو بگڙيل اُچار لُڊاڻو آهي'-(پ).

لوڙي : پٽ شاهه جي ويجهو هڪ علائقو آهي.

لوهيٽي : مڇيءَ جو هڪ قسم آهي.

لُوٽ : وڻ جو قسم آهي، جنهن ۾ هيڊي رنگ جا گل ٿين ٿا.

لُوڻ : ڪاڏي وارو لوڻ، Salt.

لوه : لوه ڌاتو، Iron.

لوهار : لوه جا اوزار ٺاهيندڙ لوهارڪو ڌنڌو ڪندڙ، Ironsmith.

ليڙو : اَٽ.

لوري : (مذڪر. لورو) ذات آهي. ڪو لاهي پاهي ڪنهن جي پيمان ڪتاهي پوي ۽ اصرار ڪري ته اُن کي به لورو چئبو.

لوهيڙو : (سن. لوهيتڪ) هڪ قسم جو وڻ آهي، جو اڪثر جهلن تي ٿيندو آهي-(گ).

لوئي : ڪتي يا اوڌڻ جو مخصوص ڪپڙو.

م

مَچڻ : وڻ جو قسم آهي، جنهن جي پاڙن مان ڳاڙهو رنگ ٺهندو آهي-(ش).

مَچڙَ : (١) ڪنڊيءَ جي وڻ جون سگريون-(ش).
(٢) ٺٽي ضلعي ۾ 'ماچر' جو علائقو.

مَڇ : مانگر مڇ، واڳون، Crocodile.

مَدينو : سعودي عرب جو هڪ شهر آهي، جتي حضرت رسول ڪريم صلعم جو روضو مبارڪ آهي. قديم نالو يثرب اٿس.

مَعبُود : (ع) جنهن جي عبادت ڪئي وڃي، خدا تعاليٰ.

مَعذُور : (جمع. معذوريون) يا معذوري. عذر واري مجبور، بيوس، ڪمزور، اپاهج. سسئيءَ پاڻ کي معذور سڏيو آهي.

مَڪَ : پيرون، جڏهن اجان ننڍا هوندا آهن.

مَڪو : سعودي عرب جو شهر مڪو، جتي ڪعبت الله شريف آهي.

مَڪِڙي : (مذڪر. مڪڙو - سن منگني) پيڙي-(گ).

مگڻهار : مگڻ وارو، منگتو فقير.

مَلَڪَ : فرشتا.

مَلَڪئِنا : ملڪن يعني فرشتن کان.

مَلاح : ميربحر، پيڙي هلائيندڙ.

مَلِير : (١) ٿر ۾ مارئيءَ جي اصل ڳوٺ جي آسپاس وارو علائقو.
(٢) ڪراچيءَ جي ويجهو به ملير نالي هڪ ڳوٺ آهي.
هتي اشارو ٿر واري علائقي ڏي آهي.

مَڪَڻِي : گاه جو قسم، هن جي سلي ۾ سنهڙا ڳاڙهي ۽ ڪاري رنگ جا داڻا ٿيندا آهن. ڪانءَ جي ڪتب به ايندا آهن- (گ).

مَنَدُ : (سن. مديه) شراب-(گ).

مَنَدُ : ڏسو 'مَنَدُ'.

منصور : منصور حلاج، جنهن جو اصل نالو حسين بن منصور هو. ٢٤٢هه ۾ بيضا ۾ ڄائو. عرب ۽ هند وغيره جو سير ڪيائين، ڪيس اناالحق جو نعرو هڻڻ ڪري قتل ڪيو ويو، صوفين وٽ سندس درجو نهايت اعليٰ آهي.

مَهرو : پيڙيءَ جي آڳل-(گ).

مهري : پلو آٺ.

مهي : گهاٽي جهنگ.

مهيسر : پيرمغان، مرشد ڪامل، ساقي-(ش).

مئيڪي : مئي جي. مهانن جي (ڏيءَ) نوري.

ميو : آٺ.

مارُو : مارو ماڻهو. ٿر يا لاڙ ۾ غريب ٻهراڙيءَ جي ماڻهن لاءِ به 'مارو ماڻهو' ڪم ايندو آهي. مارئي ڪٿي پنهنجن مائٽن کي ۽ ڪٿي ڪيت کي مارو چوي ٿي. 'ڍول مارو' جي قصي ۾ مارو سورميءَ جو نالو آهي.

ماس : سنڌس ماءُ. هتي اشارو حضرت امام حسين سڳوري جي والده محترم حضرت بي بي فاطمةالزهريٰ ڏي آهي.

ماڪاڻي : هن نالي سان ڪو مقام يا علائقو ٿي سگهي ٿو. رسالي مان اشاري طور ڄاڻجي ٿو ته پَٻ جبل طرف آهي.

ماکِيءِ : ماکي، شهد، Honey.

ماڱر : ماڱر يا ماڃر تعلقي جاتيءَ جو اهو علائقو آهي، جتي ميربحرن جي آبادي آهي. هتي اشارو نوريءَ پنهنجي ذات يا ڳوٺ ڏي ڪيو آهي. مهاڻا اصل ملبار جا رهاڪو آهن. دراوڙي ٻوليءَ ۾ 'مانگ' جي معنيٰ آهي 'چار' انهيءَ معنيٰ موجب مانگر يا مانگر ٿيو 'چار رکندڙ'.

مالَ : (يا مالَهه) ڏاڳو جنهن تي ارٽ ڦرندو آهي.

مانباڻ : (يا مانباڙ) هڪ نئن جو نالو آهي.

ماناڏائون : ڳاه جو قسم آهي. جنهن جي سلي ۾ اڇي رنگ جا داڻا ٿيندا آهن. ٿري ماڻهو ڪاڏي جي ڪم آڻيندا آهن.

ماڻڪ : (سن. منڻيڪ) موتي. روحاني حيثيت ڪري انسان کي سڏيو ويو آهي-(ڳ).

ماڻڪي : (جمع. ماڻڪيون) مينهن جنهن کي اک ۾ اڇو ٽڪو ٿئي ٿو. اُن ڪري مينهن جو نالو به ماڻڪي رکن ٿا.

ماڻڪين : 'ماڻڪين کي' يا 'ماڻڪين جو' ڏسو 'ماڻڪي'.

ماهر : ڄاڻو، سمجهو، قابل.

مِجوسي : باه جي پوڄا ڪندڙ.

مِجيجي : اهو ماڻهو جيڪو ڪنهن جي ماضيءَ کان واقف هجي. چوڻي: ماڻٺ مري وڃن مجيجي نه مرن.

مِرڳ : مِرڳهه، هرڻ.

مِرُون : سوئر، Pig. رسالي ۾ اڪثر عام جهنگلي جانورن لاءِ به 'مرون' ڪم آيو آهي.

مِصري : مصر جي ٺهيل تلوار.

مِيها : ميها (ياچي).

مِيهار : ميهار. اصل نالو عزت بيگ چاڻايل آهي، جو بخارا جو رهاڪو هو. جنهن جو سهڻيءَ سان عشق ٿيو. مقامي روايتن ۾ اختلاف آهي. رسالي ۾ ميهار کي ساهڙ به چيل آهي.

ميهار جي لفظي معنيٰ 'مينهون چاريندڙ يا ڌاريندڙ' آهي.

مير(محمد عربي): نبي آخرالزمان حضرت محمد رسول الله ﷺ. ڏسو 'محمد'.

مُحمد : پيغمبر اسلام، نبي آخرالزمان حضرت محمد صلعم. پاڻ سڳورن جي ولادت سومر ۹ ربيع‌الاول سنه ۱ عام‌الفيل مطابق ۲۲ اپريل ۵۷۱ع ۾ مڪي ۾ ٿي. سندن ڏاڏي جناب عبدالمطلب طرفان کين محمد ۽ والده محترمه طرفان احمد نالو مليو.

مُرسل : حضرت رسول ڪريم صلعم ڏي اشارو آهي. ڏسو 'محمد'.

مُرلي : هڪ ساز، هي ڦوڪ‌وارو ساز آهي. وچ ۾ ڏيڍ ٽيندو آٿس. نانگ منڊڻ لاءِ فقير وڄائيندا آهن.

مُشڪ : هرڻ جي ڌُن مان هڪ مهڪ نڪرندي آهي. اُن مان خوشبوءِ تيار ٿئي ٿي، اُن جو نالو آهي.

مُصطفيٰ : حضرت رسول ڪريم صلعم، ڏسو 'محمد'.

مُطلب : رسول ڪريم صلعم جن جو ڏاڏو جناب عبدالمطلب.

مُفتي : اهو عالم جيڪو فتويٰ جو صاحب هجي.

مُنڪر ۽ نڪير: فرشتا جيڪي قبر ۾ پڇاڻو وٺڻ ايندا آهن.

مُهاڻي : (مذڪر. مهاڻو) مڇي ماريندڙ، ميربحر. ذات به آهي.

مُوسيٰ : حضرت موسيٰ عليه‌السلام، نبي.

مُومل : 'پندرهين صدي عيسوي جي اوائل ۾ راجا نند نالي گجر ذات جو هڪ راجپوت سردار ميرپورماٿيلي جو حاڪم هو. هن کي نَو نياڻيون هيون. مومل انهن ۾ سونهن ۾ سرس هئي'- (گ).

مُوڙو : (جمع. موڙا) آڪ.

معلم : رهبر، استاد، سيکاريندڙ، رهنمائي ڪندڙ، مرشد.

موتي : قيمتي ملهه، موتي، Pearl.

موکي : قصي 'موکي ۽ متارن' جو هڪ ڪردار. موکي آها عورت هئي، جنهن جي دوڪان تي متارا آيا ۽ شراب پيتائون.

مولو : مولا، خدا.

مونا : آرڻ جون اڀيون ڪاٺيون.

مهي : ميربحرن جي هڪ ذات آهي.

ميٺ : مٽي ڌوئڻ جو ميٺ. پيلي رنگ جي مٽي آهي، معدني

پيدائش آهي. وارن ڏوئڻ ۽ وهنجڻ لاءِ قديم زماني کان ميٺ ڪم اچي ٿو.

ميندي : خوشيءَ جي موقعن تي هٿن پيرن رنگڻ ۽ سينگار ڪرڻ لاءِ عورتون ڪم آڻين ٿيون. مينديءَ جا پن گهوٽي پورڻ بنائي پسائبي آهي ته رنگ ڪندي آهي.

ميندرو : راڻو ميندرو، همير سومري جو وزير هو. ميندرو راڻي جي ذات معلوم ٿئي ٿي. هاڻي هن ذات کي مندرو سڏجي ٿو. بدين تعلقي ۾ مندرا قوم گهڻي تعداد ۾ موجود آهي، ڪڇ (پارت) ۾ به مندرا رهن ٿا.

مينهن : مينهن Buffalo.

ن

نڙ : ڦوڪ وارو هڪ ساز.

نڱر : لنگر، بحري جهاز جو بيهڻ، لنگر هڻڻ.

ناتاريون : (واحد. ناتاري) لوه جو ساڻ جو تور ۾ اٽڪل ۷ يا ۸ من ٿيندو آهي. جڏهن پوڙهي ڪڙائي ٿيندي آهي، تڏهن اُها ناتاري ڪٺي پاڻيءَ ۾ اڇلائيندا آهن. پلي ڪٺي وڃ سير ۾ هجي'—(گ).

ناتير : پانهيءَ جو نالو آهي. اصل ۾ مومل جي پانهي هئي. سڄو مومل راڻي ڪانسواءِ عام پانهيءَ جي معنيٰ ۾ آيو آهي.

نات : گرو، مرشد، ڏڻي.

ناري : نار يعني باه وارا، جلائي.

نارڙيون (واحد. نارڙي) ورت، چمڙي جي رسي، پگهه —(گ).

ناقو : (ع) ڏاچي.

ناقو : اُٺ، ڏاچي.

ناني : 'هنگلاج جو ٿاڻ هاڙهي جبل جي پهاڙ وٽ هڪ غار ۾ آهي. هنگلاج کي هندو ماڻهو ديوي، ماتا، امبا (امان) ۽ بيبي نالن سان سڏيندا آهن، مسلمان هن کي عام طور ناني ڪوٺيندا آهن. ناني لفظ اصل ۾ 'ننڍي' معنيٰ ماءُ آهي—'(پ).

نمرودي : نمرود وارو. نمرود بن ڪنعان، جنهن خدائيءَ جي دعويٰ ڪئي.

نٿورا : ڪڙين وانگر پيرن ۾ پائڻ جا زيور.

نُوري : سنڌ جي سما گهراڻي جي حڪمران ڄام تماچيءَ جي راڻي. نوري اصل ۾ هڪ غريب ميربحر جي ڌيءَ هئي. هن جي اصل نسل بابت ڪي ٻيون روايتون به آهن.

نُوري : نور وارا، جمال وارا.

نيڙ : ڪسي، ننڍو واٽر ڪورس.

نيش : ٻُور - جواني وارو اٽ.

نينڊيو : اونهون سمنڊ-(ش).

نوراپو : ننڍو ڦر، ڳهيتو.

و

وَڇون : (واحد. وڇ) مينهن جو مادي ڦر.

وحوشن : (ع- واحد. وحوش) جانورن.

وَل : ڪابه عام ول يا ٻوٽو، جيڪو پکڙجندڙ هجي، ڪنهن پٽ يا وڻ کي ويڙهي وڃي.

وَٽڪار : ’وٽڪار جو ڳوٺ لسٻيلي جي اتر اپرندي طرف ڪير ٿر جبل جي قطار سان لڳو پيلو آهي‘-(پ).

وهڙو : (جمع. وهڙا) ننڍي عمر جو ڍڳو، جيڪو اڃان مس وَهڻو هجي.

واحد : (ع) هڪڙو، خدا.

واڍو : ڪاٺ مان فرنيچر ۽ ٻيو سامان ٺاهيندڙ ڪاريگر، Carpenter.

وارياسو : واريءَ وارو.

واڙيءَ ڦل : لوڙهي يا واڙيءَ ۾ ولين ۾ گل-(ش).

واسينگ : وڏو ڪارو نانگ.

وانٺيون : ٻيرقون-(جهاز جون).

واهيرو : آکيرو.

ٻوڏاڻ : مترڪو.

ٻوندر : ’وندر هڪ نئن (برساتي ندي) جو نالو آهي: جا پبپ جبل مان نڪري ۳۲ ڪوه وهي، سون مياڻيءَ جي ڏاکڻي پاسي عربي سمنڊ ۾ اچي چوڙ ڪري ٿي. حب نديءَ کان وندر ڏي وڃبو ته اول بريدو لڪ ۽ پوءِ کارڙي ناڪو ايندو‘(پ).

ٻوهاڳ : راڳڻيءَ جو نالو آهي. (اصل نالو بهاڳ).

ٻوڊري : ننڍو ڪوه.

ويمو : هتي معنيٰ 'واچ واپار'.
ويج : طبيب.
ويراڳي : اهو شخص جيڪو دنيا کي ترڪ ڪري ۽ ويراڳ اختيار ڪري. فقيرن جو هڪ قسم آهي.
ويڙهيجهپ : ڏيپلي ڪان ٽي ڪوه پري هڪ تڙ آهي. هتي پارو فقير جو ميلو لڳندو آهي.
ويڙيچا : (يا ويڙهيچا) ويڙه ۾ رهندڙ، جهنگ جا رهاڪو، مارئيءَ جا مائٽ، جوٽيجن جي ذات ۾ ويڙهيچا هڪ اوڙڪ آهي.
وؤڻ : ڪپهہ جا ڏينا.

ھ

هڏا ڪتيون: پٽ شاه جي ويجهو هڪ مڪان آهي. 'هڏاڪتيان هليو'.
هس : هسلي، ڪنڌ جو زيور. گهڻو ڪري هسلي ڪنڌ جي ٿيندي آهي. گهڻو ڪري هس يا هسليءَ جو رواج لاڙ ۽ ٿر ۾ آهي.
هميرس : عمرڪوٽ يا امرڪوٽ جو بادشاه. فقط "بادشاه" جي معنيٰ ۾ به ڪم آيو آهي.
هنجهہ : پکيءَ جو قسم آهي، (هنجڙو).
هرڻ : Deer 'هي هڪ مشهور جهنگلي جانور ٻڪريءَ جيڏو قد ۾، ۽ لاسڙات ميري ڳاڙهي رنگ جو ٿيندو آهي. پوڇ جو تمام ننڍو ٿيندو آهي'-(ب).
هنديءَ ۾ مرگهہ چئبو آهي. هرڻ جي اکين جي تشبيهہ شاعريءَ ۾ عام ڏني وڃي ٿي. هرڻ پاليا به ويندا آهن.
هلوئي : (ع. حليم) زيور، ثانث پيا ۽ ڳهڻا جن سان آٿ سينگاريو آهي-(گ).
هاتڪ : (حاذق) حڪيم، چاڦو، خبردار.
هاٿي : هاٿي، فيل، Elephant.
هادي : هدايت ڏيندڙ، خدا جو صفاتي اسم.
هاشمي : اشارو حضرت رسول ڪريم صلعم ڏي آهي. سندن ڏاڏي هاشم جي نسبت سان. هاشم بن عبدالمناف حضور جن جي سڳي ڏاڏي جناب عبدالمطلب جو پيء هو.
'هڪ پيري مڪي ۾ ڏڪار پيو، هاشم شام مان واپار ڪري اُتان تمام گهڻو اناج آندو ۽ عام دعوت ڪيائين. عربن

ڪي گوشت ۾ ماڻهوءَ جي پوري پوري ڪُنڍي گهٽي وٺندي آهي. هشم ڪُنڍيءَ کي چنبو آهي. ان ڪري مٿس هاشم نالو پيو نه ته اصلي نالو عمر هوس-' (شيدا).

هاڙهو : 'هاڙهو جبل بلوچستان کان هلي ڦوڙ نديءَ وٽ اچي ڪُٺو آهي'- (پ).

هالار ڏٿي : 'هالار پرڳڻو هن وقت ڪاٺياواڙ جو هڪ پرانت (ضلعو) آهي. اهو پرڳڻو اصل ڪڇ ملڪ سان لاڳو هو. سنڌ ۾ جڏهن سومرن جي صاحبي هئي، تڏهن اُڙو نالي سمو هالار جو نواب هو. تنهن ڪري شاه صاحب هن کي هالار ڏٿي سڏيو آهي'- (پ).

هالاري : هالار جو. ڏسو 'هالار ڏٿي'.

هالورو : زبور.

هِند : هندوستان. هاڻوڪو سڄو هند پاڪ ننڍو کنڊ.

هنگلاج : 'هنگلاج جو ٿان هاڙهي جبل جي پاڙ وٽ هڪ غار ۾ آهي. هتي ديويءَ جي مورت پٽ ۾ سمهيل آهي، هتي جاتي تـوڙي هنگلاج جا فقير هر گهڙيءَ ديويءَ مٿان کير پيا اوتيندا آهن. اهو ڪڏهن سُڪڻ نه ڏيندا آهن. هنگلاج جا مجاور مسلمان آهن ۽ اُهي وسهندا آهن ته هنگلاج حضرت عليءَ جي دائي هئي'- (پ).

هنگلور : 'هن کي عام طور هنگول چون ٿا، سا هڪ ندي آهي، جا بلوچستان جي سڀني ندين ۾ وڏي آهي. لس ٻيلي جي حد اندر عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي'- (پ).

هُما : Phoenix- 'هُما هڪ پکيءَ جو نالو آهي، جو گهڻو ڪري اکين کان غائب رهي ٿو. سنڌ جي سر زمين تي هي پکي ڪونه ٿو رهي'- (و).

مولانا وفائي، شيخ سعديءَ جي شعرن ۽ جهانگير بادشاه جي توزڪ مان حوالا ڏيندي لکي ٿو ته هي پکي هڏيون کائيندو آهي. پرمانند ميوارام جي لکڻ موجب:

A bird of happy omen.

هيدي : لغت نويسن هن لفظ جو بنياد هيدج، هودج لکيو آهي ۽ اُن کي فارسي لفظ لکيو اٿن. گربخشاڻي اُن جي معني

’مهار‘ لکي آهي. قليچ بيگ ’پاکڙو ۽ جُهل‘ علامه آءِ. آءِ. قاضي ’واڳ ۽ پاکڙو‘، پيرومل ۽ آخوند وفا ’جُهل‘ ۽ غلام محمد شاهوائي ’مهار ۽ واڳ‘ لکي آهي.

لفظ جي بنياد کي ڏسجي ته اهو فارسيءَ ۾ عربيءَ کان آيو. عربي لغتون ’هود‘ جي معنيٰ Hump of the Camel ۽ ’هودج‘ جي معنيٰ Palanquin پالڪي ۽ ’ڪجائو‘ لکن ٿيون (ڏسو: معن زلفو مدينه جي قاموس عربي انگليزي پاڪيٽ بوڪس نيويارڪ ۱۹۷۳ع ص۷۲۰). فارسي لغتون هودج (جمع. هوادج) کي عربي لفظ ڄاڻائينديون، ان جي معنيٰ ’پالڪي، ڪجائو، روپوش دار‘ لکن ٿيون. (ڏسو: استاد حسن عميد جي فرهنگ عميد سازمان انتشارات جاويدان تهران چاپ هشتم ۱۳۵۴ خورشيدي، ص ۱۱۲۵). ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو ته هيڊيءَ جي معنيٰ جهل ڪئي ويندي آهي مگر ان لاءِ ڪا سَنَد ڪانهي. حقيقت ۾ ڊاڪٽر صاحب جنهن بنياد سان لفظ منسوب ڪيو آهي، تنهن موجب ۽ مٿين بحث جي روشنيءَ ۾ سندس ورتل معنيٰ مهار ته بلڪل صحيح ناهي. جُهل، پاکڙي، پالڪي ۽ ڏولي لاءِ اچان سوچي سگهجي ٿو. سَنَد لاءِ بيت جي سٽ ڪافي آهي:

ڪديفي جي ڪرها، هيڊيءَ پايئين **حال.**

اسان ڏنو ته شاه صاحب اهڙي ريت ساڳين شين جو تڪرار نٿو ڪري. مهار جو ذڪر هن بيت کان هيٺ (ڪنيات ۲ بيت ۲۱-۲۲) ڪيل آهي، هن بيت ۾ چوي ٿو: اي اٺ! تو کي ريشم جي پاکڙي، ڪجائي يا پالڪي مٿان **حال** وجهان. حال جي معنيٰ لغت نويسن عام معنيٰ ’زمان حال‘ جي ورتي آهي. حال ۽ نهه پهه — ان ڪري هيڊي کي جهل به چياڻون. ”حال“ جي معنيٰ جهل، پوش ۽ شال آهي. ٿر ۾ اڪثر سال – شال بدران اچار حال آهي. ائين ڏسي ٿي ٿي لفظن ڪديفو، هيڊي ۽ حال جي معنيٰ صحيح ٻيهندي.

هوت : پنهون.
هوتاڻي : اي هوت. لفظ هوت مان نڪتل آهي. جنهن آريءَ مان آرياڻي.
هوڙاڪ : (سن. هوڊڪ) پيڙي. ڪن جاڻن هوڙاڪ بدران ڪوراڪ پڙهڻي ڏسي آهي. آن جي معنيٰ تڙ جي ٿيندي.

ي

يَزِيد : يزيد بن معاويه، جنهن جي حضرت امام حسين بيعت نہ ڪئي ۽ ڪربلا جي ميدان ۾ يزيدي لشڪر سان معرڪو ڪيائين.
ياقوت : قيمتي پٿر.

— o —

ڈاکٹر عبدالجبار جوڻيجو

روهڙي دا رهبر

سرائڪي ميڏي مادري زبان نهين هے، پر سرائڪي ڪلام ميڏي دل ڪون ڀا ڳيا هے. سنڌ، ملتان اتين بهاولپور دے سرائڪي شاعران دا ڪلام ايجهوئي وڻندا هے جهڙا سنڌي ڪلام وڻندا هے.

ملتان چون ميڏے دوست اسلم رسولپوري سچل اتين بيدل دے بارے وچ ڪتابان شايع ڪيتيان هن. بيدل دے ڪلام دے آخري باب چ بيڪس سائين دا ٿولا انتخاب ڏتا هس.

مين اينهه موجوده انتخاب آپڻي پسند تے ڪيتا هے. ڪلام ديان پڑهڻيان تہ ڪتابان واليان قائم ڪيتيان هم. ڪتے ڪتے مين اهل زبان دوستان نال صلاح ڪرے چند لفظ بدلائے لکيے هن.

صورتخطي مڪمل طور سنڌي والي ڪم آندي هم.

بيڪس سائين سنڌي سرائڪي هندي اردو اتين فارسي دا وڈا شاعر اے. اوهندا سچا نالا فقير محمد محسن تخلص بيڪس هے. بيڪس سن ١٨٥٩ع چ روهڙي شهرچ ڄاوا، اتين ١٨٨٢ع چ ساڳي شهرچ گذار ڳيا. او روهڙي دے سائين حضرت قادر بخش بيدل دا پٽ اتين وارث آها.

شاعري وچ جيڪو وارا بيدل وچا ڳيا، بيڪس بہ اونهان ڪنون پوئتي نہ رهيا. بيڪس رڳا ٽيويهہ سال اِنهہ دنياچ رهيا، اهين ننڍڙي عمر دا اڌ تہ عشق دے اونهي تڙ تردا رهيا. آپ روهڙي دي اوچي شاعران چون محبت اتين مجاز دا هڪ نمايان شاعر اے.

بيڪس جنهن نمونے حياتي دے ڏهاڑے گذارئے اونهن چون پڌرا هے تہ او سونهن دا پوڄيندڙ ها. پيان لفظان چ اتين آکيجے تہ غلط نہ ٿيسي تہ او حسن دي دربارچ پانهان پڌل پانها ٿي رهيا. اونهدے شعران دے سٽ سٽ اهين ڳالهہ دي شاهد هے تہ اونهن پيار دے پيالي پُر ڪر پيتے هن.

بيڪس دا والد حضرت قادر بخش بيدل اوهندا مرشد بہ آها. بيڪس دي شاعري چ جتي ڪتي اهڑے اشارے محسوس ٿيندي پئے هن:

ترجمہ

بیکس کوں بیدل مجاز کنوں پیچي،
اھائي تلقین کیتي۔

میڈا مرشد کامل ھے،
اوھندا نان مظھرچ بیدل ھے۔

توڑ کنوں ٹي بیکس کون،
بیدل اِھا ھدایت کیتي ھے۔

بیدل پیر اساڈا، اسان بیدل دي ھٹون بردي۔

(اصل)

ترجمہ

بیدل مٹین تیڈے در تے مگنا فقیر ھان،
میکون عشق دي امانت عطا کر۔

شاعر تہ اپٹي شاعريچ اندر دے آدمي اوتیندے ھن پر بیکس دي بات ئي نرالي اے۔ بیکس تہ ڈک منگ پیا گھندا ھے۔ ھک ھند تہ اِئین پیا فرمائیندا تہ:

ماھي مینون بخش ڈکاندا ڈاج۔

بیکس سائین دي کلام چ درد دي شدت آئین حسن دي حقیقت نمایان ھے۔ اے درد کون کتھے بہ لکائیندا نظر نھین آندا، پر ھتون درد دیان داھان وڈے واکے کریندا پیا ڈکیندائے۔ بیکس دا لفظ سوران دي سامان نال پریل پیا ڈیکوچ آندا ھے اھو سور کتون لگس اونھن لاء ھک سندي شعرچ فرمئیندا پیاھے:

ترجمہ

سنیاسیان چون سور بیکس کون حاصل ھویا فراق دا،
خوني خماریل نیٹان دا ذکر کریندے آکھدا پیا ھے:-

ترجمہ

قاتل نیݨ خمار تکیندے ھن،
ویکھ نال کئي عاشق کھندے ھن۔

بیکس کن رسݨ پرچݨ دیان ڳالھیان کرݨ دا ہ ھک اپݨا انداز ھے۔ آکدا پیا ھے:

ترجمہ

میڈي رازان دا چاٹݨ والا اوین نہ رس،
آ تہ آپت چ نھراء کرون۔

اپݨے محبوب دے در تݨے لیلئیندے آکیا ھس تہ:-

ترجمہ

کڈھن راضي تیسي راݨا،
کڈھن واپس آ میلسي راݨا،
کاک کومائیچ ڳئي ویلا ڈرکیا،
سیج تي ڳئي سب آبادي،
بیکس تیڈي در تي کیا ھي،
ولي تیڈے در تݨے قربان ٹیندے ھن۔

اونھہ آب کنون چڳي طرح سجاتا ھے، درد دے سلسلے کون سجاݨندے آکیا ھس:

ترجمہ

روھڑي وچ آپ پڈرا ڈیا،
آپ کون سڈایس بیدل،
حسن دي بازار کر حاصل،
ھݨ بیکس سڈیندا ھین۔

موضوع دے لحاظ کنون توڑے فني نقطے نظر کنون، بیکس دے شاعري چ سندي توڑي سرائکي شاعري دے سب قبول کتل اصول موجود ھن، تجربے دے لحاظ کنون بہ اونھدي ننڈڑي عمرچ آکیل شعر پختے آئین اوچے معیار دے ھن۔ سرائکي شاعري چ بہ بیکس کن بلند خیالي آئین قادرالکلامي پڈري ھے۔

سنڌ ۾ سرائڪي شاعري دي روايت سچل سرمست (١٧٣٩-١٨٢٩)
دے ڪلام چ پختے پاڙے پهتل هے، آئين سچل سائين دا اثر سنڌ ڪنون باهريان شاعران دے شاعري تے ٻہ پيا. خواجہ غلام فريد دے ڪجهہ شعران چ ٻہ اوهو اثر نظر آندا هے. سنڌ ۾ ٻئے ٻہ سرائڪي دے اوچے شاعر گذرئے هن، جنهان چون بيدل، حمل لغاري، خليفا نبي بخش، شاه محمد ديدڙ، روحل فقير آئين، محمود فقير ڪتياڻ اپڻے نالے والے هن. سنڌ دے اهے شاعر سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي ٻوليان چ ڏاڍي سٺي آئين اعليٰ درجي دي شاعري ڪر ڳئے هن. بيڪس سائين ٻہ اهين سلسلے دي ئي هڪ ڪڙي هن.

بيڪس دے شايع ٿيل ڪلام چون اِهن ننڍڙے مجموعے چ ڪجهہ چونڊ ڏوهيڙے، ڪافيان آئين غزل شامل ڪتے ڳئے هن تہ جئن سرائڪي پڙهڻ والے ادب دوست بيڪس دے پر درد ڪلام چون اپڻي ادبي آڃ اُجهاون.

ڏهڪيفان

هہ = هرجاڻي گدومل.
م = موسوي عبدالحسين شاه.

ڏوهيڙے

(١)

تن من اندر تيڏيان تاران، راز رباب وڄيندا،
شوق شراب تساڏا سانون، بيتاب ڪر ستيندا،
'بيڪس' سگ دروازه خوبان، سوزون سيس ڪٽيندا.

(٢)

زلف زنجير ساڏے دلبر دے، يا وت بسيهر ڪالے،
نين خماري توب تفنگان، ڪون آنهان وچ جالے،
بيڪس صدق جا آنهان تون، نين جنهان دي آلے.

(٣)

تون صاحب تخت هزارے دا، مين جهنگ سيال دے جٽي،
تيڏي ڪيتے تہ خدا چاڻے، ٻنڌان ڪيتے چٽي،
بيڪس بيوس ڪيا ڪرے، جو دل نماڻي ڦٽي.

(٤)

هیر کنون تدبیر کِئي ، جڈان رانجهن پاتي جهاتي ،
بره کاسائي اندر وڑهیا ، لا کهاڑي کاتي ،
بیکس بیوس کیا کري، جو کائي چڈیندا چاتي۔

(٥)

نیڻان ناز دي فوجان چڑهندے مول نہ کریندے ٹالا ،
قسم تعالی۔
ویکھ سبڑے یار سجن دے ، بره مریندے ، پیالا،
قسم تعالی۔
عشاقان حق حاصل کیتا، ملین دا منهن کالا،
قسم تعالی۔
بیکس کنهن دا کم نہ ہوے ، بیپرواهیون سے شالا،
قسم تعالی۔

(٦)

واه ڈٹڑے خوش ساه تیوے ، بهہ بهہ کریندے بولڑیان ،
مین گهولڑیان۔
درد دا دریان دل میرے وچ ، چوهون کریندے چولڑیان۔
مین گهوتڑیان،
بیکس من ماندا نہ کرین ، جو صاحب کرسي، سولڑیان ،
مین گهولڑیان۔

(٧)

پار دریاهان رانجهن سائین ، ونجهلي یار وچیندا،
مسکینان دے دل قساکر ، پچھے آپ پچیندا،
بیکس بیپروا هان دے اگون، زار و زار روئیندا۔

(٨)

دل سجڻان دے سخت گهٹیري، کنون پتر کالے،
لکیا انگ الستي والا ، هرکو بیٺا پالے،
وس کهیندا کوئي نہ چلیندا، کون لکے نون ٹالے،
شیخ صنعان جیسے سالک نون ، بره کتي بیحالے،
بیکس ویچارا کیا کرے، جو عشق گهٹے گهر گالے۔

کافیان

آ میل ماهي! مین هان ماندي ـ جادوگر یار وو۔
۱- مین نمائي وتان ویڳائي ـ تیڏي گرم بـازار۔
۲- مین کمیني تیڏي کنیزک ـ تون میرا سردار۔
۳- ڦٽ فراق دے هردم چکندے ـ ڏي دوا دلدار۔
۴- بیکس بیشک تیڏا بردا ـ تون غور کرین غمخوار۔

(روپ جوڳ)

بیوس پئي آن، وس نهین چلدا ـ چشمان لڳائي چاٽ میان،
۱- نین نواب حکم کریندا ـ عاشق دا سر کاٽ میان،
۲- درسن کیتي دل در ماندي ـ عشق اندر اوسات میان،
۳- بیکس بیوس پیش محبوبان ـ متان چاوین ڳاٽ میان۔

(روپ سارنگ)

پیا بسنتي کر آیا ویس ـ آپ عجب رنگ لایـا۔

۱- جامہ زرد بسنتي کیتس ـ رخ گـلابي پایا۔
۲- دست پیالا محبت والا ـ آنون خنجر لڳایا۔
۳- نین سپاهي خوني خماري ـ مسکین مار ستایا۔
۴- مژگان ناوک ابرو کمانان (۱) مئنون ئے سر بنایا۔
۵- بیکس ویک نظارا بسنتي ـ بیدل سر (۲) سمایا۔

(روپ بسنت)

دلبر آیا دیس ـ سکیان دیو (۳) مبارک۔

۱- دسـت پیالا محبت والا ـ کیتـس بسنتي ویس،
۲- سر بر چیرا (۴) کیتس گلابي ـ مک پر دارے کیس۔
۳- هر گهٽ دي وچ کیلن هوري ـ رمز کیتي سب ریس۔
۴- بیکس بلبلی هویا شرابي ـ نینهن کریندا نیس۔

(روپ هوري)

دلبر هک درکـار، مینون ـ هر دوجهان دے وچ هے،
۱- عاقل عالم اصلون آهس ـ جوش کیو جنسار۔

---

(۱) سون (هہ)۔ (۲) سرب (م)۔ (۳) ڏیوو (م)۔ (۴) صحرا (هہ)۔

٢- حاذق پڻ طبيب آهس(١)- بره ڪيو بيمار،
٣- رين انڌيري ڪاليان گليان- ڦرندا ميں هر بار.
٤- وس نهين ڪوئي بيوس بهان- لئو لڳي لاچار،
٥- بيڪس بيوس تيري ڪيتي- بره ڪهو بيڪار.

(روپ ڌناسري)

ڏيرے ڏيرے چل، ري سئيان ڏيرے- ڏيرے، چل.
١- جهل جهل ڏڪيان دل اپڻے ڪون- دل چوي(٢) پاگل،
٢- مين مر ويسان نه ته پرچ پيارل- يا گراتڙي گل،
٣- بيڪس جو آهي عشاقي- بي ڪي نا ڏو سل (٣).

(روپ ڌناسري)

جي تون وحدت خيال ڪماوين- منصب عشق دا پاوين.
١- فنافي الشيخ ڪماوين اول- پوءِ تون لنوڙي لاوين.
٢- دم دي ڦوڪڻ (٤) نال هميشه- ڪوره (٥) طلب تپاوين.
٣ دم دم جسمون جدا هو رهٹا- ساجن وچ سماوين.
٤- جسم دي (٦) جيفي ڪنون دم دم- نت نت چتڙا چاوين.
٥- بلبل هوڪي عاشق اول (٧)- پچڇے گلان وچ آوين.
٦- بيڪس سدا (٨) جو دم جهوين (٩)- گڻ گلان دا گاوين.

(روپ بسنت)

چشمان ڏاڍي ڪا چوٹ چلائي- پهُل گيا ڏوه ثواب.
١- شوريون شڪار جي ڪاڻ وتن ٿهون- نرگس نين نواب.
٢- چشمان دا چمڪار عجائب- عالي انهان دا تاب.
٣- آتش عشق دي مچ مچايا، دلڙي ڪيتس ڪباب.
٤- بيڪس بيوس هيت هٿت تو تيڄ ڪوئي نماه عتاب.

(روپ سارنگ)

چاڪر چشمان دا مين اصلون- عشق اساڏا امام.
ناز دي ناوڪ مارڻ ڪيتي (١٠)- درد ڪيتي ڏم ڏام،
نال جهاتي دي سهٹي ڪيتا- غمزي نال غلام.

---

(١) هيس آ؟ (م). (٢) سنڌي لفظ 'چوي'. (٣) سنڌي مصرع.
(٤) ڦوڪڻي (هم). (٥) ڪورو (م). (٦) جي (هم). (٧) ادا (هم).
(٨) شدا (هم). (٩) جوين (هم). (١٠) سيتي (هم).

حسن هزاري دا ويکو (۱) يارو ـ من اندر ماتام،
صبح وصال دا بيکس کليا ـ گيا فراق دا شام۔
(روپ سارنگ)

ماريا ساﺋون محبوب (۲) دے ماڑے ـ عشق نيتا احوال۔
۱- ديدان دليان کرن خريدان ـ چشمان کرڑي چال۔
۲- ناز نيٹاندي دلڑي نيتي ـ هيٹان کيتس هڻ حال۔
۳- دلبر گيا پرديس اسان ڈا ـ نت نت پانديان ڦال۔
۴- بيکس بيوس هے سگ سوالي ـ بيدل من سوال۔
(روپ سارنگ)

ماهي دلهن دا چور ـ سڀو سڀ سنيان۔
۱- تڻ تڻ (۳) جهلينداا دل نون دلبر ـ گهت ڏکان دي ڏور۔
۲- ظاهر باطن جاني وسندا ـ آس بن نهين کوئي اور۔
۳- مسکينان تي ظلم کريندا (۴) وڙهندا (۵) زوران زور۔
۴- بيکس بيشک جاني آتون ـ جان جسم تان گهور۔
(روپ ڏناسري)

ماهي مينون بخش ڏکاندا ڏاج ـ جيجل ڏي تون ڏکاندا ڏاج (۶)

۱- روئيندي پٽيندي مين رين گذاري (۷)،
کڙم قبيلا مين ذات وساري،
بابل مائي جيئندے ماري،
جئن رانجهن چوڙيا راج۔

۲- جيءَ کريندا جاني جاني،
دم دم دلڑي تي ديواني،
جاني دا مٺ نهين کوئي ثاني،
سين (۸) دا هئے سرتاج۔

۳- بره بلا هڻ سر تي آيا۔
سوز گداز دي جوش جگايا۔
در مل دارون (۹) کم نه آيا۔

---

(۱) وسهو (هه)۔ (۲) محبوبان (م)۔ (۳) تن تن (هه)۔ (۴) کريندے (م)۔ (۵) وڙهندے (م)۔ (۶) ' جيجل .... ڏاج' (هه) (۷) عمر (هه)، (۸) سپ (هه)۔ (۹) دوا درمل (هه)۔

٣- لحظے لحظے نـاز ے
چشمان کرڑي چال کريسي
کر کي انساني (١) دي اول ۔
٤- بيکس بـردا تيرے در دا ۔
سـانگـ سٹيندا اپني سِر دا ۔
آءٔ کنهيا ميرے کول ۔

(روپ آسا)

يارو(٢) سانگ کهين کنون آئے هـون ،
اتـان عشق دي ڈيک ڈکائے هـون ۔

١- ناگهه سير دا پيالي رايا۔ قسمت مينون آٹ قسايا ۔
دام زلف دي قيد کرايا۔ آءٔ(٣) اکيان اٹکائے هون ۔

٢- مک ماهي دي (٤) مقيد کيتا۔ سر سرواه اسانڈي نيتا ۔
کاکل کهس (٥) سمورا سيتا۔ جذبي جوش جلائے هون ۔

٣- چشمان چوکي چال و کائي۔ مئڈے(٦) دل نون چوٹ چکائي۔
واه قسايا زلف دي قاهے، خيال خودي کنون چائے هون۔

٤- بهدل بيشک ستگر ميرا ۔ گيا دوئي دا اند انديرا ۔
بخش جوش جلايس جيرا ۔ گيت اناالحق گائے هون ۔

٥- بيدل والا کيتم بهانا ۔ اندر باهر يـار يگانا ۔
بيکس بيخود بي‌خبرانا۔ بره دا باب پڑهائے هون (٧) ۔

(روپ آسا)۔

غـزل

شوخ چهرا گلبدن دا چشم خوني ماردا،
درد والے در آئے، شب روز دلبر گهاردا۔

هے بسنتي جامـہ کيتس سـرخ شملہ سر اوپر،
عشق دي آتش اچانک دل ميري وچ باردا ۔

دست دلبر لالي لائي، خون سيتي عاشقان،
وه سجن جو سارے تيرے خون کيو بيچار دا،

---

(١) اسان (هـ) ۔ (٢) (م) ۔ اسان (م) ۔ (٣) آٹ — (م) ۔ (٤) دا (هـ) ۔
(٥) کيهنس (هـ) (٦)۔ مئن (هـ)، (٧) هـ ۔

ين کو (۱) علاج .
يوس ياري ياران ،
دوز نپاوڻ مشکل کاران ،
کئي سڙ گيئي اتان سرداران ،
تون پي (۲) هڪ محتاج .

(روپ وهاڳ)

مايا مٺون مار نه مٺول، مٺن لاچاري.

۱- ويکڻ سيتي مٺن پرايا - سيلاني کنول سٺول .
۲- قسمت مٺون آڻ پلايا - تي (۳) ته مٺون پٺول .
۳- مٺن دلاور دانا آها - عشق کيتا اول جلول .
۴- دوڙ درد کنون گهتندا بيڪس - جوش کرائيندا جهول .

(روپ نعيم) (۴)

راهه هدايت عشق والي - تو بن سانون سمجهاوے کون؟

۱- بيدل جان استاد نه ٿيوے - سڪ دا سبق پڙهاوے کون .
۲- جان جان عاشق سر نه ڏيوے - بهرا بره دا پاوے کون .
۳- پير مغان دي همت باجهون - وچ محبوب سماوے کون .
۴- سانگ سفر تي دلبر گيا هے - بيدل باجهون ملاوے کون .
۵- بيدل بره دے ساقي باجهون - وحدت جام پلاوے کون .
۶- بن بيدل هادي دے سانون - بيڪس بره بتاوے کون .

(روپ سارنگ)

طرف اسان ڏے آوين ڍول ،
نال اسانڏے کيي کجهه بول .

۱- نال ديدان دے ڏاڙا کريندئي -
ظاهر باطن مفت مريندئي -
مهر کري (۵) هڻ چشمان چول .

۲- صورت دي وچ سهڻا سائين ،
ويس مٺاکے آيا اتاهين ،
رخڙا نقابون نازڪ کول .

---

(۱) کوئي (هه). (۲) آنهه (هه). (۳) تهين نه (م). (۴) پياس (م).
(۵) کرين (م).

ناز دا نـاوڪ مرينديي بيگناه بيچاره نـون.
حال مسڪينان دا ويکو، گهر لتيا ويچار دا.
اي سجن لا غرض، ميرا عرض سڻ يڪبار تون،
حال بيڪس دا تماشا، عاشق مـار جيار دا.

مددي ڪتاب

۰۱ اسلم رسولپوري: ”بيدل سنڌي“ بزم ثقافت ملتان، ۱۹۷۸ع.

۰۲ بدوي؛ لطف الله: ”تذڪره لطفي“ (جلد ۳) آر. ايچ . برادرس حيدرآباد، ۵۲–۱۹۵۳ع.

۰۳ موسوي، عبدالحسين شاه: ”ديوان بيدل“ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ۱۹۵۴ع.

۰۴ ” ” ديوان بيڪس“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۶۵ع.

۰۵ هرجاڻي، گدومل ”ديوان بيدل و بيڪس“ شواجي پرنٽنگ پريس بمبئي، ۱۹۶۰غ.

۰۶ ” ” ”ديوان بيڪس“، صوفي ساهت منڊل بمبئي، ۱۹۶۰ع.

— O —

شاهه جي ڪلام ۾ طالب ۽ مطلوب

شاهه لطيف جي ڪلام ۾ طالب ۽ مطلوب جي هڪ ٻئي ڏانهن طلب جدا جدا نمونن ۾ ڏيکاري ويئي آهي. ڪٿي عورت طالب آهي ته ڪٿي مرد طالب آهي، ڪٿي مرد عورت کي ڳولي هٿ ڪري، ڪٿي عورت مرد کي ڳولي هٿ ڪري. اهڙي طرح شاهه جي ڪردارن ۾ ڪٿي عورت طالبو آهي ڪٿي مرد طالبو آهي. انهن جا مثال هي آهن ته، عمر مارئي ۾ مارئي پنهنجي مطلوب کي هٿ ڪرڻ لاءِ جدوجهد نٿي ڪري، نه مارئي جو مڱيندو پنهنجي طالب جي ڪا خطا محسوس ڪري ٿو پر، هن کي پنهنجي طالب جي ماڳ موٽي اچڻ لاءِ ڳڻتي ضرور ٿي ٿئي ٿي ۽ هن کي پنهنجي طالب جي ڪردار تي يقين آهي. هن ۾ نڪي طالب مطلوب کي ڳولي لڌو آهي ۽ نه مطلوب طالب وٽ هلي آيو آهي پر انهن جو تعلق ازلي آهي ۽ تعلق روحن جي پيدا ٿيڻ وقت ٿيو هو جنهن بابت شاهه چوي ٿو:-

نڪا ڪُنْ فَيَڪُونْ هئي، نڪو لڳَ لَحمُ،
ٻِيو هو نه ٻُتَ ۾، اڃا ڪِيَن آدَمُ،
مون توهين سين سَڱُ، آها ساڃاهِ سُپرين!

(سرمارئي داستان پهريون، بيت ٦)

انهي تعلق کي قائم رکندي انهي واعدي جي پورائي لاءِ هن عمر (نفس) جي ڪابه لالچ قبول نه ڪئي، ۽ پنهنجي واعدي تي قائم رهي ۽ آخر ۾ ڪامياب ٿي ۽ پنهنجي مطلوب سان اچي ملي پر تڏهن به کيس پنهنجي پاڪائي جو ثبوت ڏيڻو پيو. هن ۾ طالب ڪان ڪابه خطا نٿي ٿئي ۽ طالب جهڙو پاڪ اچي ٿو اهڙوئي پاڪ واپس ٿئي ٿو.

سسئي پنهون ۾ طالب ۽ مطلوب جي ملاقات ٿئي ٿي ۽ واعدو ٿئي ٿو. هن ۾ طالب مطلوب جي سڪ ۾ نٿو اچي پر اتفاقي ملاقات ٿئي ٿي ۽ مطلوب وٽ سونهن، عطر، عنبير، ڪٿور ۽ ٻيون خوشبو واريون شيون ڏسي سندس انهي خوبصورتي تي طلب وڌي ٿي، طالب ۽ مطلوب ۾ محبت پيدا ٿئي ٿي ۽ هڪ ٻئي کي پنهنجو ڪن ٿا. پر پوءِ طالب ڪان

خطا ٿئي ٿي جو هو ننڊ ۾ سمهي ٿو ۽ مطلوب کي سندس پاڻ ڪٽي وڃن ٿا. هتي طالب جو ننڊ ۾ سمهڻ (غفلت ڪرڻ) ۽ پنهنجي ڏيرن تي اعتبار ڪرڻ (دنيوي حالتن جي پرواه نه ڪرڻ) خطا ٿئي ٿي، پر هن ۾ مطلوب طالب کان خفا نه آهي نڪي هن کي طالب کان رنج رسي ٿو نڪي مطلوب طالب کان رسي وڃي ٿو ۽ نڪي طالب جي خطا (سسئي جي ننڊ) جي ڪري مطلوب ڪاوڙجي ٿو پر تنهن هوندي به ڏير (دنيوي قوتون) هنن کي جدا ڪن ٿا. ۽ اها خطا سسئي (طالب) کي محسوس ٿئي ٿي پر پنهونءَ (مطلوب) کي محسوس نٿي ٿي. هتي سالڪ لاءِ ننڊ وڏي خطا ظاهر ڪئي ويئي آهي. هتي جيئن ته طالب ۽ مطلوب ۾ ڪابه ڪوتاهي نه آهي تنهن ڪري ٻنهي طرفن طلب هڪجهڙي آهي ۽ ٻئي هڪ ٻئي جا طالب بنجي هڪ ٻئي کي ڏوري اچي لهن ٿا. هتي ٻنهي طرفن ميلاپ جي سڪ موجود آهي هتي خطا بلڪل اڻجاڻائي ۾ ٿيل آهي.

مون تي مون پرين، پورائي ۾ پال ڪيا.

ليلا چنيسر ۾ طالب ۽ مطلوب ٻئي ازل کان گڏ آهن ۽ طالب دنيا جي خوبصورتي ۾ ڦاسي ٿو ۽ خطاياب ٿئي ٿو ، جنهن ڪري مطلوب کيس جدائي ۽ وڇوڙو ڏئي ٿو ۽ اها جدائي تيسين تائين هن کي ملندي رهي ٿي جيسين هن کي فنايت حاصل ته ٿي آهي ۽ فنا ٿيڻ کان پوءِ مطلوب خود اچي طالب سان ملي ٿو.

سر سهڻي ميهار ۾ طالب مطلوب سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ ڪنهن خطري کان نٿو ڊڄي. دريا جي دهشت لهرن، جر جي جانورن جي ڪابه پرواه نه آهي ۽ درياه جي تکي سير مان دلي جي سهاري تريو وڃي. اتي سالڪ يا طالب جي دليري همت ۽ محبت جي انتها آهي ايسين تائين جو مطلوب وٽ ويندي گهڙي جي ڪچي هئڻ جي باوجود پرواه نٿي ڪري دريا جي تکي وهڪري ۾ گهڙي ٿي پوي ۽ وقت ۽ ويلو نٿي وچائي، پيرو نٿي پڇي ۽ ”جيڪي گهريا سي چڙهيا اڻين اڻئي“ جي اصول تي ڪاربند رهي ٿي ۽ جڏهن هن کي درياه جي وهڪري جي تک پوڙي ٿي ، ۽ جڏهن فنايت تي پهچي ٿي تڏهن هن جي ملاقات مطلوب سان ٿئي ٿي . اهڙي حالت ۾ سهڻي سڄي سهڻي هئي . هن ۾ ڪابه ڪوجهائي نه هئي، ته پوءِ مطلوب ڪيئن ته اهڙي طالب جو گهڻرجائو هجي.

گھڙو ڀڳو منڊ مئي، وسهلا ويا،
تنهان پوءِ سما، سهڻي سڏ ميهار.

مٿي ڏيکاريل سڀني سرن ۾ طالب مطلوب جي ڳولا ۾ يعني عورت مرد جي طلب ۾ نڪري ٿي ٻين لفظن ۾ عورت مرد جي ڳولا ۾ رهي آهي پر ٻين سرن ۾ الٽي طلب جو اظهار ڪيل آهي. جيئن مومل راڻي ۾ راڻو مومل کي هٿ ڪرڻ لاءِ اچي ٿو ۽ سر ڪاموڏ ۾ وري ڄام تماچي نوري جي طلب ۾ اچي ٿو. اهڙي طرح ٻنهي ۾ مطلوب جي طالب جي لاءِ جيڪا طلب ڏيکاريل آهي اها جدا جدا نمونن ۾ پيش ڪئي ويئي آهي. مومل راڻي ۾ راڻو مومل جو طالبو آهي يعني راڻو طالب آهي ۽ مومل مطلوب آهي ۽ جڏهن طالب جي طلب پوري ٿئي ٿي ۽ مومل جي سونهن تي عاشق ٿي هن کي هٿ ڪري ٿو ۽ هن وٽ هر رات جو ڦيرو ڪندو رهي ٿو ۽ ڦيرو نٿو ڇڏي ڇو تہ هن مومل کي موچاري سمجهو هو. پر جڏهن مومل کان خطا ٿئي ٿي ۽ راڻو هن کي ڪنهن ٻئي سان ستل ڏسي ٿو ۽ هن کي غيرت اچي ٿي جيئن شاهہ چوي ٿو تہ:

راڇا ريساڻو گهٽون، سٺاڻو سردار،

تو جو ڀانيو ڀاهجو، سو ريساڻو راڃاڻ،

۽ مومل کان رسي وڃي ٿو تڏهن مومل طالب ٿيو وڃي ۽ راڻو مطلوب ٿيو وڃي ۽ مومل جي خطا ڪري هيءَ مطلوب مان طالب ٿيو وڃي ٿي. هتي طلب الٽي ٿيو وڃي، وري ساڳيو ٻين سرن واري طالب جو رنگ ظاهر ٿئي ٿو. ۽ مومل راڻي جي ڳولا ۾ آخر تائين رهي ٿي، اها ڪيس سندس خطا جي ڪري سزا هئي جو مطلوب مان (يعني پنهنجي سونهن ۽ خوبصورتيءَ جي لاءِ طلب جيڪا ٻين کي هئي بدلجي) طالب ٿي پئي (يعني پاڻ سونهن جي طالب ٿي پئي) ٻين لفظن ۾ مطلوب کان بہ خطا ٿئي ٿي، ۽ جڏهن هو فنائيت اختيار ڪري ٿو تہ پوءِ مطلوب وري اچي هن سان ملي ٿو ڇو تہ انهي وقت مطلوب کي يقين هوندو آهي تہ هاڻ منهنجو طالب مون کان جدا نہ ٿيندو. اهڙي فنائيت کان پوءِ طالب مطلوب هڪ ٿيو وڃن جيئن راڻو مومل سان، ميهار سهڻي سان، چنيسر ليلا سان وغيره.

پر نوري ۽ چام تماچي جي وچ ۾ طالب ۽ مطلوب جي ڪيفيت جدا گانا آهي. هتي طالب مرد آهي ۽ آخر تائين مطلوب عورت آهي. هتي طالب بدلجي به نٿي چو ته هتي عورت کان خطا نه ٿي آهي. ٻين سرن ۾ عورت کان ڪنهن نه ڪنهن قسم جي خطا ٿئي ٿي ۽ اها خطا ڪڏهن ڄاڻي ٻجهي ڪري ٿي ڪڏهن اڻڄاڻائي ۾ ۽ بيسمجهي ۾ غلطي ڪري ٿي ۽ پوراڻي ڪري پلجي وڃي ٿي ۽ ڪيس انهي غلطي جي سزا ملي ٿي ، ۽ هو طالب جي ريجهائڻ پرچائڻ ۽ خطا جي معافي لاءِ ايسين تائين جدوجهد ڪندي رهي ٿي جيسين فنايت حاصل نٿي ڪري ، پر سر ڪاموڏ ۾ بلڪل الٽي طلب آهي چام تماچي نوري کي سچي نور هئڻ ڪري ڪيس پٽ راڻي ڪري سندس نياز نوڙت ڪري ڪيس نوازيو ۽ هميش مٿس اکن چڪن رهيو ۽ نوري کان پوري زندگي ڪا خطا نه ٿي، نوري ابتدا به سونهن آهي آخر به سونهن آهي.

اهڙي طرح شاه لطيف جي ڪلام ۾ ٻنهي طرفن جي طلب جو ذڪر ڪيل آهي. پهريائين اها طلب جيڪا سالڪ کي پنهنجي محبوب لاءِ ٿئي ٿي جنهن ۾ دنيوي تڪليفون ۽ مصيبتون برداشت ڪرڻيون پون ٿيون، ڏک ۽ ڏولاٿا سر تي ڪٽڻا پون ٿا ۽ محبوب جي مشاهدي ماڻڻ لاءِ پاڻ کي فنايت جي منزل تي آڻڻو پوي ٿو. ٻي محبوب جي طلب سالڪ جي لاءِ هوندي آهي. اهڙي طرح ٻنهي قسمن جي سڪ ۽ طلب ۽ محبت جو ذڪر شاه جي ڪلام ۾ ملي ٿو جنهن جا مثال پهرئين ڏئي چڪا آهيون، جيئن شاه چوي ٿو ته:-

اندر جنين اُڃ، پاڻي آڇيو ان کي،

(سر سسئي)

پڇن جي مهار کي، پڇي سي مهار،

(سر سهڻي)

تو جنين جي تات، تن پڻ آهي تهجي،

(سر ڪلياڻ)

ٿورن لفظن ۾ انهين چئجي ته نه رڳو انسان طالبو حق (الله) جو آهي پر حق (الله) به انسان جو طالبو آهي. جيئن چوڻي آهي ته گهر

تہ گھرين، ”هن هٿ ۾ ڏي هن هٿ ۾ وٺ“ جيڪو الله کي گھري ٿو يا ياد ڪري ٿو يا الله جي اطاعت ڪري ٿو الله بہ انهي کي گھري ٿو. اهڙي طرح الله ۽ بندي جي وچ ۾ طلب موجود آهن ٻين لفظن ۾ طلب ٻنهي طرفن موجود آهي.

شاه جي ڪلام ۾ ٻنهي طلبن جو ذڪر آهي هڪ اها طلب جيڪا سالڪ پنهنجي رب لاءِ ڪري ٿو ٻي اها طلب جيڪا محبوب کي پنهنجي طالب لاءِ رهي ٿي جنهن کي ٻين لفظن ۾ التي طلب چيو وڃي ٿو.

اهڙي طلب جو ذڪر ٻن سرن ۾ ڪيل آهي هڪ مومل راڻي ۾، ٻيو سر ڪاموڏ ۾ پر ٻنهي سرن ۾ طلب جو رنگ پنهنجو پنهنجو آهي.

سر مومل راڻي ۾ ڏٺيءَ جي انسان لاءِ ڳولا ۽ انسان جي ڏٺي لاءِ ڳولا جو ذڪر آهي ۽ هڪ هنڌ تي ٻنهي طلبن جو ذڪر هڪ ئي سر ۾ ٻن رنگن ۾ ڏيکاريو ويو آهي. هڪ دنيا ڪاڪ مثل جيڪا پاڻ ۾ طلمسي اثر، رنگينيون، فريب ۽ مڪر سمائي ٿي ۽ انهن طلسمن ۾ ۽ رنگينين ۾ اعليٰ انسان بہ ڦلجو وڃي، جيئن شاه صاحب فرمائي ٿو تہ:

گتنگهر يا گهڻ چاڻ، موڙهيي مت مَتهائين،
ويا گڏجي ويَر ۾، منهن مهراڻ،
اکيان پويان تاڻ، ويا ويچارن وسري.

(سر گهاتو)

شاه ٿو چوي تہ دنيا جي طلسمن ۾ ماهر بہ منجهي پيا ۽ ورياس جو بہ هوش خطا ٿي ٻيو، هو درياه (هي دنيا) ۾ گهڙيا ۽ وهڪري (دنيوي رنگينين ۾) سان ملي هڪ ٿي غرق ٿي ويا ۽ ويچارن جي من مان اڳيون پويون سڀ ڳالهيون ميسار جي ويون. ٻئي هنڌ چوي ٿو تہ:

الست ارواحن کي، جڏهن جا ڳايو جليل،
سئين راه ستيد چئي، سونائون سبيل،
وحدت جي واديءَ ۾، ڪوڙين ڪي قليل،
درياه جي دليل، لکين لهوارا ڪيا.

(سر سهڻي)

شاه ٿو چوي ته الست جي ڏينهن جڏهن ساه واري ڌڻيءَ روحن کي سجاڳ ڪيو، تڏهن هنن سڀني راه يعني خدائي واٽ ڳولي لڌي پوءِ هيڪڙائيءَ جي وادي ۾ ڪروڙن مان ڪي ٿورا وڃي رهيا، باقي ٻين کي دنيا جي وهمي ۽ طلسمي ساگر لوڙهي ڇڏيو (پنهنجي رنگينين ۾ ڦاسائي ڇڏيو) انسان دنيا ۾ اچڻ کان پوءِ واعدو پلجي ويو حرصن حوسن جي درياه ۾ لڙهي ويو.

پر مومل راڻي ۾ جنهن ڳالهه مومل راڻي جي وچ ۾ وڇوڙو وڌو سا هئي "غيرت". راڻي رات جو مومل کي سومل سان ستل ڏسي غيرت ۾ اچي ڇڏي ويو. ساڳي طرح هن سر ۾ اهو ظاهر ڪيو ويو آهي ته سالڪ رب سان محبت ڪرڻ وقت جيڪڏهن ڪو رخنو وجهي ٿو ته رب پنهنجي سالڪ کي غيرت وچان ڇڏيو ڏيئي، اهڙي طرح ليلا چنيسر جي داستان ۾ به ڌڻي کي ريساڻو ۽ "غيور" ڏيکاريو ويو آهي ۽ اهو ظاهر ڪيو ويو آهي ته جيڪڏهن هڪ واري جيڪو سالڪ الله سان لئون لائي ٿو، محبت ڪري ٿو، ۽ پوءِ وري عيش ۾ اڙجي وڃي ٿو ته اهڙي خطا کي الله ڪڏهن به برداشت نٿو ڪري جيئن شاه صاحب چيو آهي ته:

ليلا پوري نه پئين چئـي چنيسر سان،
تو جو ٻانيو پانهنجو سو ريساڻو راڄاڻ،
پساڻا ڏار پرياڻ، ڪانڌ ڪنهنجو نه وٺي.

(سر ليلا چنيسر)

ليلا! حيلا ڇڏ، جي تون سوئي سڪيين،
پائي پاند ڳچي ۾، پاڻ غريبي ڳڏ.
هڏ نه چندءِ لڏ، جي ڪارون آئيين ڪانڌ کي،

(سر ليلا چنيسر)

۽ پوءِ سالڪ کي فراق ڏيو ڇڏي جنهن بابت شاه چوي ٿو ته:

ڳنجر ڳهڻا ڳهائيا، پاڻ لڱين ڳاهءَ،
مينڌري مڱاءِ، لڱين ڪانـه ڪچارَ ۾،

سوڍو سُڃ ڪري، مومل ماري هلئو.

(مومل راڻو)

انهي لاءِ شاهه سالڪ کي نصيحت ٿو ڪري ته هڪ دفعو الله ڏي نظر ڪرڻ کان پوءِ ٻي ڏانهن نه نهار ڇو ته اڻين ڪندي ته الله رسي ويندءِ، جيئن چوي ٿو ته:

اکيون سيئي ڏار، جن سان پسين پرينءَ کي،
ٻئي ڏانهن ڪيم نهار، گهٽو ريسارو سپرين.

۽ اها غفلت ۽ ڪوتاهي سالڪ لاءِ حيراني ۽ پريشانيءَ جو سبب بڻجي وڃي ٿي، جيئن مومل ۽ ليلا جي غفلت ۽ ڪوتاهي هنن لاءِ فراق جو سبب بڻي ۽ راڻي ۽ چنيسر کي ايسين اعتبار نه آيو جيسين هنن فنايت نه حاصل ڪئي، جيئن شاهه چيو آهي ته:

مري جي ته ماڻين جانب جو جمال،

ڇو ته حق جڏهن به ڪنهن سالڪ کي پنهنجو مطلوب بڻائي ٿو ته پوءِ سندس سڀ وسيلا بند ڪري کيس پنهنجو بڻائي ٿو جيئن شاهه چوي ٿو:

اکين ۾ ٿي ويهه، ته آءٌ واري ڍڪيان.

۽ اها هي سندس مرضي هوندي آهي ته ساڻس محبت ڪندڙ هميشه سندس محبت ۾ ئي محو هجي، پر جيڪڏهن هن کان ڪنهن قسم جي غفلت يا خطا ٿئي ٿي ته اها هن کان برداشت نٿي ٿئي ۽ هو پنهنجي مطلوب کي دل تان لاهيو ڇڏي ۽ پوءِ سالڪ کي وري وصال نٿو ملي جيستائين هن جا سڀ شرڪ گمان ختم نٿا ٿين ۽ هي فنايت حاصل نٿو ڪري، جيئن شاهه چوي ٿو ته:

ڪين ساڱا هيمَ، سُپرين! جاڙون ڪَيم جالَ
سودا مُنڪي ڪالُ موڙي مُڪ ۾ آئيون.

(سر مومل راڻو)

وڏيڪ چوي ٿو ته:

ڍولي ڍڪي آهيان هُيَس اگهاڙي،
ڏيئي لڪ لاڙي، ڪَڪَر ڪيائيم ڪاڪ جو.

(سر مومل راڻو)

سر ڪاموڏ ۾ جيڪا طالب جي حق لاءِ طلب آهي اها اڻين

ته آهي جيئن سر مومل راڻي ۾ آهي هن ۾ ته رڳو حق جي طالب لاءِ طلب ڏيکاريل آهي ۽ حق ايترو ته پنهنجي مطلوب جي طلب ۽ محبت ۾ محو آهي جو هن جي لاءِ، پڻ طلبن تي جيڪي هن کان اڳي هئا تن کي هيڻائون ڪيو آهي، جيئن شاه چوي ٿو ته:

نوري جي نياز جو عجب اُجھل هوءِ،
سمون سر سَپن ۾، ملي مُورَ ڇڏو سوءِ،
اڇـو آيين پـوءِ، حجت پڳي راڻيين.

(سر ڪاموڏ)

نوري جي سونهن، ۽ سوڀيا، نياز ۽ نوڙت ڪري ڄام تماچي پنهنجي اڳين راڻين جي حجت پڄين ڇڏي. نوري جو مرتبو سڀني کان مٿاهون ڪمائين پر ائين ڇو ڪيائين نوري سان ايترو ڪيئن ريٽو تنهن لاءِ شاه چوي ٿو ته:

مهاڻي جي مَن ۾، نه، ڳِيرَب، نه ڳاءُ،
نَيڻن سين نازُ ڪري، ريجهايائين راءُ،
سمونُ سين ملاءُ، هيرايائين حرفت سين.

(سر ڪاموڏ)

وري ٿو چوي ته:

پابوڙو پيش ڪئو، نَئُون نُوريَ نيئي،
حاضر هُيُون هڪيون سَميُون سيئي،
نوازي نيئي، ڳاڏي چاڙهي ڳندري.

(سر ڪاموڏ)

طالب جي مطلوب لاءِ نوازش ۽ مرتبو، تمام اهم ۽ اثرائتو آهي:

نوازش نوري جي، آهي تماچي تائين،
ڳندگي ڳوشو ڪئو، عطر اوت اوتيائين.

نوري جي ملڪ ۽ ساٿين مان سندس طالب جي نوازڻ ڪري سڀ ڳندگي ۽ بدبوءِ ختم ٿي ويئي اهڙي طرح نوري تي نه رڳو

ڄام جي نوازش رهي پر ڄام هر وقت نوري جي پاسي ۾ رهندو هو نوريءَ پنهنجا سڀ ڪم ڄام جي حوالي ڪيا ۽ ڄام هن جا سڀ ڪم سدا ڪيا، ۽ ڪوبه ڪم هن جو اڻپورو نه ڇڏيو (هتي شاه توڪل جي نصيحت ٿو ڪري) چوي ٿو ته:

هيڻ جتن، مٿي مجتن پاسي پرين سندام،
ڪوڙيين ڪاج سندام، آڻ سندو ڪون رهيو.

(سر ڪاموڏ)

ڄام ڪير آهي هن جو تعلق نوري سان ڪهڙو آهي سندس قوت ڪيتري آهي تنهن جو ذڪر ڪندي شاه چوي ٿو ته:

نه ڪنڌ ڄايو ڄام ڪي، نڪو ڄام وياءَ،
ننڍي وڏي گندري، سڀني آه سياءَ،
لم يلد ولم يولد، اِي نجات نياءَ،
ڪبر ڪبرياءَ، تخت تماچي ڄام جو.

(سر ڪاموڏ)

هن بيت ۾ شاه بلڪل صاف لفظن ۾ ظاهر ڪري ٿو ته ڄام تماچي ڪير آهي سندس اهميت ڪيتري آهي ۽ سندس ڪينجهر تي اچڻ کانپوءِ ڪينجهر ۾ رهندڙن جو مرتبو ڇا ٿيو. شاه جي انهي آيت "لم يلد ولم يولد" مان ظاهر آهي ته ڄام مان مراد سندس الله آهي. انهي لاءِ قرآني آيت ڏئي اهو سمجهايو اٿس ته الله نه ڪنهن جو ڄاڻو آهي ۽ نه ڪنهن کي ڄڻيائين ۽ هي ننڍي وڏي ڪينجهر جي مهاڻين کي عزيز آهي اهو رکيو انهي ڪري جو ڄام نوري کي پنهنجو ڪيو آهي اهڙي طرح هن سر ۾ شاه بلڪل واضح ڪيو آهي ته نوري رسول ڪريم جن آهن جيڪي بلڪل نور آهن جن کي الله پوري دنيا جي خلقڻ کان اڳي تصور ۾ رکيو پوءِ دنيا خلقي ۽ آخرين نبي ڪري کين هن دنيا ۾ موڪليو ۽ سندس طفيل سندس پوئلڳن کي بخشيو، ۽ ڪيس سڀني نبين کان مٿاڇون درجو ڏنو ۽ اها سندس اهميت سندس نياز جي ڪري هئي ۽ سندس ئي ڪري پوري مخلوق خداوندي کي آخر ۾ نجات حاصل ٿيندي انهي ڪري ننڍي وڏي گناهگار جو مددگار رهندو، ۽ نجات ٿيندو ڇو ته سندس تخت ۽ مرتبو تمام وڏو ۽ اعلي آهي.

مٿين بيت هن سر ۾ شاه جو پورو مقصد ۽ موضوع واضح ڪري ٿو. ۽ هتي نوري کي مطلوب ڇو بنايو آهي ۽ ڄام کي

طالب ڪهڙي سبب ڪري ڪيو آهي اها الٽي طلب ڪهڙي خيال کان ظاهر ڪئي آهي ۽ نوري کان، جيڪا سالڪ جي روپ ۾ اچي ٿي، خطا ڇو نه ڪرائي آهي، چام تماچي ڪنهن جو ڇائو ڇو نه آهي ۽ نوري جي ڪري هر ڪنهن ڪينجهر تي رهندڙ مهاڻي جو مرتبو ايترو ڇو ٿيو آهي ۽ آخر تائين جيئن پين سرن ۾ سالڪ کي فنايت ڏئي پوءِ مطلوب سان ملايو ويو آهي پر هتي طالب مطلوب آخر تائين وصال ۾ ۾ رهن ٿا سو ڇو، انهن سڀني سوالن جو جواب هي ٿئي ٿو ته هن سر ۾ رسول ڪريم ۽ الله جي محبت ۽ تعلق جو ذڪر پوري تفصيل سان ڪيو آهي، جنهن ۾ رسول ڪريم جن جو سڀني نبين ۾ مرتبو ۽ مان سندس لاءِ ڪري هن ڪائنات کي خلقڻ هن پوري مخلوق جو سندس ڪري آخر ۾ ڇوٽڪارو انهن ۽ پين ڳالهين جو ذڪر شاه نوري ۽ چام تماچي جي قصي ۾ تمثيل طور بيان ڪيو آهي. جنهن جو بيان هن ريت ٿو ڪري ته:

پڪا پڪارئيو، چام تماچي آئيو،
گونَدَر لاهيو گندريون آتڻ اجاريو،
ڪنجهر قراريو، سمي سام بخشي.

(سر ڪاموڏ)

عالم انعامي ڪئو، نوري ناز ڪري.

رسول ڪريم جو مان ۽ مرتبو الله وٽ ڪيترو هو ۽ پاڻ امت جو جيڪو بار سر تي کنيو ۽ انهي دور جي گناه گارن کي پنهنجو ڪيو، جهالت جي حالت کي دور ڪيو، پڪيلن کي سئين راه تي آندو ۽ سندس ڪري مخلوق کي جيڪا نجات ۽ معافي ملي تنهن جو ذڪر شاه سر ڪاموڏ ۾ هن ريت ڪيو آهي:-

تهڙو ڪينجهر ۾ ٻيو جهڙي سنده سندياس،
مڏ ميائيون، مڪڙا مڙئي معاف ٿئاس،
مورڇل مٿاس، آيو تماچي تي هئي.

(سر ڪاموڏ)

چاريون، ڪاريون ڇچ ، ڇپريون ، جن جي محبت مڃي ساڻ،
رهن وهن سر ٻانڌيـن سپيٺي ٻڌبوءِ هاڻ ،
لـڏڙن جن ۽ لطيف چي، ٻاڻي وجهن ٻاڻ ،
ڏن ملاحن جو ماڻ سمي سرڪنو ٻاهجي.

(سر ڪاموڏ)

حقيقت محمدي جي حقيقت ڪي نروار ڪندي شاه چوي ٿو ته:

مي مڃي ۾ هتڙا، ويٺي ڪري ورنَ ،
راءِ اڳهم رکي، مٿاتي منجهه منَ ،
تماچي جي ڌنَ ڳالهيون چئيس ڳجهيون ،

(سر ڪاموڏ)

هٿين پيرين ، ارڪين مڏ نہ مٺهاڻي ،
جنءِ سڳو وچ سرندڙي، تنءِ راڻن ۾ راڻي،
آصل هئي آن ڪي آهل چاماڻي،
سمي سڃاڻي، ٻيڙو ٻڌس ٻاه ۾.

(سر ڪاموڏ)

مٿين بيتن ۾ شاه واضح ڪيو آهي ته رسول ڪريم جن جي حيثيت ظاهراً ڪهڙي آهن ۽ دنيا انهن لاءِ خلقي ويٺي هئي ۽ سندس مرتبو ۽ مان نبين جي وچ ائين هو جيئن سرندي جي وچ ۾ سڳو، رڳو سندس هن دنيا ۾ اچڻ حقيقت ڪي اصليت ۾ بدلٽو هو.

رسول ڪريم جن جو دنيا ۾ اچڻ ۽ انهي وقت دنيا ۾ جهالت جي حالت سندس ماحول ۽ مقام ۾ مان ۽ مرتبو جنهن ۾ سندس ابتدائي زندگي گذري جنهن ۾ سندس تربيت ٿي، سندس انهي ماحول ۽ حالت کان مختلف طبيعت جو هئڻ پاڻ سچ ۽ انصف جا پارکو ٿي دنيا ۾ آيا جو ذڪر شاه هن ريت ڪيو آهي.

نہ ويڻي نہ وڪٹي، نہ ماري، نہ ڏاري ،
ڪارو وڏائين ڪوه ۾، نرتون نهاري ،
ساٿي پر پاري، جا ڳهر سمي جي سپجي.

(سر ڪاموڏ)

سنڌس طبيعت ۽ روش جي ڪري جيڪو انهي وقت اثر ٿيو پنهنجو ذڪر شاه هن ريت ڪيو آهي.

ٿئا تماچي ڄام، سين، مهاڻا محروم،
نڌي ُوڏي، گندري، مٿي ماڙي ڏُوم،
جي ڪينجهر جي روم، سي سڀ انعامي ٿئا.

(سر ڪاموڏ)

رسول ڪريم جن ڪتي آيا ۽ انهي وقت اتي جي کهڙي حالت هئي تنهن بابت شاه چوي ٿو ته:

گند جن جي گوڏ ۾، پابوڙا پوشاڪ،
آنين جي اوطاق، راڄا ريجهي آئيو،

(سر ڪاموڏ)

سر مومل راڻي ۾ شاه صاحب پاڻ کي لڪائڻ جي به تلقين ڪئي آهي ۽ اهو صوفين جو خاص اصول آهي ۽ اهڙا صوفي جيڪي پاڻ کي لڪائين ٿا يعني ظاهر ۾ ته اهي پاڻ کي بدڪار گناهگار ۽ خراب ظاهر ڪندا آهن پر اندر ۾ اهي تمام اجاريل هوندا آهن، اهڙن صوفين جي خيال ۾ اهو اعليٰ عمل آهي جي پنهنجي سٺن عمل کي ظاهر نه ڪجي، ۽ ائين ڪرڻ سان هڪ ته عام ماڻهون هنن جي عبادت ۽ رياضت ۾ رخنو نٿا وجهن، ٻيو هنن ۾ انهن جي تعريف ڪري فخر ۽ وڏائي پيدا نٿي ٿئي ۽ انهي ڪري پنهنجي طبيعت ۾ نهٺائي آڻڻ ۽ پنهنجي نفس کي فخر ڪرڻ ۽ غرور ڪرڻ کان بچائين ٿا ۽ انهي لاء نفس کي مارڻ لاء پنهنجي لاء ملامت ضروري سمجهندا آهن اهڙي طرح ظاهر ۾ سندن ڪم برا هوندا آهن جنهنڪري مٿين ملامت ڪئي ويندي آهي، پر باطن ۾ اهي پاڻ کي الله جي پيروي تي ڪاربند سمجهندا آهن. سندن نظر ۾ مٿين جيتري گهٽي ملامت ٿيندي اوتري سندن نفس جي خواهش گهٽبي ۽ سندن نفس جي طبيعت ۾ نهٺائي نوڙت ۽ نياز پيدا ٿيندو انهي لاء صوفي پاڻ کي ۽ پنهنجي سٺن عملن کي لڪائيندا آهن. انهي سان سندن ٻيو مقصد اهو به هوندو آهي ته جيئن وڌيڪ تڪليفون برداشت ڪندا سين مشڪلاتون سهندا سين تيئن آهستي آهستي الله جي رضا کي حاصل ڪندا سين ۽ پنهنجي نفس کي بهتر تربيت ڏيندا سين، جيئن شاه چوي ٿو ته:

نهائين ڪان نهين سک منهنجا سپرين،
ٻري سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نه نڪري.

ٻاڙو پئي نہ ٻيڙو مٿو منهن لڳوس.

اهڙي طرح هي دنيا جي اڳيان تہ برابر بدنام هوندا آهن پر الله جي اڳيان صاف ۽ پاڪ هوندا آهن. انهي راز کي شاه صاحب مومل راڻي ۾ سمجهايو آهي تہ حق کان ڪابہ ڳالهہ ڳجهي نہ آهي. ڇا سالڪ ڇا سالڪ جا حيلا ۽ حرفتون ڪابہ چالاڪي حق جي اڳيان نہ هلي سگهندي حق کي سڀ ڪا ڳالهہ معلوم آهي.

ڪچاڙو ڪهان توکي معلوم سڀ ڪا،

۽ حق انهي کي ڳوليو وڃي لهي، جيئن راڻي مومل کي سڀني طلسمن ڏکساٽن مان ڳولي وڃي لڌو تيئن الله اهڙن ٻندن کي جيڪي پاڻ کي الله جي معرفت حاصل ڪرڻ لاءِ دنيا کان لڪائين ٿا انهي کي ڳولي لهي ٿو.

ڇڙها چار ڏي يار، سوڏا شڪاري،
فڪر ساڻ ڦٽي ڪئي سودي سوپاري،
وٺا ڪاهندا ڪاڪ ڏي، جت مومل موچاري،
وڌئا نہ ماري، ڪونر لتاڙي ڪاڪ جا.

(سر مومل راڻو)

گجر گهٽا گهائيا، پاڻا لڳس گهاءُ،
مينڌري ملاءُ، لڳس ڪان ڪپار ۾.

وري جڏهن مومل جي اڳيان راڻو پهچي ٿو ۽ راڻي جي سونهن ڏسي ٿي تڏهن وري الٽي طلب وڌي وڃي ٿي جنهن جو ذڪر شاه هن هن ريت ڪيو آهي تہ:-

راڻي رڻ ڪيو، جيڏيون! منهنجي جيءَ سين،
من مينڌري وڌيو، ڏيي ڏڙ پيو،
ٻجهان، ٻهر ويو، هنئون هنڌ نہ هيڪڙي.

پهرئين مندرو مومل جي طلب ڪئي سندس سونهن ٻڌي، اچي ٿو پر جڏهن مومل مينڌري جي سونهن ڏسي ٿي تہ خود پنهنجو پاڻ وڃائي ويهي ٿي ۽ خود راڻي تي عاشق ٿي پوي ٿي سڀ ڏکسات ختم ٿيو وڃن، مطلوب مان طالب ٿيو پوي.

مطلب تہ سالڪ کهڙي بہ ڪنڊ ۾ ڪٿي پاڻ کي لڪائي تڏهن بہ حق هن کي پاڻ ڳولهي وڃي لهندو مومل وڏا وس ڪيا تہ راڻي جي

وس ۾ نہ اچان ۽ عاشق جي ورنہ چڙهان ۽ پاڻ کي ڏکسائڻ ۾ لڪائي ويٺي، پر حق طالب کيس ڳولي اچي لڌو ۽ سندس سڀ حيلا ۽ وسيلا ختم ٿي ويا ۽ جڏهن حق جو مشاهدو ڪيائين تڏهن سندس سمجهہ، چالاڪي سڀ جواب ڏئي ويا ۽ حق سندس سڀ حيلا وسيلا رد ڪري پنهنجي هٿ ۾ اهڙو تہ آندو جو سندس سڀ خيال ۽ گمان ختم ٿي ويا ۽ هن کي چئني طرفن مينڌرو نظر آيو.

ڪيڏاه ڪاهيان ڪرهو؛ چوڏس چتائو،
منجهس ڪاڪ ڪڪوري، منجهس لڌائو،
راڻو ۽ راڻو، رءِ راڻي پيئو نالہ ڪو،

(سر مومل راڻو)

اهڙي حالت ۾ حق جي اها طلب رهي ٿي تہ سندس مقبول ٻانهون جيڪو هميشہ سندس محبت ۾ مست رهي اهو ڪڏهن ڪنهن ٻئي طرف واجهائي يا سندس محبت ۾ ڪا ڪوتاهي ڪري، جي ڪا ڪوتاهي ڪري ٿو تہ پوءِ سندس سزا وڏي ٿيو وڃي جيئن مومل جو سومل سان گڏ سمهڻ ۽ راڻي جو ٻنهي کي ڏسڻ ۽ غيرت ۾ اچي مومل کي ڇڏي ڏيڻ ۽ پوءِ مومل جو راڻي جي طلب ۾ انتظار ۽ بيقرار رهڻ، آهون، دانهون، ڪارون ۽ پڪارون، ورلاپ ۽ وري راڻي جي اچڻ جو آسرو ۽ اميد سي هن سر جو مقصد آهن جيئن شاه چوي ٿو تہ:-

نئون نيپو آئيو، راڻي مٿلا رات،
لڌيسون لطيف چي، ڪنا ڏاتر ڏات،
ڪهڙي پڇينس ذات، جي آئيا سي اگهيا.

پر سر ڪاموڏ ۾ رڳو حق جي سالڪ ڏانهن طلب کي ظاهر ڪيو ويو آهي اتي سالڪ بلڪل سالم ۽ ثابت قدم آهي، هو سچو ڏي نور آهي نياز ۽ نوزت، گيرب جي بوءِ بہ نہ اٿس. هن سر ۾ سالڪ کي ڪو وڇوڙو نہ ڏنو ويو آهي پر هتي سالڪ کي ٻين سالڪن کان مٿانئون درجو ڏنو ويو آهي جيئن شاه چوي ٿو تہ:

پابوڙو پيش ڪئو، نئون نوري نيئي،
حاضر هيون هڪيون، سميون سيئي،
نوازي نيئي، ڳاڏي چاڙهي ڳندري.

(سر ڪاموڏ)

جديد ڊراما

ڊراما به ڪهاڻي بيان ڪرڻ جي ڪيترن ئي طريقن مان هڪ آهي. هن ۾ ڪهاڻي بيان ڪرڻ جو طريقو ناول کان ٻئي نموني جو آهي ڇو جو هن ۾ ناول جيان ڪهاڻي سڌي سنئين انداز ۾ بيان ڪونه ڪئي ويندي آهي، بلڪ ان کي عوام جي آڏو اسٽيج تي اداڪارن وسيلي پيش ڪيو ويندو آهي، درحقيقت هڪ لکيل ڊراما ايستائين ڊرامو نٿو ٿي سگهي جيستائين ان کي اسٽيج تي پيش نه ڪيو وڃي يا موجوده دور ۾ ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان پيش نه ڪيو وڃي. يعني ته جيستائين ليکڪ، پروڊيوسر، اداڪار ۽ عوام هڪ هنڌ نه اچي مڙن — ڊرامي جو حقيقي مقصد ان کي پيش ڪرڻ آهي نه ڪه ان کي پڙهڻ — ناول نگار جي برعڪس، ڊراما جي ليکڪ کي پنهنجن اداڪارن تي ڀاڙڻو پوي ٿو ۽ اداڪارن کي وري مئنيجر (پروڊيوسر) جي پاليسين، ٿيٽر جي وسائل ۽ عوام جي پسند جو خيال رکڻو پوي ٿو.

هڪ ڊراما نگارجو خاص مقصد ڏسندڙن (ٻڌندڙن) کي خوش ڪرڻ آهي ۽ ڏسندڙ وري ڊرامو پنهنجي تجسس جي جذبي کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ڏسندا آهن. هنن کي هڪ سهڻي ڪهاڻي ڏسڻ جي توقع هوندي آهي. هو ڪردارن طرفان ٿيندڙ دلچسپ واقعا ڏسڻ چاهيندا آهن. صرف ابسن يا جارج برناڊ شا يا سنڌيءَ ۾ محمد اسماعيل عرساڻي ۽ محمد عثمان ڏيپلائي، جهڙا چند ڊراما نگار ٿي گذريا آهن، جن ڊرامي کي سڌاري جو ذريعو سمجهيو آهي، ليڪن هو به پنهنجن ڊرامن ۾ ڪردارن ۽ واقعات کي اهڙو ته دلچسپ ۽ وڻندڙ ڪري پيش ڪن ٿا، جو عام ڏسندڙ به هنن کي پسند ڪري سگهي ٿو. هڪ سنجيده ڊراما نگار جي اها ڪوشش هوندي آهي ته هو زندگي جي حقائق کي ايمانداريءَ سان، وڻندڙ ۽ اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري. ان طرح سان هو زندگي جي اهڙن واقعن کي چونڊيندو آهي جيڪي تمام اهم ۽ اثرائتا هجن ۽ اهي اهڙي نموني پيش ڪندو آهي جو ڏسندڙ ۾ به اهڙائي جذبا اڀاري سگهي جهڙا هن خود محسوس ڪيا آهن.

ناول نگار ۽ ڪهاڻيڪار اڪيلائيءَ ۾ پڙهڻ لاءِ لکندا آهن، جڏهن ته ڊراما نويس ماڻهن جي ميڙ لاءِ لکندو آهي. هڪ ناول نگار پنهنجي لکڻين ۾ بيشڪ خاص نظريي جو پنهنجي خاص طريقي سان اظهار ڪري ته به ڪيس اها پرواهه ڪانه هوندي ته ڪي ماڻهو ان جي خلاف به ٿي سگهن ٿا ۽ ڪيس ناپسند به ڪري سگهن ٿا. ليڪن هڪ ڊراما نويس مختلف ماڻهن جي پسند ناپسند جو خيال نه رکندو ته پوءِ سندس پيش ٿيندڙ ڊرامي ڪي ڏسڻ وارو به ڪو ڪونه هوندو. هو ڏسندڙن جي پسند جي خيال کان لاپرواهه ٿي نٿو سگهي. نه ئي پنهنجو پاڻ کي چاڙهو، عالم ۽ ذهين ثابت ڪرڻ لاءِ عام ڏسندڙ جي پسند ۽ ٽيسٽ کان اوچي شئي پيش ڪرڻ جي همت ئي ڪري سگهي ٿو.

وڪٽر هيوگو جو چوڻ آهي ته ڏسندڙ ٽن قسمن جا ٿيندا آهن، پهريان اهي عام ماڻهو جيڪي ائڪشن ڏسڻ چاهيندا آهن ۽ ٻيون عورتون جيڪي جذبات نگاريءَ جون شوقين ٿينديون آهن ۽ ٽيان پڙهيل لکيل ماڻهو جيڪي ڪردار نگاريءَ ۾ دلچسپي وٺندا آهن. ٻين لفظن ۾ ڊراما جا ڏسندڙ عام طرح ائڪشن ۽ جذبات نگاريءَ ۾ دلچسپي ڏيکاريندا آهن ۽ صرف ڪردار نگاري جا شوقين ٿيندا آهن.

هڪ ڊراما نگار کي هر قسم جي ڏسندڙن جو خيال رکڻو پوندو آهي. هن کي خبر هوندي آهي ته هڪ تماشبين پنهنجي هيرو کي طاقتور شريف ۽ غريبن جو همدرد ڏسڻ چاهي ٿو. هن کي هيرو جي فتح سان دلچسپي آهي. هو ابسن ۽ برنارڊ شا جي ذو معنيٰ جملن ۽ ذهين قسم جي ڪردارن ۾ ڪا دلچسپي نه ٿو رکي، انهي ڪري ئي ڊراما اهڙا ڪردار ڪامياب ٿيندا آهن جيڪي سوچ کان وڌيڪ جذبات کان ڪم وٺندا آهن.

عظيم ڊرامن جو مرڪزي خيال تمام سادو سودو هوندو آهي ۽ گهڻو ڪري پراڻو به هوندو آهي. تماشبين پراڻين ڪهاڻين کي وري وري مختلف انداز ۾ پيش ٿيندو ڏسڻ چاهيندا آهن. هو پراڻن چرچن تي کلندا آهن ۽ ساڳين ڏاڍ جي نظارن تي وري وري پيا روئيندا آهن.

هڪ واقعو اهڙو ياد اٿم جيڪو بيان ڪرڻ مناسب ٿيندو ته ١٩٦٤ع ۾ هڪ دوست لنڊن مان ٿي آيو ۽ ٻڌايئين ته اي.ايم فارسٽر جو ناول 'آءِ پئسيج ٽو انڊيا' ڊرامائي صورت ۾ براڊوي ۾ ڏيکاريو پيو وڃي، هن ٻڌايو ته اهو ڊراموگذريل چئن سالن کان هلي پيو پر رش

ڏاڍي اٿس ۽ ڪيترا ڪراڙا انگريز ۽ ڪراڙيون انگريزياڻيون روزانه ساڳيو ڊرامو ڏسڻ ٿا اچن ۽ ڊرامي جي مک ڪردار ڊاڪٽر عزيز سان ٿيندڙ ناانصافي ڏسي اوڇنگارون ڏيئي روئن ٿا.

تماشبين جي مزاج جو خيال رکندي ڊراما نگار کي هميشه انسان جي بنيادي دلچسپي وارن جذبن جي اپٽار ڪرڻي پوندي آهي، جهڙوڪ پيار نفرت، لالچ، همدردي، ڏک ۽ ڏپ وغيره. اهڙا موضوع چونڊيندو آهي جن سان ڪنهن هڪ فرد يا ڪلاس جي نه بلڪ سموري انسان ذات جي دلچسپي هوندي آهي. جيڪڏهن ڊراما نويس اهڙي خيال کي برقرار رکڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ته پوءِ هو ناول نگار کان به وڌيڪ ڪامياب ٿي سگهي ٿو. هن جي مزاحيه سٽ ڏسندڙ کي کلائي کيرو ڪري سگهي ٿي. جڏهن ته ڪيئن مزاحيه ناول نگارن جون ڪاوشون وڏي مشڪل سان ڪنهن کي مرڪائڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهنديون آهن. مرزا قليچ بيگ جي ”انڪواري آفيسر“ يا محمد عثمان ڏيپلائي جي ”ڊڪار“ جوئي مثال ڪٽي وٺو. پڙهڻ ۾ اهي ڊراما ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن کي کلائڻ ۾ ڪامياب نه ٿيا هجن ليڪن ”انڪواري آفيسر“ جڏهن اسٽيج تي پيش ٿيو ته سڄو هال کلن جي ڪوڪرن ۾ ٻڏي ٿي ويو.

تماشبين مختلف قسمن جا ٿيندا آهن جنهن ڪري هنن جو ڪهاڻي جي مختلف موڙن ڏانهن رد عمل به مختلف ٿي ٿيندو آهي. ڪي ڏسندڙ غم وارن نظارن ۾ ئي دلچسپي سان ڏسندا آهن ته ڪي وري کل خوشي جا ڪوڏيا هوندا آهن. ڪي بهادري وارن قصن جا ڪوڏيا هوندا آهن ته ڪي وري پيار محبت جي قصن سان دلچسپي رکندا آهن. انهن سڀني کي هڪ ئي وقت ۾ خوش رکڻ جو ڏکيو ڪم ڊراما نگار ئي پورو ڪري سگهي ٿو. سو به ان پابندي سان ته هن کي ڪهاڻي ٻن يا ٽن ڪلاڪن جي اندر ئي پوري ڪرڻي آهي ته جيئن اها اسٽيج تي پيش ڪري سگهجي. جڏهن ته هڪ ناول نگار تي اهڙي ڪا به پابندي ڪانهي. ٻيو ته هن کي پنهنجي ذات کي ڊراما کان الڳ رکڻو آهي. هن کي جيڪي ڪجهه چوڻو آهي اهو ڪردارن کان گفتگو يا عمل وسيلي چوائيندو ۽ ڪرائيندو آهي، جڏهن ته ناول نگار بيانيه انداز ۾ ڪهاڻي ۽ موقع محل بابت سمجهائيندو آهي.

ڊراما نگار جو تيز مشاهدو ۽ انساني نفسيات متعلق ڄاڻ ٿي هن جي فن جي پيشڪش ۾ مددگار ۽ معاون ٿيندا آهن. خاص ڪري به عنصر موضوع جي چونڊ ۽ واقعات جي تاڃي پيٽي آڏڻ ۾ ڏاڍي مدد ڪندا آهن. هو مشاهدي جي زور تي اهڙن موضوعن کي چونڊي ٿو جيڪي نه رڳو عام پسند جا آهن بلڪ گهڻن جي پسند جا آهن ۽ اهڙن موضوعن کي ڇڏي ٿو ڏئي جن کي پيش نه ڪرڻ ئي بهتر آهي. هن سان مسئلو اهو آهي ته جيڪڏهن سندس پيش ڪيل موضوع ڏسندڙن ۾ پسند نه پيو ته ٿيئٽر جون ڪرسيون ۽ اسٽيج به سلامت نه رهندا يا ڏسندڙ بيزار ٿي هليا ويندا. ٻئي طرف جيڪڏهن ڪو ناول يا مختصر ڪهاڻي سماج جي ڪنهن طبقي يا سوچ رکندڙن کي پسند ناهي ته پيو وري ان کي پسند ڪري خريد به ڪري وٺندو. اتي ڪا اهڙي مشترڪ سوچ يا گڏجاڻي نه ٿي ٿئي بلڪ لکڻين کي انفرادي سطح تي پسند يا ناپسند ڪيو وڃي ٿو.

ڊراما ڏسندڙ يا ٻڌندڙ پنهنجو پاڻ کي سورمي جي روپ ۾ ڏسڻ لڳندا آهن ۽ هن سان ٿيندڙ ظلم ۽ ناانصافي يا هن جي انصاف پروري، بهادري ۽ شرافت سان پنهنجي جذبن کي پيٽڻ لڳندا آهن. بديءَ وارا ڪردار وري هنن جي اندر ۾ بديءَ لاءِ لعنت، ڦٽڪار ۽ نفرت وارا احساس پيدا ڪندا آهن.

هو ڊرامي ۾ پيش ايندڙ هر واقعي ۽ ڪشمڪش ۾ خود به پاڳي ۽ پائيوار ٿي ويندا آهن. تنهنڪري هو اهڙن ئي موضوعن مان مطمئن ٿيندا آهن جن جو يا ته هو شڪار رهيا هجن يا اهي سندن علم ۾ هجن. زمينداري ظلم (خانچند درياڻي) ۽ انڪواري آفيسر (محمد عثمان ڏيپلائي) اهڙائي ڊراما هئا جيڪي اٽڪل اڌ صدي اڳ لکيا ويا ۽ اسٽيج تي پيش ٿيا، پسند ٿيا ۽ ١٩٨٠ع ۾ به اسٽيج تي پيش ٿيا ۽ اوتروئي پسند پيا. سبب؟ انهن جا موضوع لافاني هئا. انهن جو واسطو سڌو سنئون سنڌ جي رسم و رواج، انساني نفسيات ۽ مروج سرڪاري قانون ۽ طريقن سان هو. انهن ۾ انساني جبلتن سان واسطو رکندڙ حقيقتن کي پيش ڪيو ويو. ۽ تنهنڪري انهن کي ڏسندڙن جي دلچسپيءَ جو تسلسل به قائم رهيو.

سنڌي ڊرامن جا موضوع گهڻوڪري عام پسند جا ئي رهيا آهن ورهاڱي کان اڳ واري دور ۾ عام رومانوي ۽ تاريخي ڊرامن سان گڏ سماجي ناانصافين، غلط رسم و رواج ۽ نيڪيءَ ۽ بديءَ جي وچ ۾ جهيڙي

وارا موضوع عام رهيا. ورهاڱي کان پوءِ اسٽيج جو مزو ختم ٿي ويو باقي ريڊيو ۽ بعد ۾ ٽيليويزن رستي جيڪي ڊراما پيش ٿيندا رهيا آهن تن جا موضوع به لڳ ڀڳ ساڳيا آهن. البته انهن ۾ جاسوسي ۽ جديد موضوعات تي لکيل ڊراما به شامل آهن. ته ذهن به پسند اهي ڊراما پيا آهن جن ۾ ثقافتي رنگ شامل آهي ۽ سماج جي اوڻاين کي پيش ڪيو ويو آهي.

موجوده دور ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي ءَ لاءِ لکيل ۽ پيش ڪيل آهي ڊراما ڪامياب آهن جن جا خاص موضوع سنڌ جي رسم و رواج (ننڍيءَ عمر جي شادي، ٻڍي جي شادي، غلط خانداني رسمون، جديد سماجي برايون، نفرت، محبت وغيره) سان واسطو رکن ٿا. جيئن ته ريڊيو ڊراما جو واسطو آواز ۽ ٻڌڻ سان هوندو آهي ۽ ان جو هر ڪو سين آواز رستي واضح ڪيو ويندو آهي، جنهن لاءِ صوتي اثرات، موسيقيءَ ۽ آواز جو لاهه ۽ چاڙهه ڪم ايندو آهي، تنهن ڪري ريڊيو ڊرامن ۾ اهڙا موضوع ڪامياب ٿيندا آهن جن جو واسطو سڌو انساني جذبات سان هجي. پيار، نفرت تڪرار، ۽ جاسوسي يا جنگي ۽ تاريخي موضوع ريڊيو لاءِ ڏاڍا ڪامياب ثابت ٿيا آهن. ٻئي طرف ٽيليويزن ۾ ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ جو حصو هوندو آهي. اتي هر واقعو اسٽيج وانگر ڏيکاريو ٿو وڃي. تنهن ڪري ان ۾ عام سماجي موضاعات يا ريتيون رسمون ڪاميابيءَ سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهبيون آهن. هنن ڊرامن ۾ ڏسندڙ گفتگوءَ ۾ ايتري دلچسپي نه وٺندا آهن جيتري حرڪت يا هلچل ۾. تنهنڪري ٽي وي ڊراما لکڻ جو انداز به مختلف ٿيندو آهي. ان ۾ نه رڳو مڪالمن يا گفتگوءَ کي قلمبند ڪيو ويندو آهي بلڪ منظر نامو به لکيو ويندو آهي، جنهن ۾ هلڻ چلڻ، اٿڻ، ويهڻ ۽ اسڪرين تي پيش ايندڙ هر واقعي کي تفصيل سان اهڙي نموني لکيو ويندو آهي جو انهن واقعن کي قلمبند ڪرڻ وقت يا اداڪارن کي اداڪاري ڪرڻ وقت ڪابه تڪليف نه ٿئي.

جيئن ريڊيو ڊراما لکڻ وقت مائڪروفون، آوازن جو لاهه چاڙهه ۽ آوازن کي مدد ڪرڻ لاءِ پس منظر موسيقيءَ جو خيال رکڻو پوندو آهي، تيئن ٽي . وي ڊراما لکڻ لاءِ وقت، جڳهه، چهري جي انداز، ڪئميرا جي سهوليت جو خيال رکڻو پوندو آهي. اسٽيج جيان ٽي.ويءَ ۾ به ڊراما کي مختصر ڪهاڻي پيش ڪرڻي پوندي آهي

جيڪا هڪ ئي ويهڪ ۾ مڪمل ٿي وڃي، حالانڪ ٽي وي ۽ جي سهوليتن کي پيش نظر رکندي سيريز ۽ سيريل به پيش ٿيندا رهندا آهن جيڪي ستن يا تيرهن يا انهن کان به وڌيڪ قسطن ۾ پيش ڪيا ويندا آهن ۽ ڏسڻ وارا هر هفتي شوق سان اهي ڏسندا آهن. ليڪن اسٽيج تي جيئن ته ڏسندڙن کي هلي وڃي ڊراما ڏسڻا پوندا آهن تنهنڪري اتي سيريل يا سيريز پيش ڪري نه ٿا سگهجن.

جديد ڊراما ۾ ڊائلاگ يا گفتگو بيحد مختصر هوندي آهي، انڪري جو فنڪارن کي اهي ياد ڪرڻا پوندا آهن ۽ هو باقي ڪم آوازن جي لاهه چاڙهه کان (ريڊيو ۾) ۽ ائڪٽنگ ۽ چهري کان (ٽي وي ۾) ڪم وٺندا آهن. پر جيڪڏهن هنن کي ڊگها ڊگها ڊائلاگ ڏنا ويندا ته هو پنهنجو توجه صرف ڊائلاگ ياد رکڻ تي ڏيندا نه ڪه ائڪٽنگ ۽ صداڪاريءَ تي.

”ڊراما“ جي ماضيءَ تي نظر وجهبي ته نظر ايندو ته هر ڊراما جي شروعات ڪشمڪش (Conflict) سان نظر ايندي، ايتري قدر جو ڊراما کي ڪشمڪش جو متبادل لفظ ڪري سمجهيو ويندو هو. شيڪسپيئر جي ڊرامن تي نظر وجهبي ته هن جو هر ڊرامو ڪشمڪش سان شروع ٿيندي نظر ايندو. مئڪبيٿ، هئمليٽ، ڪنگ ليئر، اوٿيلو، جيڪو به ڊرامو پڙهبو ته اُن جي شروعات انهيءَ ڪشمڪش سان ٿيل نظر ايندي. ليڪن هن دور ۾ ڪيترائي ڪامياب ڊراما ريڊيو ۽ ٽي.وي ۽ تي پيش ٿي رهيا آهن جن جي ڪهاڻي ڪشمڪش سان نه پر عام طرح شروع ٿئي ٿي ۽ زندگيءَ جي وڻ واري انداز سان وڌندي نظر ايندي، ۽ ان ۾ ايندڙ لاهه ۽ چاڙهه ان کي پنهنجي منطقي انتها ڏانهن وٺي ويندا نظر ايندا.

سڀ کان وڌيڪ تبديلي الميه، (Tragedy) جي صنف ۾ نظر ايندي جيڪا، بقول ارسطو، ”الميه هڪ وڏي ماڻهوءَ جي ڏک جي ڪهاڻيءَ کي چيو وڃي ٿو جنهن جي پڄاڻي ڏک تي ٿئي ۽ ان مان خوف ۽ رحم جا جذبا پيدا ٿين“.

اي. سي برئڊلي، پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب ”شيڪسپيئرن ٽرئجڊيءَ“ ۾ به انهيءَ وصف کي ورجايو آهي، انڪري جو خود شيڪسپيئر جون الميه لکئيون به وڏن ماڻهن، نوابن، بادشاهن ۽ سپهه سالارن جي باري ۾ هيون.

ليڪن جديد ڊراما جا الميه ڪردار بلڪل عام، غريب، فٽ پاٿن تي هلندڙ انسان آهن. هنن جا ڏک سک ئي جديد ڊرامن جا موضوع

آهن. هاري، مزدور ڪڙمي ۽ ڪاسبي هن دور جا هيرو آهن. ان ڪري جو هو ئي زندگيءَ جي چرپر کي برقرار رکڻ جا محرڪ آهن— انهيءَ تبديليءَ ڊراما ڏسندڙن، پڙهندڙن ۽ پڙهندڙن ۾ به ڦيرو آڻي ڇڏيو آهي. هاڻ ماڻهو وڏن ماڻهن جا ڏک ڏسي عبرت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪونه ٿا ڊرامي ۾ دلچسپي وٺن، بلڪ هو پنهنجي ئي زندگيءَ جو عڪس ڏسڻ لاءِ ڊرامو پسند ڪن ٿا. ڊراما جي ڪردارن ۾ هو پنهنجو پاڻ کي محسوس ڪن ٿا ۽ انهن کي ڏسي پنهنجي طور طريقن ۾ تبديليون آڻين ٿا. اهوئي اعليٰ مقصد آهي ڪنهن به ادبي لکڻيءَ جو. جيڪڏهن ڪابه ادبي لکڻي اصليت جو عڪس نه آهي ته پوءِ ڪجهه به ناهي.

مددي ڪتاب

١. ڪاررواں ادب: ڊاڪٽر وحيد قريشي.

٢. ادب اور اس کا تنقيدي مطالعه: ڊاڪٽر سلام سنديلوي.

٣. تاريخ ادب اردو- حصه اول: ڊاڪٽر جميل جالبي.

٤. هڊسن: انٽروڊڪشن ٽو دي هسٽري آف انگلش لٽريچر.

٥. اي.سي برڊلي: شيڪسپيرين ٽريجڊي.

٦. ارسٽاٽل: ڪلاسيڪل لٽرري ڪرٽيسزم.

٧. مالڪم ڪيلسال: ڊراما ائن انٽروڊڪشن.

— O —

سنڌي اصطلاح، چوڻيون ۽ پهاڪا

هر قوم جي سماجي تاريخ ۾ واقعاتي حقيقتون، سماجي سچايون موجود هونديون آهن. پر حقيقت ۽ سچ سماجي اپياس جي لحاظ کان الڳ شيون آهن. جيئن ته حقيقت جو تعلق واقعي حقيقت سان ۽ سچائيءَ جو تعلق سماج جي اندر موجود سچائيءَ سان هوندو آهي، تنهنڪري سماجي سچائي هر طرح اعتبار جي قابل هوندي آهي.

ڪي واقعاتي حقيقتون ۽ ڪي سچايون جيڪي هر سماج ۾ عملي طور ظاهر ٿينديون رهن ٿيون؛ سي واقعاتي حقيقتن جو هڪ قسم آهن. جيڪي خاص صورتحال ۾ پيدا ٿينديون آهن، ۽ ڪن خاص مقرر ڏينهن جي مقرر عرصي اندر جنم وٺن ٿيون، ۽ اهڙي طرح سماج ۾ رونما ٿينديون رهن ٿيون. انهن مان هر هڪ حقيقت ۽ سچائيءَ جي صورتحال هڪ واقعي جهڙي هوندي آهي. اهڙي حالت ۾ سماج ۾ ٻولي به پاڻ ۾ تبديلي آڻي ٿي ۽ هر صورتحال کي ڪنهن نه ڪنهن نالي ڏيڻ يا وصف ڏيڻ يا بيان ڪرڻ لاءِ نوان لفظ، اصطلاح، محاورا، پهاڪا ۽ چوڻيون موجود ڪري ٿي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته سماجي سچائي ۽ حقيقت نگاري جيڪا حقيقت ۽ سچائيءَ جي روپ ۾ جنم وٺي ٿي، سا سماج جي ٻوليءَ ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان تبديلي ۽ واڌارو پيدا ڪري ٿي. جنهن ڪري هر دور ۾ اصطلاح، پهاڪا، محاورا ۽ چوڻيون جيڪي ماحول ۽ حالتن جي اثر ڪري حقيقت ۽ سچ کي پيش ڪن ٿيون، سي حالتن، حقيقتن، سچاين، تهذيبن، تمدنن کي سمائينديون رهن ٿيون.

اگر عام زبان تي غور ڪيو وڃي ته هر لفظ هڪ آوازي اشارو آهي، جو خيالن جي هڪ وڏي مجموعي ڏانهن رهنمائي ڪري ٿو. لفظن جي ناهڻ جي ضرورت ٿي انهيءَ ڪري پيش آئي جو خيالن جي مجموعي کي ڳالهائڻ ۾ بار بار دهرائڻو پوي ته ڳالهائڻ واري ۽ ٻڌڻ واري جو وقت ضايع نه ٿئي. هڪ شخص جو مقصد ٻيو آسانيءَ سان سمجهي سگهي. ٻولي (لفظن) کان اڳ ماڻهو اشارن سان ڳالهه سمجهائيندا هئا، جنهن ڪري گهڻي تڪليف ٿيندي هئي، اهوئي سبب ٿيو جو لفظن کي ايجاد ڪيو ويو.

علاوه انهيءَ جي لفظ معلومات ۾ به اضافو ڪن ٿا. جنهن قوم جي زبان ۾ لفظ وڌيڪ هوندا ، انهيءَ قوم جو دائرو به نهايت گهڻو وسيع هوندو. جيڪا قوم گهڻي مهذب ۽ ترقي يافته به هوندي، ۽ جنهن قوم جو علم و فن حاصل ڪرڻ زندگيءَ جو اهم مقصد هوندو آهي، اها قوم ٻوليءَ ۾ جديد لفظن ۽ اصطلاحن جو اضافو ڪندي رهندي آهي.

دنيا جي هر هڪ علمي ۽ ترقي يافته زبان ۾ ٻن قسمن جا لفظ ملن ٿا، جيڪي اصطلاح جي نالي سان سڏجن ٿا.

(1) مفرد لفظ يا مفرد اصطلاح.

(2) مرڪب لفظ يا مرڪب اصطلاح.

’اصطلاح‘ اهو لفظن جو ميڙ آهي جنهن کي فاعل ۽ مفعول نه هجي. ’اصطلاح‘ جي لغوي معنيٰ عربيءَ ۾ ’عرف‘ ۽ انگريزيءَ ۾ (Usage, Convention) ۽ سنڌيءَ ۾ ’چالُ‘ آهي.

’اصطلاح‘ جي سمجهاڻي هيءَ آهي ته: ڪنهن خاص لفظ کي اصل معنيٰ کان الڳ ڪري اهل زبان ڪنهن خاص مقصد لاءِ استعمال ڪري، انهيءَ کي ’اصطلاح‘ چئجي ٿو. اڪثر اهڙا لفظ محاوري جي صورت اختيار ڪندا آهن.

’اصطلاح‘، درحقيقت هڪ اشارو آهي. جيڪو خيالن جي مجموعن ڏانهن ذهن کي منتقل ڪري ٿو.

وليم لٽل ۽ ايچ-ڊبليو- فائولر پنهنجي ڪتاب ۾ اصطلاح جي وصف هيئن بيان ڪري ٿو ته:

‘A group of words in a grammatical, pattern taken or learned as a unit.’

يعني ته لفظن جو اهو مجموعو جيڪو ڪنهن خاص نحوي ترڪيب مطابق آندل هجي ۽ جنهن کي ڪو نقرو ڪري ڄاڻجي.

سنڌيءَ ۾ ڪيترائي مرڪب لفظ آهن، خاص فعل يا مصدر جن جي معنيٰ رواج ۾ ناهي، حالانڪ هر هڪ گڏيل لفظ جي معنيٰ ٻي ٻي آهي، انهن گڏيل لفظن يا فقرن کي ئي سنڌيءَ ۾ ’اصطلاح‘ چون. جن جو ڄاڻڻ نهايت ضروري آهي. ڪي اهڙا ٿورا لفظ مصدرن جي صورت ۾

مختصر معنيٰ سميت هيٺ ڏجن ٿا:

اصطلاح	معنيٰ
آب ڏارڻ	پٺاڪون هٽڻ
مکڻ مان وار ڪڍڻ	پورو انصاف ڪرڻ.
گهوڙها گارڻ	پڇتائڻ.
سر ڏيڻ	قربان ٿيڻ.
پير پرڻ	چڱو هلڻ.
اک ڏيکارڻ	دڙڪو ڏيڻ.
اک لڳڻ	جهوٽو اچي وڃڻ.
اک نه پڌڻ	خيال ۾ ئي نه آڻڻ.
اک هڻڻ	نظر هڻڻ.
اک پٽڻ	هوشيار ٿيڻ.
اک پوٽڻ	بيحيائي ڪرڻ
اک جو رت چڙهڻ	سخت غيرت ۾ اچڻ.

اهڙي طرح 'اصطلاح' ڪي ڪن حالتن ۾ ڪو سياسي تعلق به هوندو آهي، شاهه صاحب سر ڪلياڻ ۾ هڪ هنڌ فرمايو آهي،

ڪي تو ڪنين نه سئا، گهٽ اندر گهوڙا.

هن بيت ۾ ”گهوڙا“ لفظ جي لفظي معنيٰ هڪ جانور (گهوڙو) آهي، جو سواريءَ جي ڪم به اچي ٿو. پر هن جاءِ تي لفظ گهوڙا کي تاريخي پس منظر حاصل آهي. انهيءَ صورت ۾ لفظي معنيٰ ڪان هٽي، هن جي معنيٰ ڏسون اها آهي 'ظلم'.

هڪ ٻئي هنڌ تي شاهه سائينءَ فرمايو آهي ته:

ڌڪ ڏيئي، ڌڪ پيءَ، گهوٽ منجهان گهاتي.

هن سٽ ۾ به 'گهوٽ' لفظ جي لغوي معنيٰ ڪان هٽي معنيٰ ٿي ”شهيد“.

جيڪڏهن چڱي طرح جائزو ورتو وڃي ته اهو معلوم ٿيندو ته شاهه سائين جو ته سڄو ڪلام ئي اصطلاحن سان ڀريل آهي.

هڪ بيت ۾ شاهه سائين فرمايو آهي ته:

مون ڪي چاڙهي چيءَ، ويو وڻجارو اوهري.

هن سٽ ۾ اصطلاح 'چيءَ چاڙهڻ' آهي يعني تڪليف ۾ وجهڻ.

شاهه سائين جو بيو بيت هيٺن آهي:
مٿيو وجهان مڇ ۾، هڏيءَ هٿان هار.
هن ۾ اصطلاح 'مٿيو مڇ ۾ وجهڻ' ۽ هاڏي هٿڻ آهي.
شاهه سائين فرمائي ٿو ته،

اندر اوپالنسين، ساڙي ڪپائينس سوڪ.

هن ۾ اصطلاح آهي 'سوڪ ڪرڻ' يعني تمام گهڻو پچنائڻ يا ڏکوئڻ.
اهڙيءَ طرح سُر سهڻيءَ ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو ته:
آيون اوريين پار ڏي، ڪوڙيون ڪک پچن.
هن ۾ اصطلاح آهن. اوريين پار بيهڻ ۽ ڪک پچڻ يعني وسيلا ۽ آپاءَ پچڻ.
انهيءَ ڪانسواءِ سنڌي ٻولي ۾ ۽ شاهه سائين جي ڪلام ۾ ڪيترائي اصطلاح اهڙا آهن جيڪي عام استعمال ۾ ايندا رهن ٿا. مثلاً!

انت نه ڏجي عام کي، لوڪان ڪجي لڪ.

اصطلاح: انت ڏيڻ.

لوڪان لڪ ڪرڻ. يا لوڪان لڪائڻ.

اگهمو ڪائو ڪچ ماڻڪن موٽ ٿي.

اصطلاح: ڪچو ڪائو اگهڻ.
ماڻڪن موٽ ٿيڻ.

وڍ سر، ٿيءُ سرهو، مَ ڪين آڇ م ڳاءُ.

اصطلاح: سرهو ٿيڻ.
سر وڍڻ.

سر بروو سنڌي ۾ شاهه سائين فرمائي ٿو:
جڻن لهارن لپيو، ڪڙو منجهه ڪٽڙي.
لهارن لپيڻ. انهيءَ ڪانسواءِ، جرءُ جڙڻ، پيلي ٿيڻ،
واجهائي وڃڻ، ڪنجڪ رڻڻ، اگـڻ اجرا ٿيڻ چت چڙهڻ،
سر ڪاپائتي ۾ هي اصطلاح آهن.

ڪند ڪٽڻ، موڙائي منهن ني هڻڻ، ويگاڻي ونهڻ وغيره.
سر پرڀاتي ۾: ڏانءُ گهرڻ، ڏکي ڏار ٿيڻ، ڏان ڏيڻ، لاچيا ريجهائڻ، پٺون ڪرڻ، وغيره.

سر ڪاموڏ: ماڳر مٿڻ، ڏهاڳ ڏيڻ، عجيب اجهل هڻڻ وغيره.
سر پورب: پيرين پوڻ، سينهڙو ڏيڻ، ڳجهو ڳالهائڻ سڏيون ڏيڻ، زاريون ڪرڻ، ڪيرون ڏيڻ، طعنا تنڪا لائڻ.
سر مومل: ڏيئي ڏيکارڻ، دل ڦٽڻ.
سر بلاول: سانگ ڪٽڻ، سونگ ڏيڻ، ٻڪ ڏڪڻ.
آسا ۾: پير پائڻ، ڪرهل ڪاهڻ، سار لهڻ، جفا ڏيڻ، اوسا ڪٽي آڪرڻ، انڌن ۾ مامرو پوڻ، محروم ٿي مري وڃڻ، ماهر ٿي مرڻ، نيڻن سان نهارڻ، لوڪان لڪائڻ.
سر سورٺ: ڪوسي سهڻ، حاج حاصل ڪرڻ.
سر مارئي: لڄ مرڻ، پير پيري اچڻ، سکر پائڻ، مري ملهائڻ، ڪنايتون ڏيڻ، ڪريت ڪرڻ، ڏور وڃڻ، ڏورلاپا ڏيڻ، جڙ لڳڻ، ڪر ليڻ، لهه لهي وڃڻ، واڏايون وڃڻ وغيره.

انهيءَ ڪان سواءِ شاهه سائين جي ڪلام ۾ ڪيترائي اصطلاح موجود آهن.

چوڻيون:

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهم خوبي اها به آهي ته ان ۾ بيشمار چوڻيون آهن ۽ انهيءَ ڪري هن ڪي جيڪڏهن چوڻين جي زبان ڪوٺيو وڃي ته ان ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي. هن ۾ ذري ذري تي چوڻين جو چس جهڙو اسان جي ٻوليءَ ڪي مهيا ٿيل آهي، ان جو مثال ۽ مٽ ٻين ٻولين ۾ ملڻ مشڪل آهي.

لفظ چوڻي اسم مصدر 'چوڻ' مان نڪتو آهي، چوڻيءَ جي معنيٰ 'راڳ ڳائڻ جهڙي رسيلي رهاڻ آهي.' مثلاً هڪ سني ڳائيندڙ لاءِ اٺين چيو ويندو آهي ته 'فلاڻي جي چوڻي واهه جي آهي'. چوڻي جي اهائي معنيٰ هن لفظ جي اهميت جو اهڃاڻ آهي ۽ سنڌس ميٺاس جو واس آهي، پر چوڻي لفظ جو متبادل هنديءَ ۾ 'ڪهاوت' ۽ عربيءَ ۾ 'ضرب‌المثل' آهي.

ڪنهن چوڻيءَ جي وجود ۾ اچڻ لاءِ ڪيترين ئي ڪيفيتون، منجهائيندڙ موقعا ۽ مرحلا، حياتيءَ جون هيٺيون، ڳٽيءَ جي ڳوڙهاڻ ۽ روح جي رهاڻ، جيڪڏهن انفرادي ۽ اجتماعي طرح تجربي ۽ نظر مان نڪرن ٿيون ۽ انهن جي نتيجي ۾ جڏهن هڪ جهڙي حقيقت اکين اڳيان اڀريو اچي ٿي، تڏهن وڃي ٿي هڪ چوڻي قائم ٿئي. ان مان اهو اندازو لڳائجي ته هڪ چوڻي مقرر ٿيڻ ۾ ڪيترو گهڻو وقت درڪار هوندو

آهي. ائين ڪٿي سمجهون ته چوڻيون تجربي جي تپت مان نڪتل نچوڙ آهن. انهن ۾ ٿين سان ڪتاب ۽ سگهڙن جا سينا ڀريا پيا هوندا آهن. جيڪي موقعي ۽ محل تي چوندا آهن. انهيءَ ڪري هر هڪ چوڻيءَ جو پنهنجو مزو ۽ رنگ آهي. اهو مزو انهن ماڻهن ماڻيو هوندو، جن جي سخنورن سان سنگت هوندي ۽ ڳوٺاڻي ماحول ۾ رهيا هوندا. سياري جي مينهن ۾ باهه جي چوڌاري ڪچهري ڪئي هونداڻون. ۽ گرمين ۾ چانڊوڪي رات ۾ سگهڙن کي ٻڌو هونداڻون.

نارائڻ ڀارتي، 'هڪ ڪلا' ڪتاب ۾ لوڪ چوڻي مضمون ۾ لکي ٿو ته:

'جهڙي طرح لوڻ بنا کاڌو بي مزي لڳندو آهي، تهڙي طرح ٻي ٻوليءَ جي ڪيتر ۾ بنا 'چوڻين ۽ پهاڪن' جي اثر ڪندڙ ڳالهيون اهڙيون دلچسپ نٿيون لڳن نه فقط ايترو بلڪ "گهاگهر ۾ ساگر" ڀرڻ جو گڻ به انهن لوڪ چوڻين مان ظاهر آهي، وقت جا مسئلا ۽ آزموده هنن ننڍين ۽ چٽڪلين جملن ۾ سمائجي هميشه لاءِ هلندا ٿا اچن ۽ اهي هر وقت مهذب توڙي غير مهذب سڀني شخصن ۾ ڀرُ چلت آهن، جيئن جو سڀاءُ سان تمام گهرو سنبنڌ آهي. آتساهه ۽ زنده دلي انهن چوڻين جي جڳت ۾ سهاوڪ ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري لوڪ ساهتيه ۾ چوڻين جي ڪافي اهميت آهي. آزموده پڙهيان زندگيءَ جون گهٽناڻون ڪم ڪنديون رهن ٿيون.

اهڙيءَ طرح وري ڊاڪٽر واسديو شرڻ اگروال به چوڻين جي باري ۾ لکي ٿو ته:

'لوڪ چوڻيون انساني گيان جا چڱا چوکا چيندڙ تت آهن. چوڻين ۾ وڏي فيلسوفي سمايل آهي ۽ ساڳئي وقت اهي اسانجي تهذيب يا سڀيتا جو آئينو به آهن ۽ لوڪ چوڻين جي ٻوليءَ ۾ به جيوت جي آتم ڪهاڻي سمايل آهي.

هاڻي هتي ڪجهه سنڌي چوڻيون ڏجن ٿيون، جيڪي مختلف موقعن جي مناسبت سان آهن.

ٿوري ٿوري فاصلي تي ٻولين ۾ تبديلي نظر ايندي آهي، انهيءَ لاءِ سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته:

ٻارهين ڪوهين ٻي ٻولي.

سماج ۾ ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون ۽ پابنديون آهن جنهن جي

ڪري انسان وقت تي مجبور ٿي پوي ٿو، ۽ انهيءَ مجبوريءَ ۾ خاموشي اختيار ڪرڻي پوي ٿي، جنهن جي لاءِ سياڻا چوندا آهن ته:

ميٺي به مات، مٺي به مات.

دنيا ۾ سچو پيار ۽ سچي محبت ماءُ ۽ پيءُ ڪان سواءِ مشڪل آهي، انهن جي محبت ۽ پيار جو بدل دنيا ۾ ٻيو ڪوبه عزيز نٿو ڏئي سگهي، جنهن لاءِ چوڻي آهي ته،

ماسيون نه مائون ٿين، ڪاڪا نه پيءُ ٿين.

انهيءَ ڪان سواءِ ٻي جوڙ شادين بابت هيءَ چوڻي آهي ته،
ڏاڍي جيڏي ڏاگهه سان ٿمڪ جيڏي ڪنوار،
اَٽ پنيان گهنبڙي وغيره.

نصيحت واريون چوڻيون:

پاڙو ابو اما آهي.
استاد جي مار ٻار جي سنوار.

ڪن چوڻين مان وري ملڪي حالتن ۽ ڪن تاريخي ڳالهين جي سڌ تي پوي.

ڪنن جي ڳالهين مير ٻجرڪي ماريو،
پڪن جي پريت ماڙي سين نه مٺيان.
راڄ نه ڏجن مڱيا، مڱيا ڏجن ڏانڊ،
واجهائي وطن ڪي ساري ڏيان ساهه.

انهيءَ ڪان سواءِ ڪجهه چوڻيون هي آهن جيڪي عام استعمال ۾ اچن ٿيون:

پنهنجائيءَ جو ڪنهن کي به سيڪ نه سواد.
آئي ٽانڊو ڪڻڻ ٿي بورچياڻي.
پير مان لاهي، منهن ۾ هڻڻ.
نڪا سڌ ثواب جي، نڪو غرض گناهه.
آيا ڪنگاڻي، ويو پڄاري مان پاڻي.
دريا ڏي ڏار، مٽ نه مٽي جا ٿيا.
ڪتيون آيون ڪپاڻ، مورک مينهن گهرن.
تني ٽڏيءَ ڪاهه ڪانهي ويل وهڻ جي.
لکيو جو نراڻ، سو انگ ڪياڙي نه ٽئي.

منهن ۾ موسيٰ جهڙو، اندر ۾ ابليس.
ايءَ نہ مارن ريت، جيئن سيڻ مٺائن سون تي،

شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ فصاحت، بلاغت، فڪر، فهم، شاعرانہ خوبين ۽ خصوصيتن ڪانسواءِ سنڌس بي بها چوڻيون ۽ پهاڪا ملن ٿا، جنهن جي باري ۾ علامہ آءِ-آءِ قاضي لکي ٿو تہ:-

'شاهہ لطيف وٽ مهاڻن، ماڇين، مارين، چرخي ڪتيندڙن ۽ شهزادن سڀني ڪي ساڳي اهميت آهي. هو اهڙي طرح جامع نموني ۾ انهن جي محاوري، اصطلاح، پهاڪي ۽ چوڻيءَ کي استعمال ڪري ٿو جو ائين ڏسڻ لڳي ٿو ڄڻ هو سندن ئي طبقي سان واسطو رکي ٿو.'

شاهہ سائين جي ڪلام مان ڪجهہ چوڻيون ڏجن ٿيون:

عاشق زهر پياڪ، وهہ پسڻو وهسن گهڻو،

هيءُ بيت سُر ڪلياڻ مان آهي، جيڪو سڄوئي چوڻي طور استعمال ٿي سگهي ٿو، نہ فقط ايترو بلڪ اهو موقعي جي مناسبت سان اڄ بہ عالمن، عاقلن، خواهہ سگهڙن ۽ عام ماڻهن طرفان چوڻي طور استعمال ڪيو ويندو آهي.

شاهہ سائين جي ڪلام مان ڪجهہ ٻيون چوڻيون:
عشق نہ آهي راند، جيڪا کيڏڻ ڳيرو.
عقل، مت، شرم، تيئي نينهن نهوڙيا.
ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين.
جهڙا اڇن ڏينهڙا، تهڙا ويئي گهار.
جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٽن ويس.
جي لهوارو لوڪ وهي، تون اوچو وهہ اوپار.
توجنين جي تات، تن پڻ آهي تنهنجي.
سچ جنين جو سير، تير نہ گسي تن جو.
جيڏو تنهنجو نانءُ، پاجهہ بہ اوڏيائي مڱان.
ذات نہ آهي ذات، جو وهي سو لهي.
ڏک سکن جي سونهن، گهوريا سک ڏکن ري.
سچ بيٺو نچ، ڪوڙ جي منهن ۾ ڌوڙ.
ملڪ مڙيوئي منصور، ڪهي ڪهندا ڪيترا.
الا، ڏاهي م، ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن.

اگهيو ڪائو ڪچ ماڻڪن موٽ ٿي.
سپ نہ ماري، سپ جو سراپ ماري.

اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ هزارين چوڻيون موجود آهن. جيڪي موقعي ۽ وقت جي مناسب سان ڏنل آهن.

پهاڪو:

پهاڪو هڪڙي ننڍڙي ڪهاوت آهي، جنهن ۾ وڏو سچ لڪل رهي ٿو، جو عملي طرح ڪمائتو ٿئي ٿو، پهاڪا يا چوڻيون اهڙيءَ حالت ۾ انهن واقعاتي حقيقتن جي نالن جهڙيون آهن، جن کي سماج ۾ نہ رڳو سگهڙ شان ۽ مان، پر سچو پچو رفاهي مقام يا رتبو حاصل ٿئي ٿو.

پهاڪي جي معنيٰ آهي ڳٺيل ڳوتيل ڳالهہ سوچيل سمجهيل
نڪتو ۽ توريل تڪيل فيصلو، جنهن ۾ جامع لفظن ۾ ڪا
مصلحت، حڪمت، ڪا دانائي، نصيحت ۽ هدايت هجي.

پهاڪو ٻوليءَ جو اهو نمونو آهي جيڪو ڪنهن واقعاتي حقيقت کي بيان ڪرڻ يا ان کي نالي ڏيڻ لاءِ ڪم اچي ٿو ۽ وري واقعاتي حقيقتن سان گڏ سماج ۾ ڪي ازلي ۽ ابدي سچايون بہ موجود ٿين ٿيون ۽ ڪي سماجي حقيقتون اهڙيون بہ ٿين ٿيون جو انهن جي سچائيءَ تي شڪ ڪري نٿو سگهجي انهي ڪري ڪي پهاڪا انهن حالتن جي بيان ڪرڻ لاءِ بہ وجود ۾ اچن ٿا، جن جو تعلق اهڙين سچاين يا سماجي سچاين سان ٿئي ٿو. هي پهاڪا اسان لاءِ ڌرمي عقيدن جهڙا ئي معتبر ٿين ٿا، پر هي اسان جو سماجي اعتقاد بيان ڪن ٿا.

پهاڪو پهرين هڪڙي چٽي جي ظرافت آهي پر پوءِ گهڻن جي ڏاهپ آهي، پهاڪو پُر معنيٰ، مختصر ۽ سلوڻو هئڻ ضروري آهي، هڪڙو عربي پهاڪو آهي تہ:

"گفتگو ۾ ظرافت اهڙي آهي جهڙو طعام ۾ لوڻ." بعضي پهاڪن ۾ قافيا ۽ تڪون بہ ٿينديون آهن ۽ بعضي منجهن ڪي لفظي ۽ معنوي صنعتون بہ رکيل هونديون آهن، بعضي تہ شعر جون مصراعون بہ هونديون آهن جي زياده موزون ۽ دلچسپ ٿينديون آهن.

پهاڪي جي وصف آڪسفورڊ انگلش ڊڪشنريءَ ۾ هن طرح ڏنل آهي تہ:

’پهاڪا خاص قسم جا اصطلاح هوندا آهن جيڪي منطق ۽ گرامر جي لحاظ کان نہ پر خاص استعمال جي لحاظ کان پاڻ ۾ معنيٰ سمائيندا آهن. جيڪا مجمل هوندي آهي، جنهن جي مقرر هئيت خاص عمل ۽ خصوصيت هجي“.

وري شارٽر آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ ۾ پهاڪي جي وصف هئين بيان ڪيل آهي:

’ڪجهہ گڏ ڪيل لفظن جو ميڙ يا جمع ڪيل لفظ جيڪي خاص اظهار لاءِ اتحادي انداز ۾ جملو ٺاهين ۽ جنهن کي زبان جي عملي انداز ۾ ڪا خاصيت موجود هجي، جيڪا هن جي پهرين انداز کان جداگانہ هجي‘.

انهيءَ مان اندازو لڳائجي ٿو تہ پهاڪي جي خاص زبان ۽ خاص معنيٰ هوندي آهي ۽ هن کي هڪ جداگانہ عملي لحاظ کان هئيت هوندي آهي. مثلاً ڪي پهاڪا ٿورن لفظن تي مشتمل هوندا آهن، جيئن تہ،

ٻہ تہ ٻارهن. -- ۽ -- اٽي ۾ لوڻ برابر

۽ ڪي پهاڪا وري گهڻن لفظن تي مشتمل هوندا آهن. جيئن تہ،

رڍن اڳيان رباب، وڄائيندي ورهہ ٿيا.

پهاڪي جي حيثيت هڪ لوڪ تنقيد جهڙي آهي، پهاڪو سماجي حقيقتن جي بنياد تي آسري ٿو ۽ سماجي ضرورتن کي پورو ڪري ٿو ۽ سماجي عمل ۽ رد عمل جو ترجمان آهي ۽ سماجي سوچ ۽ فڪر کي ظاهر ڪري ٿو، انهيءَ ڪري پهاڪو ٻوليءَ جو اهو نمونو آهي، جيڪو پنهنجي حيثيت ۾ لوڪ آهي ۽ پنهنجي انهيءَ حيثيت ۾ هرڪو پهاڪو پنهنجي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو.

ڪينٿ برڪ لکي ٿو تہ،

’هر پهاڪو هڪڙي پاليسي جهڙو آهي جيڪو ڪنهن نہ ڪنهن واقعاتي حقيقت کي هلائڻ لاءِ ڪم اچي ٿو، هر واقعاتي حقيقت کي منهن ڏيڻ لاءِ ماڻهو سماج ۾ وسيلا ۽ پاليسيون ڪم آڻين ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ پاليسيءَ جي لفظ جي جاءِ تي وڏ ۾ وڏ رغبت يا لاڙي جو لفظ ڪم آڻي ٿو‘.

انهيءَ مان اهو اندازو لڳائجي ٿو تہ واقعاتي حقيقتون ٻہ تحريڪن جهڙيون آهن ۽ انهن جي طاقت ٻہ فوجي حملي جي طاقت جهڙي آهي. اهي واقعاتي حقيقتون قومن جون تقديرون ڦيرائي ٿيون سگهن. ان ڪري انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ اهڙي پاليسي جي ضرورت پوي ٿي، جهڙي جنگي

حالتن ۾ اختيار ڪري ٿي پوندي. هن قسم جي پاليسيءَ جي مدد سان واقعاتي حقيقتن کي منظم ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت ٻهاڪن جو تعلق ٻوليءَ جي ان آرٽ سان آهي، جنهن جي مدد سان ٻولي سماجي حقيقتن کي بيان ڪري ٿي ۽ انهن کي منهن ڏيئي سگهي ٿي.

ٻهاڪا قديم زماني کان وٺي دنيا جي اڪثر قومن ۽ قبيلن ۽ سندن ٻولين ۾ رائج رهيا آهن. آڳاٽن هندو اسين ۽ چينين، رومين، يونانين، عربي ۽ ايرانين توڙي ٻيءَ جي مشرق خواهه مغرب جي متمدن قومن توڙي پسمانده قومن ۾ ٻهاڪا سندن ذهني ارتقا ۽ سندن طبعي ظرافت جي ساک ڀرين ٿا، مجموعي طور تي اهي انسان ذات جي ذهانت ۽ ظرافت جا آڳاٽا آثار ۽ نمايان نشان آهن.

ٻهاڪا ان زماني کان چالو ٿيا، جڏهن انسان گڏجي رهڻ شروع ڪيو ۽ گڏجي رهڻ ڪري مسئلا پيدا ٿيا ۽ انسان ذات پنهنجن معاملن ۽ مسئلن کي سوچڻ ۽ سنوارڻ شروع ڪيو، جيئن ته اهي مسئلا بعضي اڪيلي سر به کي سباڻا سنواريندا هئا ته بعضي وري باهمي سمجهوتي سان به حل ٿيندا پئي آيا. ڪنهن به ٻهاڪي لاءِ ائين نٿو چئي سگهجي ته اهو ڪنهن چيو ۽ ڪهڙي زماني ۾ چيو، پر ائين چئبو ته ٻهاڪا اهو اظهار جو طريقو آهن، جيڪو زبان لاءِ خاص هجي، جنهن مان مخصوص معنيٰ نڪري، جيڪا نه عام طور تي گرامر جي لحاظ کان هجي ۽ نه وري اها عام موقعن تي مجيل هجي.

ائين چئي سگهجي ٿو ته ٻهاڪو انسان ذات جي ڪمترين ٻيڙهن ۽ ايامن جي لاڳيتي غور و فڪر، سوچ ۽ ويچار جو ثمر، نچوڙيل عرق ۽ چڪيل جوهر آهي. انهيءَ ڪري ذري ذري تي ڳالهه ڳالهه تي ڪونه ڪو ٻهاڪو، ڳالهه کي وڌيڪ تيڪ پرائڻ لاءِ، پنهنجو مطلب چٽو ڪري سمجهائڻ لاءِ، ڪنهن نڪتي جي وضاحت خاطر يا سچي ڳالهه جي ثابتي ۽ سند طور پيش ڪيو ويندو آهي.

سنڌي ٻهاڪو سنڌ جي عوامي زندگيءَ جو آئينو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي عوام جون نسلي خاصيتون ۽ دماغي لياقتون، سندن طبعي لاڙا ۽ فطري رجحان، ملڪي ماحول ۽ معاشري جا طور ۽ طريقا ۽ قديمي تاريخي اهڃاڻ آهن. سنڌي ٻهاڪي ۾ سنڌي معاشري جي تمدن ۽ تهذيب جي تصوير چٽيل آهي. سنڌي ٻهاڪو ڪنهن نه ڪنهن خصوصي صلاحيت ۽ سماجي ضرورتن جي پيداوار آهي. سنڌي ٻهاڪا نوان آهن يا پراڻا

سڀيئي معنيٰ خيز ۽ پُر مقصد هوندا آهن. اُهي عاقلن جا قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن، سنڌي ماڻهو وقت ۽ حالتن پٽاندڙ پنهنجن تجربن ۽ عيني مشاهدن کي آڏو رکي ڪجهه اصولي پهاڪا جوڙيا. حقيقت ۾ انهن پهاڪن جو بڻ بنياد، چوڻين، ڏند ڪٿائن، تاريخي واقعن، عوامي ڪهاڻين، مذهبي قصن ۽ وڏن جي بيان ڪيل نڪتن تي مبني آهي.

بنيادي طور تي پهاڪن ٻن قسمن ۾ ورهائجن ٿا. هڪڙا واقعاتي حقيقتن سان تعلق رکن ٿا ۽ ٻيا اهي جيڪي سماجي سچاين سان تعلق رکن ٿا. واقعاتي حقيقتن ۾ دڙدلاسو، وعدو، صلاح، نصيحت اڳڪٿي يا ورتي وري ظاهر ٿيندڙ صورتحال سان تعلق رهي ٿو.

انهن جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

دير آ پر اندير ناهي.

جيئن دير، تيئن خير.

ڏکن پٺيان سک.

همتِ مردان مدد خدا.

اهو ڪي ڪجي جو مينهن وسندي ڪم اچي.

ڍؤ جهليندو آهي هڪڙو پاپڙو ٻي مينهن.

ظلم قائم آهي پر ظالم قائم ناهي.

اهڙيءَ طرح اهي پهاڪا جن جو تعلق شين جي ماهيت سان آهي تن کي سماجي تجربي هيٺ رکون ٿا.

انڌي لاءِ جهڙي آرسي، تهڙو ٽئو

اڻڄاڻ کي جهڙي مصري، تهڙي ڦٽڪي.

اٺدو اهو جو ڪوريءَ جي من ۾ هوندو،

ٻه گدرا هڪ مٺ ۾ نه ماپندا.

ٻه ترارون هڪ مياڻ ۾ نه رکي سگهبيون.

ٻه شينهن هڪ ٻيلي ۾ نه رهي سگهندا.

انهيءَ کان سواءِ ڪجهه ٻيا پهاڪا جيڪي سنڌيءَ ۾ عام استعمال ۾ اچن ٿا:

پيائرن جهڙو ناهه ٻر، ڏيئي جهڙي ناهي جوت،

ٻانهن جهڙو ناهي ٻر، اکين جهڙي ناهي جوت.

جنهن کي ساهه ڪنئي جي سڌ نه ٻوي، تنهن سان سور ڪيهو ساجي.

ڪتو ڇا ڄاڻي ڪڻڪ جي ماڻيءَ مان.

بک لچڻ وڃائي، ڏمر عقل وڃائي.
اندو هاٿي لشڪر جو زيان.
ٺلهو چٽو، وچي گهٽو.
گهٽين زالين گهر نه هلي، گهٽين هارين هر نه هلي.
زال چٽي گهر پٽي، زال ميڙي گهر ميڙي.
نياڻي کي مائٽ لاڳ ڏيندا، ڀاڳ نه ڏيندا.
جتي ڀڄڻ ناهي ڀاند، اتي ڀڄڻ ڪم ورنام جو.
ڏاڏي جي لٺ کي به مٺا.
جنهن جي پليءَ ۾ داڻا، تنهن جا چريا به سياڻا.

پٺتي پيل سنڌي سماج جي عڪاسي!
ڪڏهن پريءَ ۾، ڪڏهن ڀاڪر ۾.
ڪتيو سپ چمار، پاندي پوري ڪن ٿي.
انهن پهاڪن کانسواءِ سنڌيءَ ۾ ٻيا ڪيترائي پهاڪا ملن ٿا، جيڪي ڏوهيڙن ۾ چيل آهن.

عادت نه مٽي عادتي، علت سور نه جاءِ،
آن پوي ڪٽڪ ۾، ته به کمند چڙ چڙ کاءِ.

ماءُ سا ماءُ، باقي سڀ ڌنيا جو واءُ،
مٽن چڏيون مائٽيون، سڳن چڏيو ساءُ،
اهڙو لڳو واءُ، جو ڀينتا به پراوا ٿيا.

پڙهڻ، ترڻ، تير هڻڻ ۽ چوٿون سواري،
نندي هوندي نه سکيو ته وڏي هوندي خواري.

ڏکڻ مينهن نه وسنا، جي وسن ته ٻوڙي،
کانئر ڏک نه هٽنا، جي هٽن ته جهوري.

پريو مڙس کاند نه ڪجي، سهي وڃائجي وهي،
ڪٽکن ۾ لاٻارا پوندا، مارڻ پوندو ڏهي.

انهن پهاڪن مان اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته پهاڪا يا چوڻيون هجن يا اصطلاح سچ پچ ته سنڌي ٻوليءَ جو سينگار آهن. سنڌي سچاڻن ۽ سگهڙن دنيا جي واقعن، آزمودن ۽ قدرتي نظارن توڙي روزمره جي گهرو زندگيءَ جي تصوير مان حقيقتون حاصل ڪري زندگيءَ کي بامقصد بنائڻ لاءِ پهاڪا ۽ چوڻيون جوڙيون. سنڌي با وقار ۽ سچار، صداقت جي زندگيءَ کي ترجيح ڏين ٿا. اهوئي سبب آهي جو سنڌ ڄاڻي تهذيب اچوڪي تهذيب جي گواهي پيش ڪري ٿي. آڳاٽا جوڙيل پهاڪا، انسان جي عادتن، رفتار، گفتار، رسم و رواج، حرفت جو هوبهو نقشو چٽين ٿا. هڪ آسودي ۽ مڪمل، ادبي زبان ۾ پڻ پهاڪا ۽ چوڻيون هجڻ لازمي آهن. اسان جي سنڌي زبان ۾ ايترا ته پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح موجود آهن، جو انهن جو ڪاٿو ئي نٿو ڪري سگهجي، انهيءَ ڪري سنڌي زبان لاءِ اهو چئجي ته اها وڏي شاهوڪار ۽ صلاحيتن سان پُر آهي.

مددي ڪتاب:

١- دي آڪسفورڊ انگلش ڊڪشنري جلد پنجون ١٩٣٣ع.

٢- دي شارٽر آڪسفورڊ انگلش ڊڪشنري (آن هسٽاريڪل پرنسيپلس) ايڇ - ڊبليو - فائولر ۽ وليم لٽل، جلد پهريون.

٣- مرزا قليچ بيگ: پهاڪن جي پاڙ.

٤- الهداد ٻوهيو: سنڌي جو سماجي ڪارج.

٥- نارائڻ ڀارتي: هڪ ڪلا.

— ٥ —

صديدن ڏي سفر

”شاعري سڀني لطيف فنن جو روح آهي“(١)، ڇوته ان جي تخليق جو واحد وسيلو لفظ آهن ۽ لفظ شين جون علامتون آهن، خود شئي نه آهن. ان ڪري ئي شاعري ڏکئي ۾ ڏکيو فن پڻ آهي، ”شاعريءَ جو بنياد آهي جذبن جي گوناگوني ۽ گهرائي“(٢) تي، پر جذبن ۽ خيالن کي اوتري ئي گهرائي سان- جيترو گهرو خود شاعر محسوس ڪيو آهي— پڙهندڙ تائين پهچائڻ ئي شاعريءَ جو ڪمال آهي. ”انهن امنگن کي روشن دماغ ئي عرش تي اڏائي ٿو ۽ اندلٺ جهڙا رنگ، خواه بادلن جهڙي رم جهم ۽ بجليءَ جهڙا چمڪاٽ رچائي ٿو“(٣):

”وشال آهي نيراڻ آڪاش جي
نه پڇرو، نه پڇري ۾ آهي پکي!“
(امداد حسيني)

’شاعري جيئن ته جذبي ۽ فڪر جو فني اظهار آهي.‘ ان اظهار لاءِ شاعر لفظن جو محتاج آهي. جڏهن به ڪو نئون خيال، ڪا نئين سوچ، ڪو نئون فڪر، ڪو نئون احساس اڀرندو آهي شاعر جي اندر ۾ —ته ان جي اظهار لاءِ هر دؤر ۾ شاعر پاڻ کي مجبور محسوس ڪيو هوندو: تنهنڪري شاعر پنهنجي اندر جي اظهار لاءِ نئين ٻولي تخليق ڪري ٿو— ٻوليءَ جي موجود لفظن کي ’نئين معنا‘ عطا ڪري ٿو. نين علامتن، اشارن ۽ تمثيلن جي ايجاد ڪري ٿو، نوان گهاڙيتا گهڙي ٿو— بحر وزن ۾ ڦيرگهير ڪري ٿو — ۽ اٿين سڀ گهيرا ٽوڙي: هڪ نئين راهه رمي ٿو. شاعري ان ڪري ئي بيٺل سينواريل تلاءُ نه، بلڪ وهندي واهڙ جيان آهي.

ٽي.ايس. ايليٽ چيو هو: ”جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دور جو نئون ۽ زنده ادب نه هوندو ته اسان پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان ڇڄي وينداسين“(٤). ان ۾ به ڳالهيون اهم ۽ ڌيان ڇڪائيندڙ آهن، هڪ ته ”نئون“ ۽ ٻيو ”زنده ادب“: اهو سمورو ادب جيڪو هڻ دور ۾ لکجي پيو، سو ”نئون“ ناهي بلڪل اهڙيءَ ريت جيئن ماضيءَ ۾ سرجيل

سمورو ادب "پراڻو" يقينن ناهي. ٻي اهم ڳالهه جا ايليمينٽ چئي آهي،
سا آهي "زنده ادب"؛ اهو ادب جيڪو زندگيءَ جو ساهس بخشي ٿو،
جيئڻ تي آڀاري ٿو، اهوئي زنده ادب آهي:

"ڇپ جي ڪپجي وئي آهي ته ڇاهي
رتُ جي ڳُرڙي ته ڪر،
ڪجهه ته ڪر او بي خبر پٿر نه ٿي."
(امداد حسيني)

"زنده ادب" مرده خانن ۾ سانڍيل اهو ادب ناهي؛ جيڪو حال
جي ڪنهن "سرد خاني" ۾ پوندي جيان ڌپ ڪري ويو هجي. "زنده ادب"
ابهم ٻار جي مُرڪ آهي: جا سدا حيات آهي؛ جيون جو اهڃاڻ آهي. اڄ
جي شاعر جديد شاعريءَ کي نه فقط نوان گهاڙيتا، پر نئون انداز ۽ اسلوب
ڏنو ـــ تجربي جو ساهس ساريو؛ نئين موسيقي ۽ آهنگ ڏنو ۽ ان سڀ
کان وڌيڪ ۽ اهم ڪم اهو ڪيو ته ان کي سنڌيت جو هڳاءُ ڏنو:

"سنڌڙي، سُر، سنگيت، سُڳند
مون کي سائينءَ جو سوڳند
مٽي ٿيچ ۽ مٽي رتُ
سُرهو آهي هرڪو سُڳند"
(امداد حسيني)

اهي ڳڻ ۽ لڇڻ اسان جي ڪلاسيڪل شاعرن ۽ ويجهڙائيءَ
واري دور ۾ رڳو ڪافي ڳو شاعرن وٽ ئي باقي بچيا هئا. جن کي
اسان جي اڄ جي شاعر نئون - سنئون استعمال ڪيو ۽ ان کي هڪ
انفراديت ـــ پنهنجي شخصي انفراديت ـــ عطا ڪئي. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو
اڄ جي شاعر جي ان "شاعراڻي شعور" کي هڪ "جدا روايت" ڪوٺي
ٿو: "اياز کان وٺي امداد تائين هڪ جدا روايت قائم ٿي آهي"(٥).

هاڻوڪي دور ۾ اياز کانپوءِ امداد پنهنجي شاعراڻي شخصيت جو
هڪ الڳ ۽ منفرد اسٽائيل سنڌي شاعريءَ کي عطا ڪيو. هر سٺو شاعر خود
پنهنجي ذات ۾ هڪ 'اسٽائيل' آهي. هن جي پوري شخصيت جو اظهار
جنهن انداز، جنهن رنگ-روپ ۾ ٿئي ٿو، اهوئي اظهار جو طريقو سندس
اسٽائيل بڻجي وڃي ٿو. لفظن جي چونڊ، گهڙت، انهن جي استعمال جوانداز،

بحر وزن، سوچون، احساس، تخيل ـــ (diction, rhythem, rhyme, Idea, thought, feelings) ـــ انهن سڀني سان جڏهن آرٽسٽ جو "شخص" ملي ٿو، تڏهن هڪ اسٽائيل جنمجي ٿو. لفظن جي چونڊ، گهڙت، بحر-وزن (ضرورت آهر)، سوچون، احساس، تخيل، عڪس، ردم انهن سڀني جي هڪ مخصوص Proportion ۾ گڏجڻ سان هڪ خوبصورت تخليق جنم وٺي ٿي:

"رات بيگاهه آخري ويگن
ڊوڙندي ٿي وچي پري تائين
هر دشا اُڃَ رُڃَ سُڃَ آهي
ڇا اسان بي نصيب ماڻهن لاءِ
ڪابه پاڻيءَ جي بوند ڪاڻهي ڪا
بند تربيلا جو ڏٺي به چڪو
تنهنجي نيڻن جي نئين سُڪي به چڪي
لڙڪ جي بوند، اهائي آخري بُوند
جا بچائي رکي هيم، پياري!
ته ڪڏهن ڪانه مهل ڪنهن جهڙي
جي اچي پاڻ تي سگهان روئي
پر اها لُڙڪ بوند مون جهڙي
ڦڪڙ ۽ هٺ ڦاڙ ماڻهوءَ ڪان
ڪٿ نه ڪٿ خرچ ٿي وڃي هوندي!"

(امداد حسيني)

امداد جي شاعريءَ ۾ گهڻي ڀاڱي اهو "مخصوص proportion" اسان کي ملي ٿو ۽ اهائي شئي سندس شاعريءَ کي هڪ پاسي اهم ۽ ٻئي پاسي منفرد بڻائي ٿي. امداد لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو چئي ٿو: "نوجوان شاعرن ۾ امداد انفرادي حيثيت رکي ٿو" (٦). امداد پنهنجي ان حيثيت کي ـــ پوءِ ڪٿي به صنف هجي: نظم ـــ بيقافيه، آزاد هجي يا پابند ـــ ٽوڙي جو ٽيڙو، گيت، ترائيل، غزل، وائي ۽ بيت هجي ـــ هر هنڌ برقرار رکيو آهي:-

”ڏيڙو ڏنگيل ڏيياس، ڪٿيون مڏيُون ڪاتيون
هٿ تَرين ۾، پيرن پٽ ۾، ڪيئيون ڪوڙ ڪٿياس
ڪٿيون مڏيون ڪاتيونَ“
(وائي)

—

”بسنت رُت ۾ پيلو چهرو، ڪونه ڏهي ٿو پيارا
چهري تي رانبوڙتا پائي، لال گُلال ڪري ڇڏ“
(ترائيل)

—

”جيڪو پيچ لوڏيندو
هڏي سو چوپيندو
ان جي آڪ نه هوندي
جيڪو آڪ ڇنيندو“

(غزل)

امداد جي لفظ لفظ — سٽ سٽ سان سلهاڙيل احساس بيحد تخليقي سطح تي اُسرندا ۽ نسرندا آهن ”محسوس ڪرڻ ۽ محسوس ڪرائڻ“ شاعر جو ۽ (خود شاعريءَ جو) بيحد سگهارو عمل آهي. امداد جي شاعري ان عمل مان مسلسل/لڳاتار گذري رهي آهي. وقت، حالتون، واقعا ۽ منظر بدلجي سگهن ٿا، پر هر وقت، هر حالت، هر واقعي ۽ هر منظر کي هڏو ايڏو گهرو ۽ ڀرپور ڇنيندو آهي، جو ”تنهنجا احساس محسوس مونکي ٿين“ واري ڪيفيت پيدا ٿيو وڃي — ۽ اها ڪيفيت ’انتهائي موسيقيت‘ وسيلي يا ’عڪسن‘ وسيلي پيدا ٿي سگهي ٿي:

”اڃو
سج جي مچ جي چؤطرف
ڇيتا ڇيڪ ڇوڙي
ڇيتا ٿي
منگرمان جي تيز لٽي تي نچو
سوئر ’وڄ‘ پنهنجا ٽڪا پيو ڪري
ڏڦن کي ڪٽو
هنبوڇي هٽو

رڙين ساڻ ڏکڻ ۽ اتر ۽ اولهہ ۽ اوڀر کي ڏاريو ڏڪايو
انگولا انگولا
وڏي وات ڳايو

(انگولا)

امداد جي مٿي ڏنل نظم ”انگولا“ ۾ عڪس آهن— ڇرندڙ عڪس؛ ساڳي وقت ان ۾ موسيقي بہ آهي— تيز—ڇتي موسيقي— مڱرمان جي تيز لئي تي هنبوڇين هڻندڙ جهڙي موسيقي— اها تيزي ۽ ڇتائپ دراصل ان جذبي جي تيزي ۽ ڇتائپ آهي. اها ساڳي ڪيفيت اسان کي ”ڪيڏاري“ ۾ بہ ملندي- شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ خليفي نبي بخش جي ڪيڏاري ۾— تيز؛ وڍيندڙ؛ ڪٽيندڙ؛ ڏاريندڙ؛ ڏڪائيندڙ.

ان ساڳي نظم ۾ اسان کي (universalism) آفاقيت جي ڪيفيت ملندي. جيئن تنوير بہ چئي ٿو: ”هو صحيح معنيٰ ۾ آفاقي آهي.“(٧) شاعري (اٿي شاعري مان مراد هر شاعري ناهي) زمان ۽ مڪان جي پابند ناهي. ان نظم ”انگولا“ ۾ ڳالهہ رڳو ’انگولا‘ جي ئي تہ ناهي، اها ساڳي وقت ’سنڌ‘ جي بہ ڳالهہ آهي. سنڌ جي ڳالهہ رڳو لفظ ”سنڌ“ استعمال ڪرڻ سان ئي تہ نٿي ڪري سگهجي! ها- ائين بہ ڪري سگهجي ٿو پر— تخليقي سطح تي. امداد جي اهڙي ڪوڙ شاعري آهي. جنهن ۾ ڪٿي ’مارئي‘ ۽ ’ملير‘ جي تمثيلن کي استعمال ڪري ۽ ڪڏهن وري سنئون سڌو (direct) سنڌ جي ڳالهہ ڪئي وئي آهي:

”سنڌ جي ڳالهہ ڪريو ڳالهہ نہ ٻي ٻڌنداسين“ يا سنڌس مجموعي ۾ ڏنل ٻھريون ئي نظم ”آغاز“:

”سنڌڙي جندڙي
ساهہ سر
پارَ گهر
ماءُ پيءُ
لفظ سُر
ڌيان ۽ گيان کي
سوچ ۽ لوچ کي
لُڙڪ ۽ مُرڪ کي
آءٌ سيپ

تو مٿان گهوريان
ٻاجهہ ڪج
هن مٽيءَ
کي چُمي
چنگ تو چوريان
سنڌڙي جندڙي"

امداد پنهنجي شاعريءَ ۾ "مٽيءَ" ۽ "ڌرتيءَ" جو ذڪر بار بار ڪري ٿو. اها ئي "مٽي" ۽ "ڌرتي" جنهن سان سندس اَٽُٽ ناتو آهي:

"مــٽــي منهنجي ميٺ الــولـو
ڇما جو ڏپ ۽ ڇا جو پولو"

هر ٻئي فن وانگي شاعري به حقيقتن جي اُپٽار آهي. فنڪار جو داخلي تجربو ۽ خارجي ردعمل آهي: گُهٽ؛ ٻُوسٽ؛ مونجهہ؛ ٽٽل آدرش؛ رک ٿيندڙ جڙون، انڌا احساس؛ مُڙدا لفظ؛ کوکلائپ: زندگيءَ جو اهو سمورو زهر نڙي ڇيريندو "شخص" جي اندر اونهاين تائين پيهندو پيو وڃي:

"روح جــي پـاتـال تـائين، زهر ڪو اوتي ويــو
مـوڙ ڪنڌن جـا مـٽـي تـي ۽ صليبن ڏي سفر"

مٽي تي ڪنڌن جا موڙ ٻـڌيو ـــ سندس 'صليبن ڏي سفر' اڃا جاري آهي:

"پاڻ کي هلندو رهڻ گهرجي
هٿ هٿ ۾ پايو
ان ريکا تي نيڻ کپايو."

حوالا:

(١) شمشيرالحيدري: ادبي اوسر، سنڌي آزاد نظم، سنڌي زبان پبليڪيشن ١٩٦٧ع ص١٠٠.
(٢) فتح چند واسواڻي: موج ڪئي مهراڻ، سنڌي ساهتيہ سنگت آديپور ڪڇ ١٩٦٦ع بئڪ ٽائٽل.
(٣) ايضاً.
(٤) جميل جالبي: ايليٽ کـي مضامين، رائٽرز بڪ ڪلب ڪراچي ١٩٧١ع ص٨٨.

(٥) الهداد ٻوهيو: سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي ١٩٧٨ع،ص ١٦١.
(٦) عبدالجبار جوڻيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٩٨٣ع ص ٢٩٠.
(٧) تنوير عباسي : امداد آهي رول ، سنڌي ادبي اڪيڊمي حيدرآباد ، ١٩٧٦ع ٻئڪ ٽائٽل.

مددي ڪتاب

١- ادبي اوسر- سهيڙيندڙ: غلام علي الانا ۽ زيڊ.اي.شيخ - سنڌي زبان پبليڪيشن حيدرآباد-١٩٦٧ع.
٢- امداد آهه رول-امداد حسيني سنڌي اڪيڊمي حيدرآباد-١٩٧٦ع.
٣- ايليٽ ڪي مضامين-جميل جالبي-رائٽرز بڪ ڪلب ڪراچي ١٩٧١ع.
٤- سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج-الهداد ٻوهيو- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ١٩٧٨ع
٥- سنڌي ادب جي مختصر تاريخ- عبدالجبار جوڻيجو- زيب ادبي مرڪز حيدرآباد-١٩٨٣ع.
٦- موج ڪئي مهراڻ-فتح چند واسواڻي-سنڌي ساهت سنگت اڊيپور ڪڇ ١٩٦٦ع.
٧- مهراڻ (سه ماهي)ص-١٤ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ٤-٢-١٩٧٢ع.
٨- مهراڻ (سه ماهي)ص-١٧ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ٤-١٩٧٥ع.
٩- مهراڻ (سه ماهي)ص-٣١ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ٣-١٩٨٥ع.

— ٥ —

شاعريءَ جو سماجي ڪارج

شاعري، جيئن تہ ادب جو هڪ حصو آهي، تنهنڪري ان جو ڪارج بہ اهوئي ٿيندو جيڪو خود ادب جو آهي؛ پر حقيقت ۾ ادب جي ٻين صنفن جي ڀيٽ ۾ شاعريءَ جي اهميت/ ڪارج وڌيڪ اعليٰ ۽ پُر اثر آهي؛ بقول وردز ورٿ(١).

"Poetry is the breath and finer sprit of knowledge."

شاعريءَ جي سماجي ڪارج جي باري ۾ ڪجھ چوڻ کان پهريئن اچو تہ ڏسون تہ شاعري بذات خود ڇا آهي؟ ان جا محرڪات ڇا آهن؟ انسان ۾ جڏهن غم ۽ خوشيءَ جي شدت پيدا ٿئي ٿي تہ هو بي قابو ٿي پنهنجي ڪيفيت جو اظهار ڪجھ جملن جي صورت ۾ ڪري ٿو؛ جيڪي مڪمل شاعريءَ جو نمونو تہ نہ هوندا آهن پر هڪ قسم جي اندروني ڪيفيت جو اظهار ضرور هوندا آهن. شاعريءَ جي نصابي تشريحن ۽ تعريفن کي پري ڪري جيڪڏهن سوچيو وڃي تہ ان کان ڪوبہ انڪار ڪري نہ سگهندو تہ، شاعريءَ جي دنيا جو پهريون سڄو انساني تجربي مان آسريل فڪر مان ئي ٺسريو هوندو. اهڙيءَ طرح پوءِ انهي فڪر ۽ ڪيفيتن جي اظهار لاءِ ڪي ڪي پابنديون/ هيئتون وجود ۾ آيون، جيڪي شاعريءَ لاءِ لازمي ٿي ويون ۽ انهن جي پابندي ڪرڻ کانسواءِ شاعري اڌوري ليکي وڃي ٿي. جڏهن تہ ڪيترن ئي شاعريءَ جي نقادن شعري پابندين ۽ هيئتن کي ڪا اهميت نہ ڏيندي صرف جذبي، مقصد ۽ احساس جي اظهار کي ئي شاعري سڏيو آهي. شبلي نعماني لکي ٿو تہ، "دنيا ۾ جيترا بہ قدرت جا مظهر آهن، اهي مادي هجن مثلاً پهاڙ، برپٽ، باغ، دريا وغيره توڙي غير مادي مثلاً، وصال، جدائي، احسان، محبت، نفرت انهن سڀني جو دل تي اثر ٿئي ٿو ۽ هر شخص جي دل تي ٿئي ٿو، پر اثر مختلف ٿين ٿا، ڪن تي ٿورو تہ ڪن تي گهڻو ٿئي ٿو. جيڪو شخص انهن جو اثر عام ماڻهن کان وڌيڪ قبول ڪري ۽ انهي اثر کي لفظن جي شڪل ۾ آڻي ٿو، اهو شاعر آهي"(٢).

ڊاڪٽر گربخشاڻي وري جذبي، احساس، مقصد ۽ مشاهدي جي قوت کان علاوه فن ۽ هيئت کي بہ اهميت ڏئي ٿو، "شاعريءَ ۾ نہ فقط حسن

جي مشاهدي ۽ حقيقت جي پروڙ جي قابليت هئڻ گهرجي، مگر انسان گڏ هڪ ٻئي هنر جو هئڻ پڻ ضروري آهي، جنهن کي 'شاعري صنعت' چئجي ٿو(٣). شاعريءَ جو تعلق جذبي ۽ احساس سان گهڻو آهي، پر عقل ۽ فهم کي پري ڪرڻ سان به شاعري مڪمل ٿي نه ٿي سگهي:

شاعري ذات آ ايـاز مـگـر،
ذات ڪهڙي، هجي نه جنهن کي ڏانءُ.

شيخ اياز

شاعري جذبن، احساسن، اُمنگن ۽ آدرشن جو فني اظهار آهي، يا ائين ڪٿي چئجي ته شاعري زندگيءَ جو اظهار آهي.

شاعر ۾ عام ماڻهوءَ جي ڀيٽ ۾ گهڻيون خوبيون هونديون آهن: حساس ۽ جذباتي به انتها درجي جو ٿئي ٿو، هو ذات ۽ ڏانءَ جو به ڌڻي هوندو آهي ۽ انهيءَ ڪانسواءِ "هو قدرتي طور تي انسان دوست پڻ هوندو آهي"(٤). شاعر جيئن ته معاشري جوئي هڪ فرد ٿئي ٿو، تنهنڪري هو رشتن ناتن کان متاثر ٿئي ٿو: وصال ۽ وڇوڙي، رنج ۽ راحت، وفا ۽ بي وفائيءَ، مجبوري ۽ مفلسيءَ، فنا ۽ بقا جي انيڪ قلبي وارداتن، ذهني پيڙائن ۽ فڪري تجربن مان گذري ٿو، جنهن جو سندس دل، دماغ، احساسن ۽ سوچن تي اثر پوي ٿو، هو انهن تجربن ۽ وارداتن کي پنهنجي ذات ۽ ڏانءَ، مشاهدي ۽ مٺيا جي زور تي اظهار ڪري ٿو، جيڪو شاعريءَ جي روپ ۾ معاشري جي سامهون اچي ٿو.

هر ليکڪ وانگر شاعر جي نظر به پنهنجي قوم جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي هوندي آهي، "مان شاعر آهيان، وقت منهنجو غلام آهي، مان ماضي، حال ۽ مستقبل سڀ کي اک چنڀ ۾ مليا ميٽ ڪري سگهندو آهيان...."(٥). هر ليکڪ وانگر هو به چاهيندو آهي ته سندس قوم ترقي ڪري ۽ جنهن معاشري ۾ هو رهي ٿو، سو 'مهذب معاشرو' سڏائڻ لائق ٿئي: ڏک، مفلسي، پرماريت ۽ جهالت وغيره جي پاڙ پٽجي وڃي، ۽ هر ماڻهو آزاد، خود مختيار ۽ خوشحال ٿئي. هر ماڻهو آزاد ۽ آزاديءَ جون نعمتون ماڻي سگهي. "اديب کي هميشه خود طيءِ ڪرڻو پوندو آهي ته جيڪڏهن کيس Totalitrian سوسائٽيءَ ۾ رهڻو آهي ته ڇا ڪرڻ گهرجي، جمهوريت يا ڪميونسٽ سماج جو ميمبر آهي ته ڇا ڪرڻ گهرجي! کيس مسلسل هوشيار رهڻو پوندو ته آزاديءَ جو ڪهڙو مفهوم ۽ مقصد ورتو پيو وڃي. انارڪسٽ، مارڪسٽ، معدوميت پرست ۽ خود

وجوديت جي شيدائين آزاديءَ جي الڳ الڳ تشريح ڪئي آهي؛ اديب جو ڪم آهي ته هو پنهنجيون تشريحون خود ڪري"(٦). هڪ ليکڪ کي جيئن ته پنهنجون تشريحون ۽ پنهنجا مفهوم خود واضح ڪرڻا آهن؛ تنهن ڪري هڪ شاعر جي ناتي هو پنهنجي ماحول ۽ سماج جو غور سان مشاهدو ڪري ٿو؛ انسان جي مفلسي ۽ مجبوري جا ڪارڻ ڪهڙا آهن يا مفلسي ۽ مجبوري انسان ۽ انساني قدرن تي ڪيتري حد تائين اثر انداز ٿئي ٿي؛ "ڪنهن جي آزادي ڪڏهن ۽ ڪٿي سلب ٿي رهي آهي"(٧). اهڙيون بيون انيڪ ڳالهيون ۽ فلسفا هن جي مشاهدي ۾ اچي سندس شعور ۾ وسعت پيدا ڪن ٿيون ۽ شاعر کي سوچڻ ۽ فڪر ڪرڻ لاءِ مجبور/ آماده ڪن ٿيون. مثال طور هڪ شاعر کي جڏهن ٻڪ جي بي رحميءَ جو ادراڪ ٿئي ٿو ته هو چئي ٿو ڏئي ته:

"ڏؤ ٻنا ڏوليا، ناهي ساڄهه سونهن جي".

شيخ اياز

هاڻي اسان اهو چئي سگهون ٿا ته شاعري جذبن/ احساسن جو فني اظهار آهي ۽ شاعريءَ جو محرڪ خود سماج آهي. اسان هيئن به چئي سگهون ٿا ته شاعري نه صرف جذبن/ احساسن جو اظهار آهي پر شاعري نت نوان جذبا/ احساس مهيا پڻ ڪري ڏئي ٿي.

رتي ناهي رت چؤرون مڙيون جندڙيءَ،
ساتي آتُ سَتَمَتُ، ته ساڙيون هن سماج کي.

شيخ اياز

شاعريءَ جي ڪارج جي باري ۾ ڏيهي ۽ پرڏيهي مفڪرن ۽ عالمن گهڻو ڪجهه چيو آهي. بهرحال اها ڳالهه واضح آهي ته شاعريءَ جو مقصد ته ضرور آهي! پر ڇا شاعريءَ جو ڪو خاص مقصد هئڻ گهرجي؟ يا شاعر ڪنهن خاص مڙهيل، Line تي هلي ۽ ان جي طابع ٿي شاعري ڪري؟؟ هنن سوالن جي جوابن تي اختلاف آهن. بهرحال گهڻائي ان تي متفق آهي ته شاعريءَ جو ڪارج 'خوشي پهچائڻ' سان گڏوگڏ معاشري جي مستقبل جي واٽ جي لاٽ ڏيکارڻ پڻ آهي. شاعري نه رڳو 'خاص حقيقت' پر 'عام حقيقت' جو به اظهار ڪري ٿي. اهو به درست آهي ته شاعري 'سطحي تبليغ' نه هئڻ گهرجي. جيئن ته شاعريءَ ۾ 'سچ' پيش ڪيو ويندو آهي، ۽ اهو سچ (شاعريءَ جي صورت ۾) هڪ

ماڻهوءَ کان ٻئي ماڻهو تائين پهچائڻ ڇا تبليغ نہ آهي؟ بلڪل تبليغ آهي. پر اها تبليغ فن جو اعليٰ نمونو هوندي آهي. هڪ شاعر لاءِ لازمي آهي تہ هو پنهنجي ضمير سان سچو رهي، جيڪي ڏسي يا محسوس ڪري اهو بيان ڪري نہ صرف اهو ڪجهہ بيان ڪري جيڪو ٿيو آهي پر جيڪو ڪجهہ ٿيڻ وارو آهي ان جو ادراڪ بہ ڪيس هئڻ گهرجي اهڙو ڪم هڪ تاريخ دان (مؤرخ) بہ پنهنجي انداز سان ڪري ٿو پر شاعر ۽ هڪ تاريخ دان ۾ جو فرق آهي ان لاءِ ارسطو جي لفظن ۾ تہ:

From what we have said it will be seen that the poet's function is to discribe, not the thing that has happened, but, a kind of thing that might happen, i.e what is possible as being probable or necessary. The distinction between Historian an Poet is not in the one writing prose and the other verse (٨).

معاشري ۾ رهندڙ ماڻهن جي اڪثريت ڪن شين لاءِ پنهنجي ذهن ۾ ڪي خاص تصور رکندي آهي ۽ هو پنهنجي ان تصور مٽائڻ لاءِ تيار نہ ٿيندي آهي يا هُن وٽ ڪو اهڙو دليل نہ هوندو آهي، يا هن جي ذهن ۾ ايتري وسعت نہ هوندي آهي تہ هو جنهن شيءِ کي سچ سمجهي ٿو (يا سمجهايو ويو آهي) ان کي پرکي سگهي يا رد ڪري سگهي. اها شاعري ئي آهي جا نہ صرف شعور کي پختو ڪري ٿي پر حقيقت تي شڪ ڪرڻ (حقيقت تي شڪ ڪرڻ انسان جو بنيادي حق آهي) لاءِ پڙهندڙ ۾ همت ۽ حوصلو پيدا ڪري ٿي. مثال طور اسان جي برصغير ۾ ”تاج محل“ جو تصور ’محبت جي محل‘ ۽ ’محبت جي عظمت‘ جو آهي پر هن تصور کي اردوءَ جي مشهور شاعر ساحر لڌيانوي پنهنجي هڪ نظم ۾ ريتي ڇڏيو ۽ انهيءَ نظم جي ذريعي اسان کي ٻيو تصور بخشيو:

ايک شهنشاه نے بنوا کے حسين تاج محل،
هم غريبوں کی محبت کا اڑايا ہے مذاق.

دنيا ۾ محبت جو غم وڏي ۾ وڏو غم سمجهيو ۽ تصور ڪيو ويندو هو، پر فيض احمد فيض ان غم کان علاوه هڪ ٻئي غم جي تصور کي اهميت ڏني:

اور بـهـي غـم هين زمـانے مين محبت کـے سوا،
راحتين اور بهي هين وصل کي راحت کے سوا،

توڙي جو معاشري جي ذهن ۾ اها ڳالهه ضرور هئي ته دنيا ۾ محبت کانسواءِ ٻيا به غم آهن، پر هو انهيءَ تصور يا احساس ۽ جذبي کي لفظ عطا ڪري نه پئي سگهيا، پر هڪ شاعر جڏهن اها ڪيفيت جهڙي ته اها بيان ڪري ڇڏيائين ۽ هاڻي اهو شعر پهاڪي جي طور ڪم ايندو آهي؛ پهاڪن ۾ هميشه اٽل ڳالهه يا حقيقت جو ذڪر هوندو آهي ۽ پهاڪن جي جوڙجڪ صدين جي تجربي ۽ مشاهدي کانپوءِ ٿي جڙندي آهي. هاڻي اهو شعر جڏهن ذهن ۾ اچي ٿو (جيڪو درحقيقت پهاڪو نه آهي) ته ماڻهو ڪيڏو محظوظ ٿئي ٿو.

سنڌي شاعريءَ تي هڪ اهڙو دور به آيو جڏهن فارسي جي بحر وزن تي ڪيل شاعريءَ کانسواءِ ٻي سموري شاعري جهنگلي ۽ غير تهذيبي شاعري ليکي ويندي هئي. شاعر فارسي ۽ عربي ترڪيبون، تشبيهون استعارا ۽ اصطلاح ٺـي سنڌي شاعريءَ ۾ استعمال ڪرڻ کـي فن جو معراج سمجهندا هئا. پر نيٺ شاعريءَ جو اهو تصور ختم ٿيو ۽ شاعرن، مقامي اصطلاح، ترڪيبون ۽ تشبيهون اختيار ڪري اڳيون قائم ڪيل تصور ٽـوڙي ڇڏيو، ايتريقدر جـو اڄ ڪوبہ شاعر جيڪڏهن ڌاريـن ٻولين جون ترڪيبون ۽ اصطلاح پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪري ٿو ته ان جي شاعري عام ٽـوڙي خاص ۾ ڪوبہ مقام حاصل ڪري نٿي سگهي. هن بحث مان مراد هئي ته شاعريءَ رستي نوان تصور، جذبا ۽ احساس قائم ڪري سگهجن ٿا، جيڪي معاشري کي ناهڻ توڙي بگاڙڻ ۾ اهميت رکن ٿا.

تاريخي تحقيقن ذريعي اها ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي ته قديمي دور ۾ گيت يا راڳ جي ذريعي ٽوٽڪي ڦيٽي جو ڪم ورتو ويندو هو؛ جيئن بيمار کي سگهو ڪرڻ؛ ديوتا کي ريجهائڻ وغيره يا مذهبي ڏڻن تي مداحون، مولود ۽ ڀڄن وغيره چوڻ مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهڙي قسم جي شاعريءَ کي سماجي ڪارج طور ڪتب آندو ويو (اڄ تائين پڻ ڪتب آندو وڃي ٿو). ”رزميه ۽ داستان گوئي واري شاعري اوائلي دور ۾ تاريخ کي محفوظ ۽ منتقل ڪرڻ کان علاوه ڪن گروهن جي تفريح جو سماجي ڪارج پڻ ادا ڪيو؛ چو تـه انهيءَ دور ۾ ٻوليءَ جو لکيت ۾ اچڻ جو رواج ڪونہ هيو هو“(۹). اسان پنهنجن ڀِٽن ۽ چارڻن کي ڏسنداسين

ته انهن جي ذريعي ڪيترائي تاريخي /نيم تاريخي قصا/ ڪهاڻيون اسان تائين منتقل ٿي چڪا آهن ۽ هيل تائين لکيت ۾ اچي محفوظ بڻ ٿي چڪا آهن. انهيءَ کانسواءِ اصلاحي/ افادي شاعري پڻ ڪافي ڪئي وئي، جنهن جو مقصد ڪنهن خاص نظريي يا سوچ جو پرچار ڪرڻ يا اخلاقي هدايتون ڏيڻ هو ۽ اهڙي شاعري ان حد تائين ئي محدود هئي. جديد شاعريءَ جون حدون ۽ تقاضائون وسيع ۽ مختلف ٿي ويون آهن، ۽ اهڙي طرح شاعر جون ذميواريون به وڌي ويون آهن.

شاعر پنهنجي شاعريءَ ۾ رڳو پنهنجا احساس/ جذبا پيش ڪري محسوس ڪرائي ٿو پر هو پڻ جي احساسن/ جذبن کي به پنهنجي ذات جي سگهه سان عوام تائين پهچائي ٿو. هئين به چئي سگهجي ٿو ته هو عوام جي احساسن کي سونائي عوام تائين پهچائي ٿو ۽ آهي ساڳيا احساس/ جذبا جڏهن عوام تائين موٽي پهچن ٿا ته آهي گهڻو چٽا ۽ ڄاڻ سان پريل هوندا آهن. اهڙي نموني عوام پنهنجي ذات متعلق گهڻو باخبر ٿئي ٿو ۽ سندس شعور ۾ پختگي اچي ٿي، نتيجي طور عوام ۾ نئم محسوس ٿيندڙ تبديلي اچي ٿي ۽ ڄاڻ/ پرک جي سگهه مضبوط ٿئي ٿي. پڙهندڙ کي جڏهن به ڪو شعر متاثر ڪري ٿو ته آهو شعر هن جي ذهن ۾ پنهنجي مفهوم جي سموري پس منظر سميت رچي بسي وڃي ٿو، جيڪو هن لاءِ ذهني تسڪين توڙي سهاري جو هٿيار بڻجي پوي ٿو ۽ پوءِ اهوئي هٿيار آهستي آهستي هر هڪ ماڻهوءَ تائين پهچي وڃي ٿو ۽ هرهڪ جي سوچ ۽ سمجهه جو ڪارڻ بڻجي ٿو ۽ اها تبديلي آهستي آهستي ڪنهن سماجي تبديلي جي واٽ گهڙيندي رهندي آهي.

ڪهڙو بہ ٿئي پر صبح ٿئي،
گهنگهور گهٽا جي گهيري ۾،
ڪا ڪنوڻ ڪنوي تڏهن به چڱو،
هن گهاٽي گهگهه انڌيري ۾.

(خاڪي جويو اِيءَ خاڪي جو خيال)

مقبول شعر يا اهڙي قسم جي بي ڪيتري ئي شاعري دراصل عوام طرفان انهيءَ تبديليءَ جو اظهار آهي جيڪو هڪ شاعر جي ذهن ۽ سوچ ذريعي پنهنجي يعني عوام جي تبديلي واري خواهش جو اظهار ڪري ٿو. ماڻهو جيڪو فطري طرح محبت جو پندار آهي، محبت ٿي

سندس لاءِ جيون جو ڪارڻ آهي؛ اهو جڏهن محبت جي نالي ٿيندڙ آنياءَ ڪي معاشري ۾ وڌندو ڏسي ٿو ۽ سياست ڪي استحصال ۽ ڪنهن هڪ فرقي يا گروه خلاف استعمال ٿيندي ڏسي ٿو، تڏهن هن ۾ مختلف قسم جا رد عمل پيدا ٿين ٿا؛ دل ۾ ڪجهه سوچي ٿو، ڪا نئين سوچ ڪو نئون جذبو آپارڻ، نئون ڏيئو ٻارڻ چاهي ٿو پر هن وٽ لفظ نه آهن، اهو شاعر ٿي آهي جيڪو ڪيس سچائيءَ سان لفظ آڇي ٿو:

رکو محبت ناهي گهيرو!

دنيا ۾ قادياني آهن
۽ ڪيئي ڏيوالا آهن؛
بازارين ۾ تالا آهن،
هنڌيون آهن،
ساڙ — وير جون ٻنديون آهن،
آفت جا پرڪالا آهن؛
ڪيئي سُود اگهاڙڻ وارا
لالا آهن؛
جيڏا ڪوڙا آهن تيڏا
ٻول انهن جا ٻالا آهن؛
اخبارن ۾
ڪيڏا مرچ مسالا آهن!
ڪاپيءَ ڏر ۽ ساچيءَ ڏر ۾
گارين جا پرنالا آهن؛
صوفي ڪيئن چون ٿا ڪونهن
آهن، هي سڀ سالا آهن!
اولهه وارا، اوڀر وارا
سڀ جي دال ۾ ڪالا آهن،
هرڪو پنهنجي سُوارٿ جو آ
سڀ مڪڙيءَ جا جالا آهن،
پانڊين جي پيرن ۾ ڪيڏا
ڇپر ڇپر جا ڇالا آهن!
ترس، خلا مان ٻَمُ ڪرڻ ڏي

اڃا سمنڊر آلا آهن!
دنيا ڪا رابيل نہ آهي!
ٻيل نہ آهي!
تنهنجا تيل قليل نہ آهي!
ڳيرو، دنيا رڳو محبت ناهي!
رڳو محبت ناهي!—(١٠)

شيخ اياز (چنڊ چنبيليءَ ول)

شاعر دراصل معاشري جي مڙني فردن جي گروهن جو هر اول دستو آهي، اهڙن مجاهدن، حساس ۽ سچن سرفروشن جو دستو آهي جيڪي فرد جي ذات کان وٺي سموري معاشري جي ڀلائيءَ لاءِ تبديلي جا خواهان هوندا آهن. اهڙي تبديلي جيڪي عوام چاهيندو هجي، عوام جي ذهن جي لڪل خانن (لاشعور) ۾ ڪَرَ ڪڍندي هجي ۽ شاعر انهيءَ تبديليءَ جي سوچ کي ماڻهن جي مرضي مطابق ماڻهن جي اڳيان آڻي ۽ سماج ۾ رهندڙ سمورا طبقا اهو سمجهڻ تي مجبور/ آماده ٿين تہ اها تبديليءَ جي خواهش اسان جي ذهن ۾ اڳي ئي موجود هئي. هونئن بہ 'اصول آهي تہ' جيتريقدر معاشري جا خيال ۽ رايا، عادتون ۽ اطوار، ذوق ۽ شوق بدلجن ٿا، شاعريءَ جي حالت بہ ايتريقدر ئي تبديل ٿئي ٿي. اها تبديلي بلڪل غيرارادي لڳندي آهي، ڇو تہ معاشري جي حالت ڏسي شاعر ڄاڻي ٻجهي پنهنجي حالت تبديل ڪونہ ڪندو پر معاشري سان گڏوگڏ هو خود بخود تبديل ٿيندو ويندو آهي"(١١).

ليڪن ۽ شاعر ئي پنهنجي فن ذريعي پنهنجي قلم جي زور سان اهو ڪجهہ چئي ۽ لکي سگهي ٿو، جنهن جو ٻئي ڪنهن نموني اظهار نہ صرف مشڪل پر ناممڪن ٿيو پوي. قومن جي شاعريءَ جي تاريخ پڙهڻ سان معلوم ٿيندو تہ اڪثر وڏن سماجي انقلابن کان اڳ ۾ شاعريءَ ۾ انقلاب ايندو آهي. صدين جو پيڙائون، ظلم، ڏاڍَ، ڏڪَ، ادب ۽ شاعريءَ جو روپ وٺي عوام جو هٿيار بڻجي پوندا آهن. اهي هٿيار ڏکن ڏولاون کي طاقت ۾ تبديل ڪري ڇڏيندا آهن. اها طاقت حال جي جابر قوتن جو مقابلو جدوجهد سان مستقبل جي لاءِ روشن واٽون تخليق ڪندي آهي ۽ سماج ۾ هلندڙ غلط روايتن، ڏاڍاين، عزت جي ڪوڙن معيارن ۽ اجاين ريتن رسمن خلاف صحيح رُخ ۾ تبديلين جو ڪارڻ پيدا ڪندي آهي:-

شعر شعر ۾ شاعر جي، ٻيڙا جا ٻڙلاءِ،
ماڻهوءَ ماڻهوءَ منڙ ڪ ۾،
اياز گل (سوچون سرها گل)

يا

وڏم ڏکن ڏاڻ، سک نه سنيران سڄرين،
سوچي هن سماج تي، ڪئي جيون جاڻ،
ڊاهي ڪريان ڍير هي، ٻي معني ماڻداڻ،
سڄڻ اڄ مون ساڻ، ته اڌڪون اڄ انباءِ سان.

شيخ اياز (پؤنر پري آڪاس)

حال ۾ ٽيندڙ ڏاڍاين خلاف جنگ، دوکي ۽ فريب واري رويي خلاف آواز ۽ مستقبل ۾ چوٽڪاري جي اميد جي روشني شاعريءَ جو هڪ وڏو ڪارج آهي:

نيڻ ته ڍهندي، ڪيسين رهندي

دوکي جي ديوار، او يار!....

شيخ اياز

يا

متو آهين مچ، تلها! تو ٽوڻا هڻين،
تو جا پائڻين اڄ، تنهن پماڻيءَ پنان ڏينهڙا.

شاه لطيف

شاعريءَ جي اها وڏي ڪاميابي ليکبي، جيڪڏهن اها ڪنهن کي متاثر ڪري يا ڪنهن جي اندر ۾ ٿوروئي ڦيرو آڻي! پوءِ اهو ڦيرو 'هڪ ڪان 'ٻئي' تائين آهستي آهستي پهچي وڃي ٿو. هونئن شاعري هڪ خاموش ۽ پائيدار انقلاب آڻيندڙ فن آهي جنهن جو اثر سماج ٽوڙي سياست تي سڌو پوي ٿو. شاعريءَ جو اثر آهستي، غير محسوس ٿيندڙ ۽ گهڻو پائيدار ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري هڪ شاعر ڪنهن سياست دان کان گهڻو مختلف هوندو آهي، سياست دان موقع پرست ۽ لالچي هجڻ ڪري (Exceptions are every where) ڪڏهن ڪڏهن سچ کي ٽوڙي موڙي (پنهنجي فائدي لاءِ) پيش ڪندو آهي. جڏهن ته شاعر سچ جو ساٿي/ سنڌ ڏيندڙ ۽ انساني بنيادي حقن/ قدرن جو محافظ ۽ ترجمان ٿئي ٿو.

هتي هڪ ڳالهه واضح ٿيڻ کپي ته جيئن هر حساس ۽ جذبو رکندڙ ماڻهو شاعر نٿو ٿي سگهي تيئن هر شعري به شاعري ٿي نه سگهي "شاعري اها آهي جا واقعي واردات ۽ ڪيفيات جي صورت ۾، احساس ۽ خيال جي معاملات کي الهام ۽ القاءَ جي رنگ ۾ پيش ڪري ٿي، باقي سڀ ڪجهه اڪتساب فن جي پيداوار آهي"(١٢). شاعريءَ ۾ جيڪڏهن Universal Truth آهي ته شاعري نه رڳو متعلقه معاشري کي متاثر ڪري ٿي پر ملڪي سرحدون پڻ اورانگهي وڃي ٿي:

شاعر بول جڏهن بولين ٿا،
دنيا لڳ راهون کولين ٿا.

شيخ اياز

ٽئگور، شاه لطيف، نذرالاسلام، ۽ پبلو نرودا، فيض احمد فيض ۽ شيخ اياز وغيره جي شاعريءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو.

اهڙي طرح اسان چئي سگهون ٿا ته شاعري ذهن جي ترتيب ۽ تربيت ڪري ٿي، ذوق جي تسڪين ڪري ٿي، شعور ۾ وسعت آڻي ٿي، سچ سڃاڻڻ جي صلاحيت پيدا ڪري ٿي، حقن وٺڻ لاءِ آماده ڪري ٿي ۽ ٻولي ۽ ثقافت کي اُجاگر ڪري محفوظ ڪري ٿي. شاعريءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به فن جو سماجي ڪارج ايترو اعليٰ ۽ ارفع هجڻ نه صرف مشڪل پر ناممڪن آهي.

حوالا:

(1) W.W, The 'Poetical works of Wordsworth': oxford ed. 1951 "Preface to Lyrical Ballads"-p733.

(٢)، نعماني مولانا شبلي: 'شعرالعجم' حصو چهريون عالمگير اليڪٽرڪ پريس لاهور ١٩٤٩ع، ص١١.

(٣) گربخشاڻي، ڊاڪٽر ايچ-ايم: 'شعر و شاعري' مهران ٣/٤-١٩٤٩ع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ص-٦.

(٤) ذوالفقار، ڊاڪٽر غلام حسين: 'اردو شاعري کا سياسي اور سماجي پس منظر' پنجاب يونيورسٽي لاهور ١٩٦٦ع ص-١٤٣.

(٥) اياز شيخ: 'پنڌ ٿو پور ڪري' سمبارا پبليڪيشن ڪراچي ١٩٨٢ع ص-١٥٠.

(٦) حيدر، قراةالعين: 'افسانه' نقوش خاص نمبر ١٩٥٩ع ص-٢٨٩.

(٧) مجتبيٰ حسين، ڊاڪٽر: اديب اور معاشره، پاڪستاني ادب پهريون جلد. فيڊرل گورنمينٽ ڪاليج، راولپنڊي. مئي ١٩٨١ع ـ ص ـ ٤٩٠.

(٨) Robert Maynard Hutchins Ed; in-chief 'Great books of the Western world "Aristotle" Volume II 1952 Uni: of Chicago U.S.A p-686.

(٩) جالبي، جميل: 'ايليٽ ڪي مضامين' اردو اڪيڊمي سنڌ ڪراچي ١٩٦٠ع ص-٢٧.

(١٠) اياز شيخ: "چند چنبيليءَ ول" نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٨٥ع-ص-٨١.

(١١) حالي، خواجه الطاف حسين: "مقدمه شعر و شاعري" اردو اڪيڊمي سنڌ ڪراچي ص-٢٣-٢٤.

(١٢) گرامي، مولانا غلام محمد: 'مهراڻ' شاعر نمبر—سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو گذارش ص-١١.

— O —

سميري ادب ۽ سنڌو ماٿر جو ادب

قديم تحريرن جا ماهر توڙي آثار قديمه جا ماهر هن راءِ تي متفق آهن ته قوم جيڪا سڀ کان پهريائين لکڻ جي فن ۾ ڪامياب ٿي، سا هئي ”سميري قوم“(١) سندن لکيتون گوهيل چيڪي مٽيءَ جي ٽاڪن تي ڇاپيل آهن، تن کي بعد ۾ پچائي پڪو ڪري رکيو ويندو هو. اهڙيون پڪيون تختيون ڏکڻ عراق يعني سمير جي کنڊرن مان هزارن جي تعداد مان لڌيون ويون آهن، معلوم ٿئي ٿو ته سندن لکيت ڏاڍي به ڏاڍي ترقي ڪئي آهي، شروع ۾ سندن لکيت حساب ڪتاب رکڻ لاءِ ڪم ايندي هئي. سندن شروعاتي لکيت محض هڪ رڪارڊ آهي ۽ باقاعده تحرير نه آهي(٢). آهستي آهستي هن تحرير جي شروعاتي تصويري اکرن منجهان اهي اکر به ناهيا ويا جن کي صوتي قدر به هئا.

سميرين جون ڪيتريون ئي لکتيون دنيا جون سڀ کان قديم ادبي تحريرون تصور ڪيون وڃن ٿيون. تنهنڪري عالمي تهذيبي تاريخ ۾ سميري ادب کي منفرد مقام حاصل آهي. عراق جو هيءُ تصويري رسم الخط اٽڪل ساڍا پنج هزار ورهيه قبل مسيح جي لڳ ڀڳ ايجاد ڪيو ويو.(٣) سميرين جي قديم ترين تحرير جا نمونا مٽيءَ جي تختين تي ڇپيل سمير جي شهر اُروڪ جي کوٽائيءَ مان مليا آهن ۽ سميري زبان ۾ لکيل آهن. سميري زبان جو رواج ٣ هزار ق-م تائين جاري هيو. ٽي هزار قبل مسيح کان عراق جي عڪادي قوم پنهنجي زبان کي سميري زبان جي جاءِ تي فروغ ڏيڻ شروع ڪيو، پوءِ به سميري لکتيون پهرين عيسوي صديءَ تائين تخليق ٿينديون رهيون.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته تحرير جو فن معاشي ضرورتن جي باعث وجود ۾ آيو. سمير جي علائقي ۾ مندرن کي وسيع ڌن دولت، زر ۽ زمين ڪافي ڪجهه مال ملڪيت هوندي هئي. اها ملڪيت ديوتائن جي ملڪيت تصور ڪئي ويندي هئي، جنهن جو حساب ڪتاب رکڻ بيحد ضروري سمجهيو ويندو هو جنهن ۾ زرعي پيداوار ٻج، اوزار ۽ قربانيءَ جو سامان وغيره شامل آهي. سمورو حساب ڪتاب صرف ياد

رکڻ ممڪن ٿي نه هو ۽ ساڳئي وقت خريد ۽ فروخت جو سلسلو ڪنهن هڪ شهر تائين محدود نه هو پر ڪيترن ئي شهرن تائين ڦهليل هو. تنهنڪري تحريري علامتن کي پڻ ڪنهن هڪ شهر ۾ رائج ڪونه ڪيو ويو پر سڄي ملڪ ۾ هڪجهڙيون نشانيون مقرر ڪيون ويون(٤).

سمير جون اهي تصويري نشانيون فقط شين جي علامت ته بڻجي سگهيون پر ڪنهن خيال يا جذبي جي نمائندگي ڪري نه ٿي سگهيون. تحرير جو فن حقيقي معنيٰ ۾ تڏهن ئي اسريو جڏهن اهي نشانيون تصويري علامتن جي بجاءِ شين جي نالن جي آواز جي علامت بڻيون. هيءَ ڏکيو مرحلو به وقت گذرڻ سان سميرين پاڻ ئي طئي ڪيو.

ايرڪ نالي حڪمران جي دور جي لڳل تصويري نشانين جو تعداد ٻن هزارن کان به مٿي آهي، ليڪن آهستي آهستي اهو تعداد گهٽبو ويو تان جو ٣ هزار قبل مسيح جون تختيون جيڪي ”شرو پڪ“ جي شهر مان مليون آهن تن ۾ انهن اکرن يا نشانين جو تعداد صرف اٺ سو آهي.

اهل سمير نديدن نديدن مٽيءَ جي تختين تي ڪندن ۽ بيد مشڪ جي قلم سان ليکا پائيندا هئا، تنهنڪري انهيءَ لکيت کي ميخي طرز تحرير (Cuniform) سڏيو ويندو آهي. سميري ڪاتب سڄي تختيءَ تي چار خانا ٺاهي پوءِ مٿان کان هيٺ تصويرون کوٽي ٺاهيندا هئا ۽ پوءِ تختيون باهه ۾ پچائيندا هئا. ڪن اهم دستاويزي حيثيت جي تختين لاءِ مٽيءَ جا کوکا ٺاهي ان ۾ اندر رکندا هئا. اهي کوکا به باهه ۾ پچايا ويندا هئا. اهڙا کوکا به وڏي تعداد ۾ لڌا ويا آهن.

سميري زبان جي برعڪس عڪادي زبان سامي نسل جي آهي. سامي خاندان ۾ عربي، عبراني، سواحلي ۽ آرامي ٻوليون شامل آهن. هيءَ زبان بابل کان اشور تائين ڳالهائي ٻولهائي ويندي هئي. دجله ۽ فرات جي ماٿري جي اولهه ۾ جيڪي ملڪ آهن، مثلاً شام، فلسطين لبنان وغيره، آتي به رائج هئي، ڇو ته آتي پڻ سامي نسل جون قومون آباد هيون. اٽڪل ٢٠٠٠ق.م ڌاري بابل ۾ سامي سلطنت قائم ٿي ته اهل بابل اڳ ئي ڪافي ترقي ڪيل سميري رسم‌الخط کي اختيار ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا؛ پر جيئن ته سندن زبان صرفياتي پد (Inflective) تائين پهتل هئي، مثلاً ڪَتَبَ مان ڪاتب، مڪتب، ڪتاب وغيره جا آواز ڌار ڌار صورتون اختيار ڪن ٿا. تنهنڪري اهل بابل عڪادي

زبان جي تقاضائن موجب سميري رسم الخط ۾ ڪيترائي واڌارا ۽ سڌارا آندا. عڪادي زبان ڪي ايترو فروغ حاصل ٿيو جو ٿورڙي وقت اندر ملڪ جي تهذيبي ۽ سرڪاري زبان عڪاديءَ کي قرار ڏنو ويو، ۽ سميري زبان جو عام رواج آهستي آهستي بلڪل ئي ختم ٿي ويو. اٽڪل هڪ هزار سال گذرڻ بعد مندرن جي پروهتن ڪانسواءِ هن زبان کي سمجهڻ وارو ڪوبه نه هو. ۽ سميري زبان فقط مندرن/عبادتگاهن ۾ پڙهڻ، گيت ۽ دعائيه ڪلام تائين محدود ٿي وئي(د).

سميري لکيتن جي سمورن نمونن، جن ۾ ادبي شهپارا به شامل آهن تاريخي لحاظ کان ٽن مختلف دورن ۾ ورهايا ويا آهن(١) آڳاٽو دور ٣٥٠٠ق.م کان ٢٦٠٠ق.م تائين(٢) ڪلاسيڪي دور ٢٦٠٠ق.م کان ٢٤٠٠ق.م تائين (٣) آخري دور ٢٤٠٠ق.م کان ٢٠٠٠ق.م تائين.

آڳاٽو دور:- هن عرصي جون دستياب ٿيل لکڻيون تقريباً سموريون انتظامي، اقتصادي، تجارتي ۽ مندرن جي تعمير ۽ ديوي ديوتائن کي پيش ٿيندڙ نذر نياز جي حساب ڪتاب متعلق آهن. هن دور جي ڪابه ادبي تحرير ڪانه ملي آهي. ڪن عالمن جي راءِ موجب سمير جي علائقي ۾ اڄ کان سادا پنج هزار ورهيه کان سادا چار هزار ورهيه اڳ جي عرصي ۾ ادب تخليق ٿيو هوندو. ممڪن آهي ته ان کي تحريري صورت نه ڏني وئي هجي، ۽ زباني ئي، نسل در نسل منتقل ٿيو هجي. اڃان به سمير جي کنڊرن جي هيٺاهين سطح جي کوٽائيءَ مان ادبي تحريرن ملڻ جي اميد آهي ۽ وقت ئي ٻڌائي سگهندو ته هن آڳاٽي دور جي ادبي لکڻين جي ڪهڙي حالت هئي.

ڪلاسيڪي دور:- هن دور جون تحريرون گهڻو ڪري لاگاش جي جي رياست جي ابتدائي حڪمرانن سان تعلق رکن ٿيون. اڪثر ڪري ديوي ديوتائن جي نذر نياز ۽ تجارتي، قانوني ۽ انتظامي معاملن جي باري ۾ تحريرون مليون آهن. هن دور جي هڪ خصوصيت هيءَ ڏني وئي آهي ته لکندڙن محض بادشاهيءَ جي شروعات ۽ خاتمي جو ذڪر ۽ ڪيترا سال حڪومت ڪيائون وغيره جهڙن احوالن تي اڪتفا ڪانه ڪئي اٿائون پر شاهي خاندان جو آغاز ڪنهن اهم واقعي يا اهم مذهبي يا سياسي واقعي سان شروع ڪيل ڏيکاريو آهي. مثلاً عراق ۾ عظيم طوفان جو اچڻ هڪ اهڙو اهم واقعو هو جنهن جي ياد هزارن سالن تائين ماڻهن جي ذهنن ۾ موجود هئي. تنهنڪري سميري ليکڪن واقعن

تي مبني ڪيترين تحريرن ۾ چيو آهي. هيءُ واقعو عظيم طوفان کان اڳ ٿيو يا پوءِ ٿيو. سميرين جي لکيتن ۾ ڄاڻايل عظيم طوفان، اهو ساڳيو ئي طوفان آهي جنهن جي باري ۾ الهامي ڪتابن ۾ حضرت نوح عليہ رحمة جي زماني جو طوفان ڄاڻايو ويو آهي.

هن دور ۾ لاگاش جي حڪمران اروڪ اگي نا (٢٢٩٥ق.م) جون ڪجهه لکيتون انتهائي اهم ۽ بي بها تصور ڪيون وڃن ٿيون. اهم ۽ بي بها هن لحاظ کان جو تاريخي طور سڀ کان پهريون تحريرون آهن جن ۾ انصاف، مساوات ۽ آزاديءَ جي فڪر، شعور، سماجي ۽ اخلاقي قدارن جهڙن موضوعن تي مبني آهن. اُن کان علاوه هڪ غنائيه نظم پڻ مليو آهي، جيڪو سميري رياست اُما جي حڪمران لوگل زاگيسي (٢٣٠٠ق.م) جي شان ۾ چيل آهي.

سمير جي ڪلاسيڪي دور جون جيڪي ادبي تخليقون هٿ آيون آهن، انهن ۾ ديو مالائي ڪهاڻيون، رزميه داستان، مناجاتون ۽ ناصحانه نڪتا شامل آهن. ديو مالائي ڪهاڻين ۾ سميرين جي عظيم ديوتا آن لل ۽ ان جي پيٽ نن هر سگ ديوي مرڪزي ڪردار آهن. هنن کان علاوه پيا مقبول ديوتائون، آننا، آن ڪي ۽ نن اُرتا ديوتا پڻ بيان ڪيا ويا آهن. هڪ خوبصورت ۽ انتهائي اهم ڪهاڻي، جنهن ۾ مکيه ڪردارن آن ڪي ديوتا ۽ نن هر سگ ديوي آهن، عالمن اُن جو نالو "بهشت جي اُڪاڻي" رکيو آهي.

هڪ اندازي موجب ٣٠٠٠ ق.م تائين سميري ادبي تخليقن ۾ بي پناهه اضافو اچي چڪو هو. ساڳئي وقت سميري درسگاهن ۾ درس ۽ تدريس جو سلسلو شروع ٿي چڪو هو ۽ سمير ۾ علم ۽ دانش جا ڪيترائي مرڪز قائم ٿي چڪا هئا.

آخري دور:- هن دور جي ادبي تحريرن کان علاوه شاهي خط و ڪتابت جو ڪيتروئي رڪارڊ پڻ مليو آهي، شاهي مراسلت گهڻو تڻو سمير جي ٽين حڪمران خاندان سان تعلق رکي ٿي. هن خاندان جو زمانو ٢١٠٢ ق.م کان ٢٠٠٤ ق.م آهي. انهن خطن منجهان ان دور جي مختلف محرڪات مقصدن، حرص، لالچ، ترغيب، رقابتون، دشمنيون ۽ سازشن جو پتو پوي ٿو. خطن جي عبارت، اڳين تحريرن کان بلڪل ئي مختلف آهي. اڳين لکتين ۾ نذر نياز ۽ تاريخي نوشتن وغيره جي عبارت بلڪل ڪچي ڦڪي ۽ صفا سادي سودي ۽ بي جان هوندي

هئي، جڏهن ته شاهي خطن جي عبارت ۾ انساني فطرت جي عڪاسي، شوخي ۽ رنگينيءَ سان ڀرپور تحرير آهي.

سمير جي آخري دور ۾ 'اُر' شهر ۾ ٽيون شاهي خاندان حڪمران هو، ان دور ۾ ئي عراق جي ڪيترن ئي علائقن تي عڪادي سامي، سياسي غلبو حاصل ڪري چڪا هئا. جتي عڪادي زبان کي سرڪاري زبان جي حيثيت سان بالادستي پڻ حاصل هئي، سميري زبان صرف ڏهاڪو هزار چورس ميلن تائين محدود ٿي چڪي هئي. ۲۱۱۲ق.م ڌاري سميرين هڪ ڀيرو وري سياسي ۽ فوجي قوت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن دور ۾ ڪيتروئي معياري ادب تخليق ٿيو، ساڳي وقت پراڻي ادب جا نوان نقل پڻ تيار ڪرايا ويا ۽ ڪيتروئي ذخيرو جيڪو سينه به سينه منتقل ٿيندو آيو هو سو پڻ قلمبند ڪيو ويو. هن دور جو ادب تمام وڏي مقدار ۾ هٿ آيو آهي.

هن آخري دور جي تاريخي تحريرن مان معلوم ٿئي ٿو ته اُر ۽ اِسن شهر جي حڪمران خاندان جي زماني يعني ۲۰۱۷ق.م کان ۱۷۹۴ق.م تائين سميري درسگاهون ڪم ڪنديون رهيون. جن ۾ هن دور کان اڳ واري، سميري ادب جو اڀياس ڪيو ويندو هو. وڏي ذوق شوق، ۽ سرگرميءَ سان سميري ادب جي اوڪ ڊوڪ ڪئي ويندي هئي. اڄ کان چار هزار سال اڳ کان ساڍا ٽي هزار سال اڳ تائين سمير جي علائقي ۾ سميري زبان جي جاءِ، سامي گروهه جي عڪادي زبان والاري رهي هئي. تاهم هن دور ۾ به سميري ادب قدري گهٽ مقدار ۾ سرجندو رهيو. عراق جي عڪادي درسگاهن ۾ عڪادي ٻولي ڳالهائڻ وارا استاد، شاعر ۽ اهل قلم جيڪو ادب تخليق ڪندا رهيا تنهن تي اڳوڻي سميري ادب جي تمام گهري ڇاپ موجود آهي، بلڪ سميري ادب جي پيچرن جي قريب سمجهيو وڃي ٿو (٦).

سنڌو ماٿر جي سڀيتا جي اوج جو زمانو ۲۵۰۰ق.م کان ۱۵۰۰ق.م تصور ڪيو وڃي ٿو. (۷) سنڌ جي قديم تهذيب کي ترقي يافته حد تائين پهچڻ ۾ ڪيترو عرصو لڳو هوندو، ان جو اندازو ڪرڻ مشڪل ڪونه آهي، سمجهه ۾ ائين ٿو اچي ته سنڌو تهذيب کي اوسر ڪندي اٽڪل هڪ هزار سال ضرور لڳا هوندا. هڪ راءِ موجب سنڌو تهذيب عراق جي سارگن جي عڪادي دور جي همعصر هئي. (۸) سارگن جو زمانو اٽڪل ۲۳۵۰ق.م ۾ چيو وڃي ٿو.

سنڌو ماٿر مان مليل مهرن تي ٽيل لکيت جو ڪو به تعلق سمير جي لکڻين سان ثابت ڪونه ٿو ٿئي. پر چند مهرون ايران ۽ عراق جي قديم آثارن جهڙوڪ ڪيش، لاگاش، اُر ۽ سوسا مان مليون آهن.(٩) تنهن زماني سنڌو ماٿر جو ايران ۽ سمير سان واپار عام جام هئڻ سبب اُتان اهڙيون مهرون مليون آهن.

سنڌو ماٿر جي تهذيب، مصري تهذيب ۽ سميري تهذيبن مان، سمير جي تهذيبن کي اوليت جو شرف حاصل آهي. عراق جي هن علائقي ۾ دجله ۽ فرات جي وادين ۾ صرف ٻه ئي نديون وهنديون هيون. جڏهن ته سنڌو ماٿر ۾ ست نديون وهن ٿيون. تهذيب ۽ تمدن جي اوسر لاءِ گهربل موافق ۽ مناسب حالات جهڙا سنڌو ماٿر ۾ آهن اهڙا موافق ۽ مناسب ٻين هنڌ ڪونه آهن. ٽانون ٺاهڻ لاءِ ڪنڀار جو چڪ ۽ گاڏين جا گول ڦيٿا سمير ۾ اٽڪل ٣٠٠٠ ق.م ۾ ايجاد ڪيا ويا، ٿي سگهي ٿو ته هيءُ فن اُتان کان ايران ۽ ايران کان سنڌو ماٿريءَ ۾ آيو هجي.(١٠) پر سنڌو ماٿري جي فنڪارن ۽ ڪاريگرن ٻه قديم انساني تهذيب جي ترقيءَ ۾ بي بها خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. بيحد نازڪ، نفيس ۽ عمدو ڪاريگريءَ جو ڪم، حمام گهر، ڍڪيل ناليون، اعليٰ ذوق جو مظهر آهن. سنڌن رسم الخط ادب پروريءَ جو ثبوت آهي، سنڌ ماٿر ۾ سرجيل ادب کان سميري ادب جو هم‌عصر نه سهي، پر تسليم ڪري سگهجي ٿو ته ٿورو ئي عرصو بعد ۾ وجود ۾ آيو هوندو. قدامت جي لحاظ کان سميري ادب کانپوءِ سنڌس اهميت آهي. چند هزار مهرن تي قلمبند ٿيل تحرير کي مڪمل طرح پڙهڻ بعد سنڌو ماٿر جي قديم ادب تي پيل پردا هٽي ويندا ۽ سنڌس جوهر ظاهر ٿيندا. قديم سنڌو ماٿر جو ادب يقيناً ڪافي سارو تخليق ٿيو هوندو، ممڪن آهي ته موهن جي دڙي يا ڪنهن ٻي هنڌان، قديم آثارن جي هيٺاهن تهن جي کوٽائيءَ مان ڪو اهڙو ادبي ذخيرو هٿ اچي.

سنڌو ماٿر جي اوائلي تهذيب جي بربادي ۽ سنڌ ۾ آرين جي اچڻ بعد رگ ويد جي رچنا سنڌوءَ ڪناري ٿي آهي، رگ ويد ۾ انساني تخيل جي پرواز ۽ انساني جذبات جي عمده عڪاسيءَ جهڙو ڪارنامو سر انجام ڏنو ويو، هن ڪارنامي ۾ آريائي شاعرن جو حصو ته آهي پر اصل ۾ هن ڌرتيءَ تي ٿيل هن تخليق ۾ ڌرتيءَ جو ڪمال آهي. صدين کان وسيل آرين ۽ دسين (اڻ آرين) جي ديس جي مٽيءَ جي مهڪ

منجهس سمايل آهي. رگ ويد ۾ ڪيترن ئي شاعرن جو شعر سهيڙيل آهي، جن ۾ ڪيترا نامور شاعر هئا، جن جا نالا ملن ٿا، ته ڪيترن گم-نام شاعرن جو شعر پڻ شامل ڪيو ويو آهي. "ويدڪ انڊيا" ڪتاب جي مصنف زنيدي راگوزين جي راء موجب رگ ويد جا شعر ۱۵۰۰ ق.م کان ۱۰۰۰ ق.م جي عرصي ۾ چيا ويا آهن(۱۱).

رگ ويد ۾ هڪ سنڌي رشي سنڌو ڪشت جو شعر آهي:-
اڇهل، اڻموٽ سنڌو، پل، واري، سگهاري سنڌو،
ڏينهن ۽ ميدانن مان
ابار پاڻيءَ جا ڦهلاءَ ڪئي
چرڪندي، ڪڙڪات ڪندي وهندي رهي ٿي،
ڇهڙي ابلق گهوڙي، سونهاري ۽ سوپياوان.
سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،
۽ آهي شاهوڪار رٿن ۽ ويس وڳن ۾،
سهڻي گهڙيل سون ۾ شاهوڪار، اڻ مٽي مايا جي مالڪ
هتان حا گاهه نيڻ نار ۽ لذت وارا،
اُن اهڙي جو وينو ڏس،
شربت جو ميناج نه پڇ.

سنڌوءَ جي ساراهه ۾ چيل هي سٽون شاعر جي وطن دوستيءَ جي ساک پرين ٿيون. رگ ويد ٿوڏي هيو ويدڪ ادب سڄي سنڌي کنڊ ۾ قديم ترين ادبي تخليق تصور ڪيو وڃي ٿو جيڪو اڄ به دستياب آهي ۽ پڙهيو وڃي ٿو، سنڌي کنڊ جي سمورين ٻولين جي ادب جو سلو گويا سنڌ ڌرتيءَ تان اسريو ۽ نسريو آهي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جون پاڙون هماليه جي اوجل پاڻي ۽ سنڌو جي لڙاتيل پاڻيءَ وارين وادين ۾ جڳن کان کتل آهن. اڄ جي سنڌي شاعر جيان رگ ويد جي هڪ گمنام شاعر چيو آهي.

Mirnong! hine with joyful ray.
Drive the darkness far away.
Bring us blessings every day.

حوالا:

(١) علي نواز جتوئي: علم لسان ۽ سنڌي زبان ١٩٨٣ع-ص٢٠٠.
(٢) حوالو ساڳيو ڪتاب " ص٢٠٢
(٣) ابن حنيف: دنيا کا قديم ترين ادب (اردو) ١٩٨٢ع، ص٨٣.
(٤) سبط حسن: ماضي کي مزار-(اردو)ص ٤٥.
(٥) سبط حسن: ماضي کي مزار (اردو)ص٤٨.
(٦) ابن حنيف: دنيا کا قديم ترين ادب-(اردو)ص٩١.
(٧) ادريس صديقي: ترجمو شمس سرڪي، سنڌو ماٿر جي سڀيتا- سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٩ع-ص-٢٧.
(٨) ادريس صديقي: ساڳيو ڪتاب- ص١٨١.
(٩) ادريس صديقي: ساڳيو ڪتاب- ص١٧٨.
(١٠) ادريس صديقي: ساڳيو ڪتاب-ص١٩٥.
(١١) زنيبڊي، اي، راڳوزين: ويدڪ انڊيا (انگريزي) ص-٤٤.

— ٥ —

حيدرآباد ۾ سرائن جو خاندان

سنڌ ۾ سرائي لفظ جون ڪيتريون ئي معنائون آهن. هي لفظ ذات طور به ڪم ايندو آهي ته ڪنهن قبيلي لاءِ به ڪم آيل ته لقب طور به استعمال ڪيو ويندو آهي.

سرائن جي شروعات ڪلهوڙن جي زماني ۾ ٿي، ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙا حاڪم پنهنجي خاص ماڻهن کي سرائي سڏيندا هئا. ان بعد ٽالپر حاڪم پڻ پنهنجن خاص ماڻهن کي سرائي سڏيندا هئا.

سرائي لفظ لاءِ مختلف محققن مختلف رايا ڏنا آهن. ان ڪانسواءِ آهي روايتون ملن ٿيون جي سينه بسينه عوام ۾ هلنديون اچن ٿيون.

جناب غلام رسول مهر، ”تاريخ، سنڌ، ڪلهوڙا دور“ ۾ لکي ٿو: ”ڪلهوڙن حاڪمن جي ماڻهن کي عام طرح سان سرائي ڪوٺيندا هئا“(۱).

سرائي لفظ جي باري ۾ ماثر الاُمراءَ جو بيان آهي ته هن قوم جا اڪثر ماڻهو ”سرا“ جا رهاڪو هئا- جو بکر ۽ ملتان جي وچ واري علائقي جو نالو هو. انهيءَ ڪري انهن کي سرائي چوڻ لڳا(۲). حڪيم محمد صادق عباسيءَ جي خيال موجب هي لقب ميان دين محمد درويشي مسلڪ سبب اختيار ڪيو . انهيءَ سان سندس مقصد خاڪساري هو . ”سر“ جي معني راز پڻ آهي، ۽ ”اِي“ فارسي وانگر سنڌي ۾ نسبت لاءِ ڪتب ايندو آهي. گويا ”سرائي“ معني ”راز وارو“ منهنجي خيال ۾ ”ماثر الامراءَ“ جو بيان درست آهي. جنهن حد تائين اٿ معلوم ڪري سگهيو آهيان اڳوڻي زماني ۾ سنڌ جي مٿين حصي کي ”سرو“ ۽ سنڌ جي ڏاکڻي حصي کي ”لاڙ“ چوندا هئا. جيئن ته ميان صاحبن ۽ سندن درويشن جو شروعاتي وطن اُتر سنڌ هو، انهيءَ ڪري کيس سرائي چوڻ لڳا (۳)

حيدرآباد جي سرائي خاندان جي هڪ فرد سرائي ميان محمد بخش جي بيان موجب سرڪاري رڪارڊ ۾ سرائن جي ذات انصاري آهي(۴).

هڪ روايت موجب ته ”سرائي“ ”لقب“ آهي، جيڪو ڪلهوڙا حاڪم ۽ ٽالپر حاڪم پنهنجي خاص ماڻهن کي ڏيندا هئا(۵).

مٿين مڙنيءَ روايتن ۾ اختلاف آهي ، وقتاً فوقتاً ڪيتريون ئي قومون سري ڪان آيون، پر آهي سڀ سرائي نه سڏيون ويون. ٻي روايت

مطابق سرائن جي ذات انصاري آهي. اُن لاءِ اُهين چونديس ته ميرن جي دور ۾ شاهاڻي بلوچ به ميرن جا سرائي هئا، ته ميان فقير محمد جوڻيجو به ميرن جو سرائي هو ته انصاري به ميرن جا سرائي هئا. اِها ڳالهه سرائي واضح آهي ته سرائين جي ذات انصاري نه آهي. بلڪ سرائين جي هڪ قبيلي جي ذات انصاري ٿي سگهي ٿي. انڪانسواءِ ميرن جي زماني ۾ سڀ سرائي به سرڪي ڪان نه آيا هئا. ڪي هميشه کان هيئين سنڌ جا رهاڪو هئا ته ڪي بلوچ هئا.

ٽئين روايت مطابق سرائي معنيٰ راز دان اِها راءِ صحيح لڳي ٿي، ڇاڪاڻ ته آهي ماڻهو جن کي سرائي سڏيو ويو، حقيقت ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جا رازدان هئا، جن جي خدمتن کان خوش ٿي، حاڪمن کين اهم ڪم سونپيا مثلاً حويليءَ جو انتظام، کاڌ خوراڪ، ديرن جي سنڀال وغيره.

حقيقت ۾ سنڌ ۾ سرائي لفظ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ وجود ۾ آيو. ڪلهوڙا پنهنجن خاص ”رازدار“ ماڻهن کي سرائي لقب ڏيندا هئا ۽ خاص ڪم انهن جي سربراهي ۾ ڏيندا هئا، جنهن ڪري هنن کي اڳواڻ، مٿان، يا سربراه جي بجاءِ سرائي سڏيو ويندو هو. سرائن ٽالپرن جي زماني ۾ اهم ڪم ۽ ڪارناما سرانجام ڏنا هئا سرائي ميان طاهر خدمتگار جيڪو سنڌ جي تاريخ ۾ اهم مقام رکي ٿو اُن جو ڏاڏو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور ۾ سنڌ آيو ۽ ميان وٽ اچي نوڪري ڪيائين، هو ميان جو ٻاهريون ڪاروبار سنڀاليندو هو. حويليءَ تي سپاهين مٿان نظر رکڻ، آئي وئي جي خبر چار رکڻ، انهن جي کاڌ خوراڪ جو بندوبست ڪرڻ وغيره. اهڙي طرح سندن اولاد پڻ ڪلهوڙن جي خدمت ڪرڻ لڳو. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ٽالپر پڻ ڪلهوڙن جا مشير ۽ صلاحڪار امير هئا، جنهن ڪري سرائين جي محبت ۽ خدمت پنهي ڌرين لاءِ ساڳي رهي. هي ماڻهو بهادر به هئا ته سخي به هئا. طاهر خدمتگار بهادر جرنيل هو ته ميان محمد يوسف بهترين شاعر هو. هن فارسي زبان ۾ شاعري ڪئي ۽ پنهنجو هڪ ديوان شاهڪار ڇڏيائين، سڀ سرائي، سرائيڪي سنڌي، عربي، ۽ فارسي ٻوليون ڳالهائيندا هئا. هت جن سرائين جو ذڪر ڪجهي ٿو انهن جا نالا هي آهن:

ميان طاهر خدمتگار، ميان فقير محمد جوڻيجو، ميان طيب، ميان محمد يوسف خدمتگار، ميان عرضي شاهاڻي بلوچ، ميان محمد خان اول، سرائي محمد خان ثاني سرائي ميان پليو. هي ماڻهو سنڌ جي تاريخ ۾ اهم حيثيت رکن ٿا.

چاڪاڻ ته هنن ماڻهن سنڌ لاءِ جاکوڙ ڪئي ۽ جنهن به منصب تي رهيا، ان کي چڱي نموني، محبت، محنت، جفاڪشي ۽ وفاداريءَ سان نباهيائون. هنن جي وفا، محنت، جيڪا هنن سنڌ ۽ سنڌ واسين لاءِ ڪئي سا هميشه ياد رهندي.

سرائي ميان فقير محمد جوڻيجو سپهه سالار

ميان فقير محمد جوڻيجو، مير فتح علي خان جي وقت کان وٺي ميرن صاحبن جي دربار جو صلاحڪار ملازم ٿي رهندو آيو.

هو ذات جو جوڻيجو هو. هن کي مير صاحبن وٽان سرائي ۽ نواب جو لقب مليو. مير نصير خان جي دور ۾ فوج جو سپه سالار ٿيو، جڏهن مير صاحب ٻاهر ويندا هئا ته قلعي جون چاٻيون سندس حوالي ڪندا هئا. ميرن جو مٿس ڏاڍو اعتبار هوندو هو. جڏهن دربار لڳندي هئي ته هن کي پنهنجي پرسان ويهاريندا هئا ۽ ڪانئس حال احوال ۽ صلاح مشورو ڪندا هئا. ميان فقير محمد پنهنجي قوم جو سردار پڻ هو ۽ پنهنجي قوم جا فيصلا وغيره به خود ڪندو هو. مير غلام علي خان جي دور ۾ ڪڇ ۾ سخت ڏڪار پيو ۽ اهڙيون ته خراب حالتون ٿي ويون جو آتي جي ماڻهن پنهنجون زالون ۽ ٻار سنڌ ۾ اچي وڪيا. ڪڇ جي انگريز ريزيڊنٽ جي لکڻ تي مير غلام علي خان فقيري کي حڪم ڏنو ته سنڌ ۾ جن جن ماڻهن ڪڇ ملڪ جون زالون ۽ ٻار خريد ڪيا هجن تن کان اهي وري واپس خريد ڪري سرڪاري سنڀال سان ڪڇ پهچائي ڏي. فقيري اهو ڪم تمام جفاڪشيءَ ۽ ايمانداريءَ سان ڪيو.

ميان فقير محمد کي علم و ادب سان ڏاڍو چاهه هو. هو سنڌي ۽ فارسي شعر پڙهندو هو ۽ سرائڪي ڳالهائيندو هو. ميان تمام دلير مڙس هو. خوش شڪل جسم ۾ پريل ۽ قد آور هو. پيٽ تمام وڏو هوندو هئس. مير حسن علي خان شاهنامي ۾ سندس لباس متعلق هن ريت بيان ڪري ٿو. ”ميان فقير محمد هميشه پاڻ سان تلوار کڻندو هو. ڪمر ۾ پٽو ٻڌندو هو. آن جي جاءِ تي چيلهه ۾ ڪپڙي جو سندرو ٻڌندو هو. سنڌي جتي پائيندو هو. جهولدار شلوار، ڊگهو پهراڻ ۽ ڊگهي ٽوپي سندس لباس هو(٦).

موجوده فقير جو پڙ ميان فقيري جي نالي سان سڏجي ٿو. چاڪاڻ ته ميرن اهو حصو ميان فقيري کي رهائش لاءِ ڏنو هو. جتي

سندس حويلي هئي ۽ جت هينئر ٻاڇين وارا وينا آهن اُت سندس پڙ هو ۽ آلم به لڳل هو.

هڪ دفعي ٽنڊي مير محمود ۾ پنهنجي عزيزن سرائن وٽ ملڻ آيو. اُن ڏينهن ڏاڍي گرمي هئي، تڏهن اڇا ڦليلي نه نهي هئي پر ڦليليءَ واريءَ جاهه جي ويجهو وڏي "ڏنڍ" ۾ پاڻيءَ جو ذخيرو هو، ميان فقيرو پاڻيءَ ۾ وهنجڻ ويو، وهنجندي هڪ مڇي اٽڪل پاءُ ڏيڍ جي وزن جي هن پيٽ جي ور ۽ ٻيين جي وچ ۾ اچي ويئي ميان کي ڪا خبر ڪانه پئي رات جو جڏهن ستو ته نوڪر کي چيائين ته آبا! مون کي پيٽ جي هيٺ ٽمين وٽ سُر سُر ٿئي پئي، ڪو جيت جڻڪ مون کي پيٽ تي چڪ پيو هڻي، نوڪر جيئن چمڙي مٿي ڪري ڏسي ته مڇي نڪري آئي ميان ايترو ته ٿلهو ۽ قداور مڙس هو جو کيس مڇيءَ جي به خبر نه پئي(۷).

ٽنڊي مير محمود خان سراين سان جهڙوڪ سرائي امام علي خان وڏو، سرائي موسيٰ خان وڏو، قادر بخش خان آهي سرائي مڙئي پاڻ ۾ ويجها عزيز هئا ۽ سڀ مير صاحب وٽ ملازم هئا. محمد طيب جنهن جي نالي ٽنڊو طيب آهي، اهي پاڻ ۾ مائٽ هئا. ميان طاهر خدمتگار، مشهور بهادر جرنيل حيدرآباد ۾ جنهن جي نالي طاهر بازار آهي، اهو ۽ ميان فقيرو ماسات هئا. جنگين ۾ ٻنهي هنن پنهنجا جوهر ڏيکاريا. مير حسن علي خان پنهنجي هڪ شعر ۾ ٻنهي کي هن طرح مخاطب آهي. "چو طاهر فقيري کي اُن شير نر ڪريو خون دشمن منجهان خاڪ تر". ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيتري طاقت وارا ۽ بهادر هئا(۸).

مير فتح علي خان جيڪا پهرين جنگ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي سان ڪئي، ان ۾ ٻئي طاهر خدمتگار ۽ ميان فقيرو نهايت بهادري سان وڙهيا. مير فتح علي خان کي جڏهن ٽن معزز ٽالپرن جي شهيد ٿيڻ جي خبر پئي. تڏهن ماتم مچي ويو. سڀ بلوچ ڪارا ويس ڪري اچي مير فتح علي خان وٽ حاضر ٿيا"(۹).

ٻروچن جو لشڪر جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جي لشڪر جي ڏهين ڀتيءَ جيترو مس هو، مگر انهن جو جوش ۽ جولان ڪلهوڙن جي فوج جي جوش ۽ مردانگيءَ کان سؤ ڀيرا سرس هو. مير صاحبن جي فوج ۾ فقيرو، طاهر، عرضي ۽ سلطان وڏا بهادر ۽ آزمودگار اڳواڻ هئا. نهايت خونريز جنگ لڳي. ٽالپرن پنهنجي فوج جو بيحد نقصان ڏسي مير صاحب

ڪمي صلح لاءِ منٿون ڪرڻ لڳو آخر انهيءَ جنگ ۾ ڏڳائي جتوئي ڀاڄ ڪاڍي ۽ مير صاحبن جي فتح ٿي، هن جنگ جو منظر شاعر هن طرح چٽيو آهي:

فقيرو ۽ طاهر هئا هڪڙي طرف ۔ زجوش غضب سيف بودند بڪف
هو عرضي غضبناڪ جئن تند شير ۔ ٻي پاسي هو سلطان دلاور دلير

عبدالنبي کي جڏهن هن شڪست جي خبر پهتي تڏهن ڪهاوڙن جي مدد سان اچي هالائي ۾ ميرن جي سامهون ٿيو: جتي مير اڳ ئي منزل انداز هئا(۱۰)۔ ان جنگ ۾ ميان فقيرو به شريڪ هو اها جنگ سن ۱۷۸۲ع ۾ لڳي هئي۔ فوج ۾ نامور سرڪرده سرائي موجود هئا، جن ۾ ميان طاهر ۽ ميان عرضي به شامل هئا۔ ميرن کي فتح نصيب ٿي۔ شاعر هن جنگ جو نقشو هيٺين ريت چٽيو آهي:

ٻيءَ عرضي سپه جو ورتو شمار۔ ۔ هو انداز ڪامل سندن ٽيهه هزار
چونٽا ائين وڙهندا سون وقت جنگ۔ ۔ جو دشمن جيئن ڪان به ٿي ويندا تنگ
انهيءَ حال ۾ عزم ڪئين جنگ جو۔ ۔ اچي ٿيا سي حاضر جي هئا جنگجو
اڳيان بيٺو عرضي هو جئن فيل مست۔ ۔ هو طاهر جو ڏي دشمنن کي شڪست
۽ خود مير هو وچ ۾ مانند شير۔ ۔ جهاندار فتح علي خان دلير
سڄي ۽ کٻي جي طرف ٿيو روان۔ ۔ فقيرو ۽ ڪٿيان، اسماعيل خان
فقيرو هو نامي زنام آوران۔ ۔ هو دستور دانا ۽ ٻيو پهلوان
جو ٻيهي ڏسڻ ان کي هو ڪارو ننگ۔ ۔ تڏهين سنهري آيو به ميدان جنگ
گهڻا ان سان ها ٻيا زنام آوران۔ ۔ وڙهڻ ٿي ڪيئون پنهنجي محڪم ميان

هن بيت ۾ فقيري جي بهادريءَ جو مثال ڏنو آهي تنهن سان گڏ عرضي پاڻهي جو ذڪر به مثالي آهي، عرضي ۽ فقيرو پاڻ ۾ ويجها مائٽ هئا۔

مير غلام علي خان جي دؤر حڪومت ۾ ميان فقيري مير محمود خان سان گڏ مير ٿاري خان سان جنگ ڪرڻ لاءِ محمود خان جي هٿ هيٺ ٻارهن هزار فوج چاڙهي موڪليائون۔ مير محمود خان سان طاهر، فقيرو ۽ ٻيا به ڪيترا امير اُمراءَ صلاحڪار ۽ مددگار هئا۔ آخر مير ٿارو خان سخت ڦٽجي بيحال ٿي پيو، سندس رهيل فوج به ڀاڄ ڪاڍي۔ مير ٿاري خان کي ڪٽي جي جهوليءَ ۾ ڪڍائي حيدرآباد آيا، جتي مير غلام علي خان نهايت گهڻي ڪوشش سان سندس نيڪ نرملي ڪرائي، جڏهن تندرست

ٿيو. تڏهن کيس سروپا جواهر دار، ننگي جڙيل تلوار ٻيو ڪيترو ئي مال اسباب ڏيئي عزت سان ڪيڇيءَ ڏانهن روانو ڪيائين(١١).

بهاولپور جي حاڪم محمد صادق ۽ خيرپور جي مير سهراب خان جي وچ ۾ ڪن سببن ڪري ناسازي ٿي پئي مير سهراب خان پنهنجو لشڪر اوڏهين ڏياري موڪليو. مير سهراب خان جو لشڪر احمد پور شهر ۾ وڃي پهتو جتي محمد صادق رهندو هو. اتي مير صاحب لشڪر سميت هڪڙي سڪل واهه جي تر ۾ وڃي منزل ڪئي. واهه جو بند مضبوط هو تنهنڪري جنگ ڪرڻ لاءِ اها آڙ ورتي ويئي هئي. محمد صادق جو لشڪر به جنگ ڪرڻ لاءِ بند جي ٻئي پر اچي بيٺو "نواب موقعي کي غنيمت سمجهي واهه جو منهن کولي ڇڏيو. پاڻيءَ جي اوچتي حملي سبب ميرن جي فوج سامان سڙو وڃائي، پنهنجو سر بچائي ڀڳي. نواب ٺولي طور ڀڄي ويلن جو سامان مير غلام علي ڏي حيدرآباد ڏياري موڪليو. مير صاحب کي هي ڏسي بيحد غصو آيو ۽ وڏي فوج بهاولپور رياست تي چاڙهي موڪليائين(١٢)" ان فوج جا سپهه سالار طاهر ۽ فقيرو هئا. جڏهن مير صاحب جو لشڪر احمد پور پهتو تڏهن محمد صادق صلح ڪيو. انهيءَ صلح جي شرطن موجب سبزل ڪوٽ جو سڄو علائقو مير صاحبن کي مليو ۽ ٻارهن هزار رپيا به ساليانو نواب ڏيڻ ڪئي. ان کان سواءِ سنڌس پٽ بهاول خان يرغمال طور ٻارهن مهنا حيدرآباد ۾ مير غلام علي خان وٽ رهڻ لاءِ روانو ڪيائين. اهڙيءَ طرح مختلف محاذن تي ميان فقيري پنهنجي قابليت جا جوهر ڏيکاري هن دنيا فاني مان هليو ويو. کيس ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري پٺيان شهيدن جي قبرستان ۾ دفنايو ويو.

ميان فقيري جي خاندان مان هن وقت ٻه پاڙا آهن هڪ جو تالو سرائي نظر محمد ۽ ٻيو مهر علي: ٻئي اولادي آهن(١٣).

سپهه سالار ميان طاهر خدمتگار

ميان فقيري ۽ ميان طاهر هر محاذ تي پنهنجي حڪمت عمليءَ کان ڪم ورتو ۽ فتحياب ٿيندا رهيا. طاهر خدمتگار مير غلام عليءَ جي دور ۾ امير ۽ سپهه سالار هو. جڏهن مير ناري خان خيبس کاهوڙ تان ڪاوڙجي مير غلام علي خان سان جنگ ڪئي، تڏهن مير غلام علي خان طاهر خدمتگار ۽ مير محمود خان جي هٿ هيٺ پنهنجي فوج رواني ڪئي هئي. طاهر انهيءَ جنگ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ زخمي مير ناري خان کي ڪٺيءَ

جي جهولي ۾ ڪڏهن مير غلام علي خان وٽ حاضر ڪيائين. هن جنگ ۾ طاهر سان گڏ ميان فقيرو پڻ هو. اهڙيءَ طرح جڏهن اُچ جي ساداتن بهاولپور جي نواب محمد صادق جي برخلاف مير غلام علي خان وٽ اچي فرياد ڪيو تڏهن به مير غلام علي خان پنهنجو لشڪر طاهر خدمتگار جي هٿان بهاولپور موڪليو هو. ان جنگ جو ڪجهه احوال ميان فقيري جي احوال ۾ ڏنو ويو آهي.

هن جنگ ۾ به طاهر خدمتگار کي سوڀ حاصل ٿي ۽ طاهر نواب صادق کان سڀ حق اُچ جي ساداتن کي وٺي ڏنا ۽ مير صاحبن کي سبزل ڪوٽ وارو پرڳڻو مليو، حيدرآباد شهر ۾ قلعي جي نزديڪ جيڪا ”طاهر بازار“ آهي، سا انهيءَ طاهر خدمتگار جي نالي پٺيان سڏجي ٿي. ميان طاهر کي مير غلام علي خان انهيءَ سوڀ کان پوءِ ”نواب“ ۽ ”شير نر“ جو لقب ڏنو. ميان طاهر هالاڻيءَ واري جنگ ۾ پڻ ڪافي جوهر ڏيکاريا هئا، ۽ بهادريءَ جو مثال ڇڏيائين.

ميان طاهر سميت پاڻ ۾ ڪُل چار ڀائر هئا. وڏو طاهر محمد، ٻيو نمبر ميان صادق، ٽيون محمد خان جيڪو ڪلڪتي ۾ رکيل آهي. چوٿون ميان ٻليو جيڪو شاه وڪڻي تي رکيل آهي ميان طاهر ۽ صادق شهيدن جي قبرستان ۾ گڏ رکيل آهن(١٤) اُنهن تي نالا پڻ لکيل آهن ۽ سندن قبرون پڪيون ٺهيل آهن.

ميان عرضي محمد ۽ ميان طاهر محمد پاڻ ۾ سوٽائي سوٽ هئا. ميان فقيرو ۽ طاهر پاڻ ۾ ماسات هئا ۽ محمد طيب، ٽنڊي طيب وارو به سڀ پاڻ ۾ ويجها مائٽ هئا(١٥).

ميان طاهر کي ماڻهو طاهر خدمتگار سڏيندا هئا. جناب مير حسن علي سندس تعريف ۾ چوي ٿو ته:

ولي محمد جو هو نامور	— ٻيو طاهر هو جنگ جو شيرنر
روانا ٿيا پوءِ في الفور بادشاه	— عمر ڪوٽ جي ڏس ورتائون راه
ڦري ڪوٽ کي ويو آسانجو سپاه	— ڪيئون بند آچ وڄ جا رستا ۽ راه
هئين سرنگهه طاهر سا ٿي پر خطر	— رسايو عمر ڪوٽ کي ان ضرر
پڇي ڪوٽ جي ٻئي سرنگهه سان	— لنگهي فوج ساري ويئي ان منجهان
زبردست هن طرح جو هو سپاه	— مري فوج رجپوت سڀ ٿي تباه
ڪي ماريا ڪي ٿيا قيد ڪي ويا پڇي	— ٻڌي چوکنيو ڪن کي آيا وٺي
انهيءَ طرح سان ڪوٽ تسخير ٿيو	— نه پوءِ دشمن جو ڪو نالو رهيو(١٦).

طاهر خدمتگار نہ فقط بهادر جرنيل هو، پر هو هڪ نيڪ دل مشفق ۽ علم دوست انسان هو سندس خدمتگارانہ طبيعت جي ڪري ماڻهو کيس تمام گهڻو چاهيندا هئا. عوام کان علاوه هي شاعرن ۾ پڻ هر دلعزيز هو. ڪيترن شاعرن کيس پنهنجي شعر ۾ واکاڻيو آهي، سندس بهادريءَ جا داستان هر هنڌ پکڙيل آهن. هي مجاهد شهيدن جي قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي.

ميان پليو

طاهر خدمتگار جو ڀاءُ سرائي ميان پليو، ميرن جي دؤر ۾ ڍل وصول ڪرڻ جو ڪم ڪندو هو. ڍل تمام سختيءَ سان وصول ڪندو هو. جڏهن ماڻهن کي خبر پوندي هئي تہ ميان پليو گشت تي نڪتو آهي تہ هڪدم گهر ۾ پنهنجو سون ڪڍون ڪٽي پوري ڇڏيندا هئا. پوءِ ميان نندين ڪکين کان پڇندو هو تہ ابا! ٻڌايو تہ توهان جا ڪن خالي ڇو آهن؟ تہ ڪيون چونديون هيون تہ گهر وارن ڇنيو آهي تہ ميان پليو ٿو اچي! تيز ڏيو تہ زمين ۾ پوري ڇڏيون ۽ پوءِ ميان پليو زمين مان زيور کوٽائي ڍل وصول ڪندو هو. آن زماني ۾ پلي جو نالو وٺي هوڪو ڪونہ ڏيندا هئا، بلڪ کيرو آنيارو چوندا هئا، متان ميان پليو کاوڙجي پوي چاڪاڻ تہ هو تمام سخت ۽ ويڙهو ماڻهو هو، ميان طاهر ۽ ميان پلي جي شخصيتن ۾ فرق هو. ميان طاهر بهادر جرنيل ۽ عوام سان پيار ڪندڙ هو، جڏهن تہ ميان پليو پنهنجي فرض ۾ سخت ۽ عوام سان ڪابہ رعائيت نہ ڪندو هو (١٧).

ميان پليو بہ شاه وڪئي واري قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي.

سرائي ميان عرضي

سرائي ميان عرضي ذات جو شاهاڻي بلوچ هو. هو اصل سري جو رهاڪو هو. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌ آيو ۽ مير بهرام خان شهيد جي اچي پانهپ ڪيائين. ميان عرضي هڪ بهادر انسان هو، سندس بهادري هنديـن ماڳين مشهور هئي. مير غلام علي جي دؤر ۾ هـي پڻ فوج جو سپهہ سالار هو. ڪيترين ئي جنگين ۾ حصو ورتائين ۽ هميشہ ڪامياب رهيو. هو عربي، فارسي، سرائڪي ۽ سنڌي، ٻولين ڳالهائيندو هو. علم و ادب سان تمام گهڻو چاه هئس ”فتح نامہ سنڌ“ ۾ مير صوبدار تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي

"سنڌ ۾ بيٺن سرائين جهڙوڪ ميان فقيرو، طاهر خدمتگار سان ميٺي مائٽي ڪيائين" تہ انهيءَ برادري جو بنجي ويو. هو شاهائين جو پڻ سردار هو(۱۸) جڏهن ميان عرضي سنڌ ۾ آيو. تڏهن شاه عبداللطيف ڀٽائي سلامت هو. ميان کي شاهہ لطيف سان تمام گهڻي عقيدت هئي. هو اڪثر شاه صاحب جي خدمت ۾ پنهنجو وقت گذاريندو هو. هڪ دفعي شاهہ ڀٽائي پنهنجن فقيرن کي چيو تہ آبا! امانت آئي آهي، هلو تہ ڪيڏي ڏياري موڪليون. پوءِ فقراءُ سان گڏجي ڪوه تي ويا، ڏسندي، ڏسندي ڪوه جو پاڻي مٿي چڙهي آيو ۽ سطح تي هڪ جمني ترڻ لڳي، شاه صاحب جيئن ئي جمني ڪيڏي تہ پاڻيءَ وچي تر ورتو، پوءِ آها جمني، هڪ لٺ ۽ هڪ ترار، اهي ٽئي شيون ميان عرضي کي ڏنائون تہ وڃي شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ کي ڏي. ميان عرضي جڏهن شيخ صاحب وٽ پهتو تہ ڪجهہ وقت اتي ئي ترسي پيو ۽ سندس خدمت ڪرڻ لڳو. "مهاڏيو جي مڙهيءَ" جي حملي پيري سائن گڏجي ويو مگر کيس شهادت نصيب ڪانہ ٿي ۽ زنده موٽي آيو ۽ پاڻ سان گڏ آهي ٽئي شيون بہ کڻي آيو. هڪ دفعي عرضي جي پٽ سرائي محمد موسيٰ جي گهر کي اوچتو باه لڳي سو جمني ۽ ترار ڪيڏي ورتائون باقي لٺ نڪري نہ سگهي جو چئوڌاري باه ويڙهي ويئي هئي. اچانڪ ڇت ڦاٽي ۽ لٺ سڌو مٿي هلي ويئي(۱۹).

جمنيءَ جي اها ڪرامت هوندي هئي تہ جمني ذڪر ڪندي هئي. "مهاڏيو جي مڙهي" جي حملي کان پهرين جمنيءَ کان پڇيو ويو تہ، جمنيءَ ڪيو دين! دين! سامي چيو تہ جمنيءَ سان ڏن! ڏن! جو آواز اچي ٿو. تنهن تي جمنيءَ ڪيو حق! حق! اهو آواز ٻڌي سامين اُن ۾ بهتري سمجهي تہ هليو وڃجي. ان کانپوءِ هنن هڪدم جنگ جو اعلان ڪيو. اُن جنگ ۾ شيخ عبدالرحيم گرهوڙي سميت ڪل ۲۷ ماڻهو هئا جن ۾ عرضي پاڻهو بہ شريڪ هو ليڪن کيس شهادت نصيب ڪانہ ٿي اهي ٽئي تبرڪات اڄ ڏينهن تائين درگاه گرهوڙ شريف جي سجاده نشين وٽ موجود آهن(۲۰). ميان عرضي بهادريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس پوٽن مان سرائي ميان محمد بخش بيان ٿو ڪري تہ سندس ناني کيس ٻڌايو هو تہ "ڏاڏي ميان عرضي کي ايتري تہ طاقت هئي جو جڏهن جوڌپور جو راجا سلاميءَ لاءِ ايندو هو تہ ڪيترا ماڻهو جهنبي کي جهلي ڇيلهہ سان رسا ٻڌي ست چڪر ڏيئي بادشاه کي سلامي

ڏيندا، هئا. اُن وقت ڏاڏا عرضي بہ بيٺو هو تنهن اهڙو ڏسي ٺهڪ ڏنو تنهن تي بادشاهہ کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي ۽ چيائين تہ خبر ڏي ڇا تي کليو آهين؟ ميان ٻڌايس تہ مون کي هيٺين ماڻهن تي کل آئي آهي جيڪي جهنڊو جهليو بيٺا آهن. بادشاهہ چيو تہ ڇا تون اهڙو جهنڊو هڪڙو ڇڏو ڪٺندين؟ تنهن تي ڪلي چيائين تہ ها! پوءِ سنڌرو پٽي جهنڊو ڪٺي ست ڇڪرن سان سلامي ڏنائين. جنهن تي سڀ ماڻهو حيران ٿي ويا. ڇاڪاڻ تہ اهو جهنڊو هزار ماڻهو ڪٺندا هئا تڏهن سلامي ٿيندي هئي. ميان عرضي محمد جي ايڏي طاقت ڏسي بادشاهہ خوش ٿي کيس انعام و اڪرام ڏنا(۲۱).

ٽالپر قوم جو سردار مير بهرام خان جو ميان سرفراز ڪلهوڙي جي دربار جو هڪ معزز امير هو، تنهن خلاف راڇو ليکي جو ميان جو خاص ماڻهو هو سو ميان سرفراز کي ڇورڻ لڳو تہ مير بهرام خان تنهنجو دشمن آهي، جيڪڏهن ان کي نہ مارائيندين تہ هو توکان ملڪ کسي پاڻ بادشاهہ بڻجي ويهندو. مير بهرام خان کي اُن سازش جي خبر هئي تنهن پنهنجي پٽ مير بجار خان کي حج ڪرڻ لاءِ عرب روانو ڪري ڇڏيو، باقي مير صوبدار خان چيو تہ بابا آءٌ توهان کي اڪيلو ڇڏي هرگز نہ ويندس ۽ پيءُ جي ئي خدمت ۾ رهي پيو. ميان سرفراز خان مير بهرام خان کي تسلي ڏيڻ خاطر انجام ڏنو تہ آءٌ توهان کي ۽ توهان جي پٽن کي اهڙي عزت ۽ مان ڏيندو رهندس جهڙي منهنجو والد توهان کي ڏيندو هو، ان معاهدي جي هفتي کن کان پوءِ مير بهرام ۽ سندس پٽ صوبدار خان کي شهيد ڪرائي ڇڏيائين. ميان سرفراز ڪچهري ۾ اچڻ شرط حسين مرزائي کي حڪم ڏنو تہ اڄ مير بهرام خان ڪچهري ۾ اچي ويهي تہ لڪي لڪي ٻنهيان ترار هڻي سسي لاهي ڇڏجانس جڏهن مير بهرام خان دربار ۾ آيو تہ اُن وقت هتان گڏ عرضي ٻانهو ۽ سندس پٽ مير صوبدار خان بہ هو، صوبدار خان کي ڪجهہ شڪ هو اُن ڪري هو دربار کان ٻاهر ترسي پيو تہ جيئن ڪنهن گڙٻڙ جي حالت ۾ هو پنهنجي والد جي ڪا مدد ڪري سگهي. ميان محمد سرفراز دربار ۾ مير بهرام خان کي خط پڙهڻ لاءِ ڏنو هو ۽ چيائينس تہ مير بجار خان کان آيو آهي. ميان جي اشاري تي حسين مرزائي ترار جي هڪ ڌڪ سان شهيد ڪري وڌس عرضي خدمتگار اهو حادثو ڏسي بروقت روئندو دربار مان نڪتو، مير صوبدار خان جي مٿس نظر پئي ۽ سڀ حقيقت معلوم ڪري ويس، شاهنامہ سنڌ ۾ مير حسن علي خان هن طرح اهو واقعو قلمبند ڪيو آهي؟

اهـو حـال جنـهـن وقت عـرضـيءَ ڏٺـو،
تـه هڪ ضرب سان مـيـر مقتول ٿـيـو،
جنهن هٿ ۾ هئس سا ڪٽي رونـدو ويـو،
جـڏهن صوبدار اُن کـي رونـدو ڏٺـو،
انـهـيءَ وقـت هـي ڪيس آيـو خـيـال،
الهه بخش جـي سـر تـي آئيان زوال (٢٢).

لانياري جي جنگ ۾ نهايت مردانگيءَ سان تيغ زني ڪئي تن ۾ ميان عرضي خدمتگار به شامل هو. اها لڙائيءَ تمام زبردست هئي. مير بجار خان کي زبردست فتح ٿي. مير صاحبن جي ٻهرين جنگ ميان عبدالنبي سان ٿي ان ۾ عرضي خدمتگار به شامل هو. بهادر ۽ آزمودگار اڳواڻ هو. هن شعر مان سندس بهادري نمايان آهي:

”هو عرضي غضبناڪ جيئن تند شير“ (٢٣).

هالاڻي واري جنگ ۾ به ڪيترائي نامور سرڪردا موجود هئا، پر انهن به ميان عرضي پنهنجا ڪارناما ڏيکاريا، جنهن سبب مٿس ڪيترائي شعر لکيا ويا. هن شعر مان سندس بهادري ۽ حڪمت عملي جي خبر پوي ٿي.

پـوءِ عـرضي ورتـو سپه جـو شـمـار،
هـو انداز ڪامـل سـنـدن ڏيـهـه هـزار،
اڳيان بيٺو عرضي هو جيئن فيل مست،
ڏيو طاهر جو ڏي دشمن کي شڪست (٢٤).

سرائي ميان محمد يوسف خدمتگار

سرائي ميان محمد يوسف، مير محمد خان جو ملازم هو. ملازم ڇا! بلڪ دوست، سنگتي، ساٿي ۽ نديم خاص هو ۽ ساڳي وقت مير صاحب جو ”ڪوڪو“ يعني ٿڃ شريڪ هو. جڏهن سنڌ جي والي مير غلام علي خان کي مير محمد خان ڄائو، تنهن وقت سرائي يوسف ٧-٨ ڏينهن جو ڇاول هو(٢٥).

مير صاحب جي حرم وٽ ڪير جي قلت هئي، ٺهنڪري ميان جي والده کي شهزادي جي ٿڃ ڏيارڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. محمد يوسف قات جو منگوائو هو. سندس والد جو نالو محمد صالح هو. محمد يوسف ۽ مير محمد خان ٻئي گڏ پليا نپيا ۽ آسري نسري وڏا ٿيا. تعليم ۽

تربيت به پنهنجي گڏ حاصل ڪئي. محمد يوسف فارسي ۽ عربي ۾ مهارت حاصل ڪئي ۽ فارسي شاعري ۾ وڏو مقام حاصل ڪيائين. پنهنجي سڄي زندگي مير محمد خان جي خدمت ۽ رفاقت ۾ بسر ڪيائين، جنهنڪري ميان يوسف خدمتگار جي نالي سان مشهور ٿيو(٢٦). تنهنو يوسف سندس نالي پ‍ويان سڏجي ٿو. چاڪاڻ ته پاڻ قلعي جي اوپ‍ر واري ايراضي ۾ پنهنجي حويلي ۽ ڳوٺ ٻڌائي اچي رهيو هو. اڄ تائين اهو علائقو سندس نالي سان مشهور آهي. سندس فرزند محمد صالح جنهن تي پنهنجي والد محترم جو نالو رکيائين، سو به مياڻي جي جنگ ۾ شامل هو، پر جنگ مان بچي آيو. ميان محمد صالح کي هڪ پٽ هو جنهنجو نالو محمد اسحاق هو، اسحاق کي ٻه هڪ پٽ ڄائو جنهنجو نالو سومر هو، سومر کي وري ٻه پٽ ڄاوا هڪ ڦوٽو، ٻيو وڪيو. اهڙي طرح هي خاندان وڌندو رهيو ۽ سرائي ميان محمد يوسف جو نالو هميشه زنده رهيو. ميان يوسف کي پنهنجن اميرن سان ڏاڍي محبت هئي. خاص طور تي واليءِ سنڌ مير نصير سان ڏاڍي عقيدت هئي. ميان محمد يوسف پنهنجين مثنوين ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي مير نصير خان جي تعريف ڪئي آهي. پر سنڌ جي امير خود مير نصير خان به ميان محمد يوسف جي پنهنجن شعرن ۾ واکاڻ ڪئي آهي.

ميان يوسف خدمتگار فارسيءَ جو قادرالڪلام شاعر هو ۽ صاحب ديوان هو. سندس هڪ تصنيف ماه مشتري ملڪان ملڪ مشهور هئي. سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:-

آز قيام تـو قيامت بجهان گشت عيان،
وز خـرام يـدن سروتو خـراميـده بلا،
عشوه ناز تو تنها نه بلائي جا تهست،
خط بلا، خال جلا، زلف توگرديده بلا؛
يک بلائيست کـه آنرايشمارم "يوسف"
هست سرتـابه قـدومش همه بـرچيده بـلا.

مير نصير خان جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته:

نـامدر مير نصير آن کـر کنش درگاه جـود،
خازن کان منفعل شد بحر در فرياد رفت.
'يوسف' از جورو جفايت بس بجان آمد آزان،
برادر مير زمان امروز بهر داد رفت (٢٧).

'يوسف' از مرحمت داراي زمان مير نصير،
بس گهر در سير اين رشته كشيدن باقيست.

'مير مائل' سان به ميان محمد يوسف جو خاص رستو هوندو هو. ميان صاحب دوستن جو دوست ۽ قدردان هو. پنهنجي انهيءَ وصف جو اظهار كيترن ئي شعرن ۾ كيو اٿس.

اي صبا در گلشن فضل و كمال، با محمد يوسفان يوسف خصال،
از دل مائل بحق عرض و سلام، عرض كن باصد دعا هر صبح و شام.

مير كرم علي خان جي دور ۾ حيدرآباد شهر عروج تي هو. ٽالپري دربار اقبال مندي جي آسمان تي پهتل هئي. مير صاحب پاڻ به شاعر ۽ شاعرن جو قدردان هو. سڄي سنڌ جا سخنور عالم حيدرآباد جي دربار ۾ جمع ٿيندا هئا. ميان محمد يوسف پڻ انهن شاعرن سان شريڪ ٿيندو هو ۽ سندن قدرداني كندو هو.

مير فتح علي خان فاتح سنڌ جي دختر، جيكا مير نور محمد خان جي گهر واري هئي، تنهن پڻ كيترا كتاب لكرايا هئا ۽ كيترا خريد كري پنهنجي كتب خاني ۾ واڌارو كيو هو، ان جي لياقتن ۽ ادبي شوق كان متاثر ٿيندي ميان يوسف خراج تحسين هن طرح ڏني ٿو:-

باد چون بر جبيين يارب بر بدوش آسمان،
هو دج بلقيس دوران مريم و دور زمان،
فاطمه ناموس مريم عفت و بلقيس عهد،
ديده گردون نه ديده همچو او در صد قران،
دختر مير زمان فتح علي سلطان سنڌ،
صد شرف دارد به گوهر برخواتين جهان،
گرچه ظاهر در لباس صورت اهل النساست،
شهر يياري را سزا وار است ليكن بيگمان،
آسمان پيش علويءَ همتش پست آمده،
پست درپيش علويءَ همت رو آسمان،
خسروان را رسم دولت پروري آموزگار،
سر وان از گوهرش بـا سرور زيبا تـوان؟
صاحبان قدسي نشانرا لطف ايزو ميكند،
بيشك از ديدار فرزندان دولت رانشان،

از عنايات الهائي چشم حق بينت شود،
روشن از رويءِ برادر يا برادر زادگان،
از جدائيءِ عزيز و اقربا غمگين مباش،
ميکند فضل الاهي مشکل آسان بيگمان،
بنده "يوسف" روز شب دارد همي دست دعا،
پيش درگاه خداوند کريم مهربان،
تابود بر اوج گردون مشعل شمس و قمر،
تا ز روز و شب بود عرصهءِ گيتي نشان،
روز و شب باصد سعادت باد دايم خورمي،
سال و ساعت خورم خور سند باشي جاودان (۲۸)

ميان محمد يوسف کي واليءِ سنڌ مير نصير خان جعفري سان تمام گهڻي محبت هئي. ۱۲۶۱ هه ۾ ڪلڪتي ۾ قيد دوران جڏهن مير نصير خان جو انتقال ٿيو. تڏهن ميان کي ڏاڍو صدمو رسيو سندس ديوان ۾ درد ڀريل قطع لکيا اٿس. مير صاحب جي هر هڪ تصنيف جي تاريخ لکي اٿس. جڏهن انگريزن مير صاحبن کي حيدرآباد مان قيد ڪري ڪلڪتي ۾ وٺي نظربند ڪيو تڏهن ميان يوسف ميرن جي ديرن کي وڏي عزت و احترام سان وٺي وٺي پنهنجي ڪچي حويليءِ ۾ رسايو جيڪا ٽنڊي يوسف ۾ ٺهيل هئي اٿين ڪٿي ڇنڇي تہ ان علائقي تي اهو نالو پيو ئي تڏهن، جڏهن ميان محمد يوسف اتي پنهنجي حويلي ٺهرائي. حويليءِ جي چوڌاري ڪچين اوڏاين پٿين جو هڪ وڏو ڪوٽ ٺهيل هوندو هو. اُت رات ڏينهن پهرو ڏيارئين، متان مير صاحبن جي ٻارن سان ڪو دشمني ڪري. ميان چيو تہ آسان ميرن جو عمر ڀر نمڪ کاڌو آهي. هاڻ اسان جو فرض آهي تہ جيڪا آسان کان پڄي سگهي سا مدد ڪريون. شهر ۾ انگريزن ڏاڍو هراس وجهي ڇڏيو هو ۽ مختلف افواه ڦهليل هئا تہ انگريز ميرن جي ديرن کي بہ قيد ڪندا ۽ سندن دوستن احبابن وغيره کي بہ تنگ ڪندا. ميان محمد يوسف ان سلسلي ۾ حيدرآباد شهر جي اميرن کان بہ مدد گهري ان مدد لاءِ سڀ کان پهرين ميان جو ساٿ مرزا قلب علي خان ڏنو، جيڪو "لنبو" ۾ هالن ويجهو پنهنجي جاگير تي رهندو هو سندس ٻار ٻچا ٽنڊو آغا لڳ مرزائن جي ڳوٺ يعني پنهنجن ناناڻن ۾ رهندا هئا. مرزا قلب علي خان ڪلاه نهايت دلير ۽ طاقتور انسان هو. هن ميان يوسف

جو سات ڏنو ۽ پاڻ پنهنجن ماڻهن سميت ميرن جي ديرن جي حفاظت
ڪئي ۽ مضبوط پهرو ڏيارو مرزا قلب علي خان جو اولاد اڄ ڏينهن تائين
ٽنڊي آغا لڳ پنهنجي ڳوٺ ۾ آباد آهي.

ميان محمد يوسف هر لحاظ سان پنهنجو حق نمڪ ادا ڪيو،
شعرو سخن سان هن کي جو شوق هو سو مصيبتن جي زماني ۾ به ساڳيو
رهيس پر ميان کي پهر اهڙي محفل ميسر نه ٿيس جو اهي ماڻهو تڙي
پکڙجي ويا. ميان جي ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

غــزل

روز جهان سياه ز چشم سياه تست
خلقي به خون طپيده تيغ نگاه تست

آهسته نه قدم ک مبادا شود تباه
نور نگاه خلق همه فرش راه تست

بيداد ميکني و نترسي زباز خواست
روز جزا که جمله جهان داد خواه تست

کردن نگاه خوبان گناه من
دل بردن و نگاه نه کردن گناه تست

خواهي بياد برده و آباد ساز خواه
امروز در ممالک دل دستگاه تست

"يوسف" ز روزگار مينديش و سربنه
بر آستان ميکده کانجا پناه تست

ميان محمد يوسف، مير صوبدار کان جي چوڻ تي "مثنوي مهر و ماه"
لکي، جنهنجا اشعار هت ڏجن ٿا.

پس از هجرت چوشد بي قيل و بي قال
هزار و دو صد و پنجاه و شش سال

بتاريخ سعيد و ماه مسعود
چهارم شب ربيع‌الاولين بود

که شد پردخته اين گنجينه راز
بکان لعل و بحر گوهر انبار

هي مثنوي انهن ٽي شعرن تي ختم ڪئي اٿس.

ديوان يوسف:

ميان محمد يوسف پنهنجي ديوان جي ابتدا هن شعر سان ڪئي آهي.

اي نـام تو بس مطلع ديوان زبـانها
ذڪر تو طرا زنده عنوان بيانها (٢٩)

ميان يوسف کي فارسي ٻوليءَ تي ڪافي دسترس حاصل هئي. هن کي ٻيا شاعر ٻڌ وڏي عزت جي نگاه سان ڏسندا هئا. هن جي شاعري ۾ عشق و حسن ۽ محبوب جي زلفن جو ذڪر ملي ٿو. مذهبي عقيدتمندي ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي، الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول جي شان ۾ ڪيترئي حمديه ۽ نعتيه ڪلام چيو اٿس.

پنهنجي شاعري ۾ عزيزن، دوستن، احبابن ۽ قريبن جي تعريف ڪئي اٿس، گل، ٻوٽا، عرض و سموات، سندس موضوع رهيا. دنيا جي بي ثباتي، دوستن جي وڇوڙي جو ٻڌ روئڻو رُنو اٿس.

شاعريءَ کانسواءِ هن ۾ ڪيتريون صلاحيتون هيون، غريبن جي مدد ڪرڻ مٿن مائٽن جي سار سنڀال لهڻ وغيره، سندس پوئين کان ڪيتريون ئي روائتون ملن ٿيون جن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته واقعي ميان يوسف چڱو انسان هو. ميان فتيرو، ميان طاهر، ميان عرضي محمد، ميان طيب آهي سڀ پاڻ ۾ ويجها عزيز هئا ۽ ٽالپرن جي دؤر ۾ پنهنجي بهادريءَ جا جوهر ڏيکاريئيون.

آخر هي شاعر ۽ خدمتگار هن دار فاني مان هليو ويو. سندس وفات جي تاريخ نٿي ملي پر سندس، شعرن مان خبر پوي ٿي ته هن ١٢٦٢هه کانپوءِ وفات ڪئي آهي. کيس ٺٽي يوسف کان ٻاهر هوسڙي طرف پاتوڙن جي ڳوٺ واري قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

سرائي ميان محمد خان اول

سرائي ميان محمد خان اول، طاهر خدمتگار جو ٽيون نمبر پٽ هو. هن کي ميرن سان تمام گهڻي محبت هئي. جڏهن انگريز سنڌ فتح ڪري ميرن کي گرفتار ڪري ڪلڪتي وٺي ٿي ويا ته اُن وقت ميان محمد خان سرائي ٻاهر ويل هو. واپس آيو ته ڏٺائين ته ون - ڏري بندر وٽان پاڻي جي جهازن ۾ مير صاحبن کي انگريز نظر بند ڪيو وٺيو پيو وڃن. هن انهن کي اشارا ڏنا ته مون کي پاڻ سان وٺي هلو پر هنن هن جي ڪابه ڳالهه نه ٻڌي، جيتوڻيڪ مير صاحبن انگريزن کي چيو

تہ ھي ماڻھو اسانجو خاص ماڻھو آھي، ھن کي اسين پاڻ سان وٺي هلڻ چاھيون ٿا پر ھنن ٻڌي آڻ ٻڌي ڪري ڇڏي. اڳي اھا ڪوٺڙي واري ٻلي ڪانہ ھئي، پتڪ ھوندا ھئا، پاڻي جا آگبوٽ ھلندا ھئا. انھن ۾ ماڻھو مسافري ڪندا ھئا. محمد خان ڏٺو تہ انگريز ھن جون رڙيون نظر انداز ڪيا ڪن سوگھوڙي اتي ئي ڇڏي ڪپڙن سوڌو پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏنائين. تارون تہ اڳ ۾ ئي ھو، انگريزن ھڪدم جھاز کي لنگر ڏنو ۽ ھن کي ڇڪي جھاز ۾ ويھاريائون، پوءِ ھو ڪلڪتي ۾ مير صاحبن سان گڏ رھڻ لڳو. وري جڏھن مير صاحب آزاد ٿيا تہ ھن کي چيائون تہ محمد خان! ھلو تہ ھاڻي سنڌ ۾ ھلون پر ھن نہ اچڻ چاھيو ۽ چيائين تہ سائين! ھاڻي وري ڪھڙا منھن کڻي سنڌ ۾ ھلندا سين! پنھنجي باقي حياتيءَ جا ڏينھن ھتي ئي گذاريندا سين. کيس ھڪ سو پنجاہ رپيا پوليٽيڪل پينشن انگريز سرڪار جي طرفان ملندي ھئي. سندس قبر اڄا تائين ڪلڪتي شھر جي شاھي بازار ۾ آھي. ميان مختار بورچي سان مير حسن علي خان ڳالھہ ڪئي ھئي ۽ چيائين تہ ”سرائي آءٌ پنھنجن اکين سان ڪلڪتي ۾ ڏسي آيو آھيان تہ قبر تي تاريخ نالو ۽ سن وغيرہ لکيل آھي“. مختار بورچي جيستائين جيئرو ھو تيستائين تائين اھي ڳالھيون ٻڌائيندو ھو.

سرائي محمد خان ثاني

سرائي محمد خان ثاني، نواب طاھر خدمتگار جو ڀڙپوٽو ھو. ھو ھزھائينس مير حسن علي خان وٽ باغن جي مٿان داروغو ھو. مير صاحب موصوف جو حاضريءَ وارو باغ واقع ٽنڊو مير نور محمد خان ٽالپر، گول باغ نزديڪ سنڌو درياءَ ون-ٽري بندر، ۽ ٽيون سھراب خان پالاريءَ جي حفاظت ڪندو ھو. آخري دم تائين مير حسن علي خان سان گڏ رھيو. وفات بہ اتي ئي ڪيائين. کيس ٽنڊي مير نور محمد ۾ ڪامل شاہ جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

سرائي ميان محمد طاھر

نواب طاھر خدمتگار جو پوٽو، جنھن تي سندس ڏاڏي جو نالو رکيو ويو. ميان طاھر محمد، ٽنڊي مير نور محمد خان ۾ مير حسن علي خان سان گڏ رھندو ھو. ھو تمام باھمت ۽ بھادر انسان ھو. ھڪ دفعي جي ڳالھہ آھي تہ جناب ھزھائينس مير حسن علي خان طاھر خان کي چيو

تہ رات جو اسانجي بنگلي جي پٺيان جيڪو ٻيلو آهي انهيءَ مان ڪانئين ڪِنڻ جو اهڙو آواز ٿو اچي جو اسانجي آرام ۾ رخنو ٿو پوي. جناب مير صاحب جي چوڻ موجب اونداهي رات هئي. هو انهيءَ وقت اڪيلو هٿين ٺهلو ويو. ڏٺائين تہ ٻن شخصن ڪهاڙين سان جهنگ ٻي وڍيو. ٻنهي کي ڪَنن کان وٺي اچي مير صاحب اڳيان پيش ڪيو ۽ چيائين تہ هي شخص آهن جيڪي توهان جي ٻيلي جو نقصان ڪري رهيا هئا. مير صاحب محمد طاهر کي شاباس ڏني ۽ هنن کي حوالات ۾ رکيو. اهڙي طرح ميان طاهر هميشہ اهڙا بهادري جهڙا ڪم ڪندو هو. جنهن تي مير صاحب خوش ٿي انعام و اڪرام ڏيندو هئس(٣٠).

سرائي ميان طيب

ميان طيب جنهن جي نالي ٺٽو طيب مشهور آهي. هو ميرن جي دور ۾ خوراڪ واري کاتي مٿان مقرر هو. نهايت لائق، شريف پرهيزگار ۽ ثوم و صلواة جو پابند هو. ٺٽي طيب ۾ موجوده جنازي نماز واري مسجد آهي، اها جاءِ سندس گهوڙن جي ”ڪُڙهہ“ هوندي هئي. دل جو تمام سخي هوندو هو. نماز پڙهي ٻاهر نڪتو تہ، هڪ سواليءَ کيس عرض ڪيو تہ اگهاڙو آهيان ڪپڙا ڏي، پاڻ انهيءَ وقت گوڏ ٻڌي ڪپڙا سواليءَ کي لاهي ڏنائين. ڪنهن بہ سواليءَ کي خالي نہ موٽائيندو هو. ميرن جي زوال ڪانپوءِ هميشہ روئيندو رهندو هو. هن کي پنهنجي مالڪن جي مصيبتن جو ڏاڍو ڏک هو (٣١).

هنن ماڻهن مان اهو اندازو ٿو ٿئي تہ هو پنهنجي دور جا نهايت چڱا ماڻهو هئا، چاڪاڻ، وفا، بهادري ۽ سخا ٿئي اُتم درجا آهن، جيڪي انهن ماڻهن ۾ موجود هئا. ان کان سواءِ ”علم“ پڻ هنن وٽ هو. هو علم جي روشني سان پڻ ڀرپور هئا. هو نہ فقط سرائي هئا پر ساڳئي وقت شاعر غريب پرور ۽ مائٽ مٿن جو خيال رکندڙ هئا. اهڙن چڱن خادمن جا حاڪم بہ چڱا هئا. جن پنهنجن چڱاين مان حصو پنهنجي خادمن کي ڏنو. ۽ جن قومن ۾ اهڙا بهادر جرنيل، وفادار سخي، خادم ۽ غريب پرور اِنسان هوندا آهن، اهي قومون ڪڏهن بہ ختم نہ ٿينديون آهن.

حوالا:

(١) غلام رسول مهر: تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا دور) سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٣ ص١٦٤.

(٢) حوالو ساڳيو ص١٦٤.

(٣) حوالو ساڳيو ص١٦٤.
(٤) روايت سرائي محمد بخش، ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(٥) روايت سرائي محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(٦) مير حسن علي خان: شاهنامہ سنڌ، قلمي مسودو، مملوڪ مير نصير خان ساڪن لطيف آباد.
(٧) روايت سرائي محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(٨) مير حسن علي خان شاهنامہ سنڌ، قلمي مسودو.
(٩) لطف الله بدوي تذڪره لطفي ١٩٤٦-ص١٩.
(١٠) " " " " ص ١٩.
(١١) " " " " ص ٩٢.
(١٢) " " " " ص ٣٢.
(١٣) روايت سرائي محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(١٤) " " " " " "
(١٥) " " " " " "
(١٦) مير حسن علي خان: شاهنامہ سنڌ، قلمي مسودو.
(١٧) روايت سرائي، ميان محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(١٨) روايت سرائي ميان محمد بخش ساڪن حيدرآباد سنڌ.
(١٩) دائود پوٽو عمر بن محمد: ڪلامِ گرهوڙي ١٩٥٦ -ص٦١ ۽ ٦٢.
(٢٠) " " " " " "
(٢١) مير حسن علي خان: شاهنامہ سنڌ قلمي مسودو.
(٢٢) " " " " "
(٢٣) " " " " "
(٢٤) " " " " "
(٢٥) خليل ابراهيم، مخدوم: تڪلمہ مقالات الشعراء، سنڌي ادبي بورڊ ص٦٣٠.
(٢٦) " " " " " "
(٢٧) خليل، ابراهيم، مخدوم: تڪلمہ مقالات الشعراءَ ص٦٣١.
(٢٨) مرزا احسن ڪربلائي: مهراڻ جون موجون. ماهنامہ نئين زندگي جو انتخاب. پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي ص١٤٥ ۽ ١٥٥.
(٢٩) مخدوم ابراهيم خليل: تڪلمہ مقالات الشعراءَ ص ٦٣٢.
(٣٠) روايت سرائي محمد بخش.
(٣١) " " "

شيخ اياز: ساهيوال جيل جي ڊائري

شيخ اياز هڪ شاعر ۽ دانشور جي حيثيت سان اهم آهي، نثر ۽ نظم ٻنهي ۾ سندس جون ڪاوشون گذريل چاليهن سالن ۾ نهايت نمايان آهن. منهنجي ذاتي راءِ هيءَ آهي ته شيخ اياز بيشڪ هڪ عظيم شاعر آهي، پر هن جيڪو نثر لکيو آهي، سو به اعليٰ پايي جو ۽ منفرد آهي. سندس نثر ۾ به بيساختگي ۽ تسلسل آهي. سندس نثر ۾ انداز بيان ڪنهن جي به اثر هيٺ نه آهي، هن جي پنهنجي طرز آهي.

ابتدا ۾ سندس افسانا آيا (١٩٤٦ع)، ان کانپوءِ ادبي خط (١٩٠٤)، مضمون ۽ مقالا (١٩٧٧) ۽ آتم ڪهاڻي (١٩٨٥ع) هنن نثري ڪاوشن کانپوءِ تازو 'ساهيوال جيل جي ڊائري' (١٩٨٦ع) آيو آهي، جيڪو اڄ منهنجي اڳيان آهي. ڪتاب هڪ دؤر جي تاريخ به آهي ۽ منجهس آتم ڪهاڻيءَ جو انگ به آهي. ڪتاب جو جائزو وٺڻ کان اڳ ليکڪ جي نثري ڪاوشن ڏي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته هن مختلف نثري صنفن ۾ لکيو آهي. انهن مان هر هڪ ۾ بي ساختگي آهي. افسانو هجي يا ادبي خط، آتم ڪهاڻي يا ڪو مضمون اياز جي طرز پنهنجي آهي. هن جي تحرير عام رواجي نه آهي، سندس سوچ سان اختلاف رکڻ وارا به سندس فن جا معترف آهن.

شيخ اياز جا نثري ۽ نظمي ڪتاب به ايترا اچي ويا آهن، جو هن جي پوري فن ۽ فڪر جو ڀرپور جائزو وٺڻ مشڪل نه آهي. آها ٻي ڳالهه آهي ته نقاد هڪ ليکڪ جي سچي ذهني سفر کي سمجهي. منهنجي خيال ۾ ليکڪ جي ذهني سفر کي ڀلي نقاد هڪ جهڙو نٿا سمجهي سگهن، هر ڪنهن جي پنهنجي اهليت ۽ طريقه ڪار ٿئي ٿو.

هن تبصري ۾ اصل ڪتاب جو جائزو وٺڻ کان اڳ به لفظ سندس گذريل نثري ڪاوشن بابت عرض ڪندس.

نثر نويسيءَ ۾ شيخ اياز جي افسانه نويسي اهم ۽ اول آهي. سندس افسانن جو پهريون مجموعو 'سفيد وحشي' ١٩٤٦ع ۾ ڇپيو ۽ ٻيو 'پنهل کانپوءِ' ١٩٦٤ع ۾ شايع ٿيو، ڪيترن ئي ادبي جائزن ۾

شيخ اياز جي افسانن جو ذڪر آيو آهي، افسانو لکڻ ۾ هن جي رواني ۽ موضوع جي چونڊ وڌيڪ نمايان آهي، هتي مفلس افسانن جو تفصيلي جائزو وٺڻ جو ارادو نه اٿم، پر ايترو چوندس، ته اياز شروع کان ئي هڪ مقصد سان وابسته ليکڪ طور نمايان ٿي بيٺو. ملڪ ۾ جيڪا سياسي لهر هئي، اُن ۾ پنهنجو حصو ادا ڪيائين، افسانن ۾ اُها ڳالهه بلڪل نمايان آهي ته غير ملڪي تسلط خلاف ادبي محاذ تي جيڪا جنگ جاري هئي، اياز به ان جو هڪ حصو هو ۽ هن پنهنجي قلم سان هن جنگ ۾ پورو پورو پارٽ ادا ڪيو.

’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ (١٩٦٣ع) شيخ اياز جي خطن جو مجموعو آهي. هي خط هن ايڊيٽر ’مهراڻ‘ جناب محمد ابراهيم جوئي کي لکيا، ١٩٥٥ع جي اونهاري ۾ سرڪ جي پرچن ۾ ابتدائي خط ڇپيا ۽ پيا به پوءِ مهراڻ ۾ ڇپيا. خط سڪر، حيدرآباد ۽ ٻين هنڌن تان ١٩٥٥ع کان ١٩٦٢ع تائين لکيا ويا. هنن ۾ خيالات جو گهڻو اظهار شاعر جي مشاهدي ۽ جذباتي دنيا جي باري ۾ آهي. هر خط هڪ مڪمل تاثر به ۽ ادبي رپورٽ به آهي. ڪٿي ڄاپاني شعر جي باري ۾ به خيال ظاهر ڪيا ويا آهن. خطن جي ايڪسري مان معلوم ٿئي ٿو ته اياز پنهنجي هڪ دنيا ۾ رهي ٿو، اُن ۾ هر چيز جي اهميت جو ماڻ ۽ ماپو هن وٽ منفرد آهي. مري ۾ مان هڪ خط ۾ لکي ٿو: ”ڇوٽون ڏينهن مان هوٽل جي ماليءَ کان آنڊا ڏيو گوشت ۽ گلن جا نالا پڇي رهيو هوس ته هن ڳالهين ڪندي ٻڌايو ته هن ٻاري ۾ علائقو نهايت غريب آهي. هن سال ڳڙو وسيو هو ته آري، ٽاڪ، خوباني ۽ ٻيا ميوا سپ سڙي ويا. ڪنهن سبب جي ڪري مڪئي جي پوک به گهٽ ٿي آهي، نتيجو اهو ٿيو آهي ته هتي جو عوام بک مري رهيو آهي، پر ڪٿي ساڻا ٿي جڏهن شاعر جو اهي دکيا پهڙي موٽن ٿا ته هن کي پهرين اهو خيال ستائي ٿو ته رهڻي ۾ به مسرت آهي، ڏيهن جي ڪمائيءَ مان ڪير ڪائي ڪير ڪائيندو! فطرت جي حسن مان اک جو ڍءُ ته ٿئي ٿو، پر پيٽ جي بک نٿي لهي“ (ص ٥٠).

جماليائي نثر جا ڪئين مثال شيخ اياز جي انهن خطن ۾ گهڻو اوچو ڪري بيٺا آهن، پر آءٌ پنهنجي هن ايڪسري جو مقصد ڪري مان لکيل خط جو ابتدائي جملو نقل ڪريان ٿو، جيڪو آتم ڪٿائيءَ بابت آهي:

”تو لکيو آهي ته مان پنهنجي آتم ڪهاڻي هڻي نه لکان ۽

ڪجهه وقت ترسان، مان فقط اهو ٿو سوچيان ته پيرسنيءَ ۾ فڪر جي پختگي ۽ گهرائي ته ملي ٿي پر جذبات جي تازگي نٿي ملي، اُن ڪري جيڪڏهن منهنجي آتم ڪهاڻيءَ کي ڪائي به اهميت آهي ته هاڻي لکان (ص ۱۱۳).

خبر نه آهي ۱۹۶۰ع ۾ شيخ اياز جوان هو يا ۸۶-۱۹۸۵ع ۾ جوان آهي. اهو منهنجي ذاتي مشاهدي جو فيصلو آهي ته شيخ اياز ۱۹۸۰ع کانپوءِ جوان ۽ پُرجوش آهي.

آتم ڪهاڻي، منهنجي خيال ۾ انسان کي ائين منجهائي رکندي آهي، جو هو فيصلو نه ڪري سگهندو آهي ته اُن جو دؤر ڪهڙو آهي. جواني، جنهن ۾ جوش جذبو سڀڪجهه آهي؟ يا پيري جنهن ۾ هر تجربو حاصل ٿي وڃي ٿو ۽ هُو سڀ تجربا بيان ڪرڻ گهري ٿو، پر بقول اياز اُن وقت اهو جوانيءَ وارو جوش ڪٿي جيڪو لفظن مان جهلڪي. ۱۹۶۲ع تائين لکيل خطن ۾ گهڻي ڀاڱي ليکڪ جي آتم ڪهاڻي جا پرتوا ظاهر ٿين ٿا، پر هُن باضابطه آتم ڪهاڻي جڳ مڙيوئي سپنو، جي عنوان سان ڪتابي صورت ۾ ڇپائي.

هي ڪتاب 'جڳ مڙيوئي سپنو' شيخ اياز جي آتم ڪهاڻيءَ جو پهريون جلد آهي، جيڪو ۱۹۸۵ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ اياز پنهنجي يادگيريءَ مان آهي واقعا لکيا آهن، جيڪي هُن کي بيان ڪرڻ لاءِ اهم لڳا. شروع ۾ هُن کي جيڪي ڳالهيون تبصري ڪرڻ لاءِ ذهن ۾ ايندڙيون ويون، تن کي لکندو ويو ۽ آهيا هڪ مڪمل نثري صنف بڻجي ويئي سندس نثر جو نمونو هن ريت آهي:

'هو لاڙ جو سکهڙ هو. هُن سان پهرينءَ ملاقات ۾ ئي مون محسوس ڪيو هو ته هن جي وجود ۾ ڪائي حيرت انگيز پُر اسراريت هئي—".

سگهڙ جي ڄاڻ جو ذڪر ڪندي لفظ 'گهاندار' جي سمجهاڻي اچي ٿي. اهڙي طرح ليکڪ پنهنجي ويچار کي مڪمل طور ظاهر ڪري ٿو. آتم ڪهاڻيءَ ۾ جن به واسطو رکندڙ شخصيتن جو ذڪر اچي ٿو، سو پوري ارادي سان ڪري ٿو. اُن شخصيت جي معيار جو به جائزو اچي وڃي ٿو. اِهو به ظاهر ٿئي ٿو ته لطف الله بدويءَ بابت ڇا ٿو سوچي ۽ عام ماڻهن جو بدويءَ بابت ڪهڙو رايو آهي.

پنهنجي زندگيءَ جي ابتدائي دور جا واقعات بيان ڪندي هڪ چوريءَ جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن ۾ ڪلف ڀڄڻ ۽ جاءِ ۾ گهڙڻ جو ڊرامائي بيان ڪري ٿو. هي ڳالهيون هڪ آتم ڪهاڻيءَ جو بنيادي عنصر آهن. اياز انهن کي نهايت صفائيءَ ۾ تفصيل سان بيان ڪري ٿو. خبر نہ آهي تہ آتم ڪهاڻيءَ جو هي سلسلو ڪڏهن ختم ٿيندو ۽ ڪيترن حصن ۾ هوندو، بهرحال آتم ڪٿا لکڻ ۾ بہ اياز جو هڪ منفرد انداز ۽ هڪ خاص ڏانو آهي.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلريءَ جي دؤر (١٩٧٦-١٩٨٠ع) ۾ اياز خاص طور ڪجهہ مضمون/ تقريرون/ مقالا لکيا، جن جو تعلق ڪن ادبي/ ثقافتي ۽ تعليمي/ تدريسي معاملن سان آهي. سندس اهي مضمون سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽيءَ جي مخزن پرک (١٩٧٧) ۾ ڇپيا. انهن ۾ 'ڀٽ شاہ تي حاضري' وارو خطاب ۽ يونيورسٽين جي ڪردار بابت مضمون نهايت ئي اهم آهن، اياز هڪ مفڪر، هڪ شاعر آهي. هن جي تحرير ۾ بہ گهرو فڪري انداز آهي، هُو لکي ٿو تہ اُٿل ڪاٽي ٿو. سندس رويو هوبهو آبشار وارو آهي. هُن وٽ ٻوليءَ جي بہ اُٿل آهي، پر لفاظي نہ آهي. مضمون ۾ بہ شعر وانگر لفظن جي چونڊ جو ڏانو ۽ ڏات اٿس. اڪثر ليکڪ لفظن جي چونڊ لاءِ پريشان هوندا آهن، اڪثر اُن ڪري ئي تحرير ڪڄسي هوندي آهي. اياز وٽ ائين نہ آهي.

جن مقالن/ مضمونن جو ذڪر ڪيو اٿم، انهن تي هُن گهرائيءَ سان سوچيو آهي، هُن جي پڙهڻ مان اهو بہ اندازو ٿئي ٿو تہ هڪ شاعر انهن مسئلن تي ڪيئن سوچي ٿو، مقالن ۾ ليکڪ جي سوچ سندس سنجيدگيءَ کي ظاهر ڪري ٿي.

شيخ اياز جي آتم ڪهاڻيءَ بابت ظاهر ڪيل راءِ کي هن ڊائريءَ ۾ انهيءَ لحاظ کان بہ ڳڻي سگهجي ٿو تہ هن ڪتاب ۾ بہ اڄ جي مقابلي ۾ تقريباً ويهہ سال اڳ جي واقعن جو ذڪر ٿيل آهي. هيءَ ڊائري جيل ۾ ئي لکي ويئي ۽ ڇپائڻ کان اڳ ليکڪ کي تازا فوٽ نوٽ بہ شامل ڪيا، وڌيڪ سندس مرضيءَ تي ڇڏيل هو تہ هُن اصل پهرئين لکيل مواد ۾ تبديلي ڪئي يا نہ.

جيل جي ڊائريءَ ۾ جيڪو دستوري بيان جو سلسلو هوندو آهي تہ ڪير آيو ڪير ويو، ڪمرو ڪيئن آهي، موسم ڪيئن آهي. هيءَ ڊائري بہ اُن مڪمل تاثر سان شروع ٿئي ٿي. ساهيوال جيل مان

ڀھرين تاريخ جنھن جي داخلا سان احوال ملي ٿو، سا آھي ١٩٦٨-١٢-٤ع ذڪر آھي: ”ڪالهہ غلام مصطفيٰ ڪر ۽ رضا احمد خان کي ھاءِ ڪورٽ رھا ڪيو. اڄ شام جو جمعدار انور آيو ۽ اچي چيائين تہ: اوھان کي ڊاڪٽر مبشر واري وارڊ ۾ وڃڻو آھي‘ مون ھن کان پڇيو ۽ ’ڊاڪٽر مبشر؟‘ چيائين تہ ـ ’ڊاڪٽر مبشر ۽ ممتاز ڀٽو ٻئي آزاد ٿي ويا‘ مون تڙ تڪڙ ۾ سامان ويڙھي سيڙھي ورتو.“

اياز جي تحرير جي ھڪڙي خوبي آھي، جو ڊائريءَ کي سڪٽي ڊائري نٿو رھڻ ڏي. روزمره جي ڳالھہ ھلندي خيال جي پرواز مان بہ يادگيريءَ ۾ ايندڙ ڳالھيون بيان ڪري ٿو ۽ اُھي وڏيڪ دلچسپ انداز ۾ بيان ڪري ٿو. مٿئين بيان ڪانپوءِ ’بين ھر‘ جي مشھور سين ڏي ھليو ٿو وڃي ۽ اُن ذڪر ڪانپوءِ وري جڏھن آس پاس جو احساس ٿئي ٿو تہ خيال جو پکيئڙو سوٽي پڃري ڏي اچي ٿو ۽ ڪوليءَ مان چنڊ جو نظارو ڏسي ٿو:-

”ھاڻي چنڊ ڪوليءَ جي سامھون بيٺل نم جي ڏاريءَ مٿان وڃي رھيو آھي ۽ ائين ٿو لڳي ڄڻ ڪنھن پيئوءَ جي ٻانھن اُڇلايل اشرفيءَ جي ڪِر وڏي رھي آھي. ٻاھران واچ ٽاور تي بيٺل پھريدار جا ھوڪرا، ڪتن جي ڀؤنڪار سان ملي، رات جي خاموشيءَ کي وڏائي رھيا آھن. لالٽين ڀويان پڙڪا ڏيئي رھي آھي ۽ سگريءَ ۾ آڱرن تي رک ڄمي ويئي آھي. اڄ ٿڌو بہ ڏاڍو آھيان ۽ سيٽاندو بہ ٿي رھيو آھي. ڪوليءَ کان ٻاھر ولھہ ٿي وسي. بھتر آھي تہ سَوڙ ويڙھي سمھي رھان ۽ سڀاڻي سڄ سنئين اُٿي ساري حقيقت لکان تہ ڀھرين نومبر کان وٺي ھن وقت تائين مون تي ڇا گذريو آھي. ساڄھر اُٿڻ تہ مون کان ٿيندو ڪونہ. مون وٽ نہ مولانا آزاد واري چاءِ آھي، جنھن جون ويھي سرڪيون ڀريان ۽ ’غبار خاطر‘ لکان ۽ نہ پرسان ڪوليءَ ۾ ڪو نھرو آھي جنھن جي ڪونگھرن تي اک کلي وڃي. اڳ ڀٽي صاحب جي وارڊ ۽ منھنجي وارڊ جي وچ ۾ فقط ھڪ ديوار ھئي، پر ڪڏھن بہ مون ھن جا ڪونگھرا نہ ٻڌا ھئا. آھي تہ نھروءَ وانگر سوشلسٽ ۽ اچي بہ ساڳئي طبقي مان ٿو.“

اِھا اياز جي مخصوص طرز آھي تہ ھُو پنھنجي ذات جي ويجھو ٻاھر ماڻھن جو بيان ڪري ٿو ۽ ذھن جي ڊائريءَ مان پڙھيل ڪتابن جو بيان تہ اچان بہ وڏيڪ جوش سان ۽ تفصيل سان ڪري ٿو، ھُو

جڏهن ڪتابن جي مواد تي ۽ ليکڪن تي پنهنجا رايا ڏي ٿو ته سندس جوش ۽ جذبو ڏسڻ وٽان هوندو آهي. انسان ڪٿي به هجي پر جيڪي ڳالهيون هن جي آسپاس ۾ آيون آهي ٻين سان ونڊڻ گهري ٿو. اياز پنهنجي هن تحرير ۾ خاص طور ائين ڪيو آهي.

گهڻو ذڪر جنهن واقعي جو ڪيو اٿس سو گرفتاريءَ کان اڳ جي رُوداد آهي ته ڪيئن ڪيس ڪڙڪ پيئي، پوءِ ڪن دوستن سان گڏ آهو وقت گذريو. نيٺ پاڻ کي ذهني طور تيار ڪيائين. هن ڏنو ته شاعري ۽ سوچ سبب ائين ٿيو پئي جو اها ڪيس جيل ڏانهن وٺي پئي ويئي. جيل پهچڻ ڌائين جي روداد قدري تفصيلي آهي. اُن ۾ به اڪثر دوستن جي ساٿ جو ذڪر آهي. مون کي خبر آهي ته آهي يا انهن مان ڪي هاڻي ڪيس ايترو قريب نه آهن، جيترو اڳي هئا.

اُن ڪانسواءِ هن ڪتاب ۾ اياز هنڌ هنڌ تي ادب بابت بحث ڪيا آهن، جن سان مليو آهي تن سان گفتگو جي سلسلي ۾ ڪيترو مواد آهي، جيڪو جيل کان ٻاهر جو آهي، پر ذهن جي ٽيپ تان اُتاريل آهي. شعر ۽ ادب بابت گفتگو هن ڪتاب کي دستوري ڊائريءَ کان گهڻو ممتاز ڪيو آهي.

شيخ اياز ڊائريءَ ۾ ورهاڱي کانپوءِ پنهنجي زندگيءَ جي عام روش بابت قدري ڏکاري انداز ۾ لکيو آهي ته ”جڏهن ورهاڱي کانپوءِ منهنجي ساري سنگت ٽڙي پکڙي ويئي هئي ۽ مان پنهنجي دوستن کي هڪ هڪ ڪري منهوڙي تي پاڻيءَ جي جهاز تي چڙهي ايندو هوس، تڏهن منهنجن گهرن سنڌي دوستن مان رڳو ابراهيم جويو ئي وڃي رهيو هو.“

جويو، حشو، سوڀو، مونس ۽ ٻين ڪن دوستن بابت شيخ اياز هنڌ هنڌ پنهنجن جذبن جو اظهار ڪيو آهي. انهن جي شخصيتن جا اڪثر پهلو نمايان ڪيا اٿس.

جيئن مون شروع ۾ لکيو آهي ته اياز ادب بابت پنهنجا رايا ظاهر ڪيا آهن. سندس بياني سلسلو اُن کي وڌيڪ موثر بڻائي ٿو. هُو ادب يا فن جي باري ۾ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي هڪ هنڌ لکي ٿو:

”ڪيترو وقت ٿيو ته مون هڪ ڪتاب Aesthetic Adventure
پڙهيو هو جنهن ۾ فن براي فن — جي نظريي جي پوري تاريخ
ڏني ويئي هئي. پئرس جي ڪنهن ريسٽوران ۾ جتي ميز ميز تي
موم بتيون پنهنجي روشني ڦهلائي رهيون هيون ۽ وشيائون

پنهنجن پنوڻن وارن کي جهٽڪا ڏيئي، انهن جي سستي ٽيل ڦليل جي خوشبوءِ ڦهلائي رهيون هيون، جا ڳانجي سان ڀريل سگارن جي دونهين سان ملي فضا ۾ الف ليليٰ جي ڪيفيت پيدا ڪري رهي هئي. آتي فرانس جي شاعر بودليئر پنهنجي فن جو نظريو طي ڪيو هو. هن انسان ذات جي هر مسئلي کي ٽاڏي پنهنجي الڳ دنيا بڻائي هئي؛ جنهن ۾ آفيم هو، مراڪش کان ايندڙ حشيش هئي، ڪجهه ڪاٺيون هيون جن سان هن جي پريت اڌوري رهجي ويئي هئي ۽ هن جي انهيءَ دنيا جي چوڌاري انسان ذات هئي، جا نيچ هئي، پاپي هئي——"

ائين بودليئر ۽ ٻين شاعرن جي خيالات، عمل ۽ نجي زندگيءَ جي اپٽار ڪندو ٿو وڃي، هن مان اهو تاثر ملي ٿو ته اهو هن جو پسنديده موضوع آهي. ادب ۽ زندگي، اديب ۽ سندن زندگي.

انسان ذات بابت عام رويو جيڪو ادب جو هڪ بنيادي جز آهي، اُن کي شيخ اياز تمام گهڻي اهميت ڏني آهي، هُن مختلف سياسي تحريڪن تي به پنهنجا رايا ڏنا آهن، آهي يقيناً ٽيان چڪائين ٿا، پر اياز جي فن جي بلندي هن ڪتاب ۾ وڌيڪ نمايان آهي.

ڪنهن به تاريخ ۾ ڊائريءَ جي انداز جي داخلا دستوري سهي پر اڪثر هنڌن تي اُن ۾ رومانيت ۽ بيان جو دل ڇڪيندڙ انداز آهي. آخري صفحن ۾ هڪ هنڌ جو مثال ڏيڻ مناسب ٿيندو:

"هاڻي وڏ ڦڙو وسي رهيو آهي. ڪوليءَ جي ٽيڻائي ڇت تي پاڻيءَ جي ٽپ ٽپ ٿي رهي آهي ۽ ٻاهر اتر جي هوا زوڪاٽ ڪري رهي آهي. منهنجي ٽپائيءَ تي رکيل لالٽين ۽ موم بتيون ٻري رهيون آهن، جن جي روشنيءَ ۾ مان ڪافڪا جو ناول Castle (محل سرا) پڙهي رهيو آهيان، نه معلوم منهنجي لئبرريءَ مان بودليئر، ڪافڪا ڪنهن چونڊي موڪليا آهن."

"ناٽڪ گهر ۾ ناٽڪ کي ٻين جي غمن لاءِ حساس هجڻ کپي ۽ پنهنجي باري ۾ سڀ ڪانڀوهه سوچڻ گهرجي".

"موت کي اونده ۾ گم ٿي وڃڻو آهي موت کي پوئين گهڙيءَ تائين اجل سان ڦيٽ ڪاٽڻي آهي ۽ موت کي رڙ ڪري چوڻو آهي ته اڃان وقت نه آيو آهي. اڃان مونکي ڪجهه ڪرڻو- اڃان مونکي ڪجهه ڪرڻو آهي——"

اهڙو عزم ڏيکاري ٿو ته شاعر اڃان هار نه مڃي آهي ۽ هو اڃان پنهنجي همت هاري نه ويٺو آهي. اياز جي هيءَ ڊائري سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد اضافو آهي ۽ ان جي تمام گهڻي اهميت آهي. خاص طور پنهنجي دؤر تي لکيل يادگيرين واري ادب ۾ هڪ تمام اهم دستاويز آهي.

ناشر نيو فيلڊس حيدرآباد ۽ قيمت ڇپيل جلد ٣٥ رپيا ۽ پڪو جلد ٤٥ رپيا آهي.

— عبدالجبار جوڻيجو

— O —

سنڌي شعبي جي اڳوڻن استادن جو تعارف ۽ تحقيق جو مختصر جائزو

سنڌي شعبي جي قائم ٿيڻ کان وٺي اڄ تائين، ڪيترائي نامور عالم، محقق ۽ دانشور استاد سنڌي شعبي ۾ درس و تدريس جو فرض سرانجام ڏيندا رهيا آهن. سنڌي شعبي کي انهن تي بجا طور فخر حاصل آهي، لائق استادن کي سندن شاگرد هر وقت شرف ۽ عزت جي نگاهه سان ڏسندا آيا آهن. سنڌي شعبي ۾ موجوده استادن کان علاوه ماضيءَ ۾ هيٺيان استاد رهي چڪا آهن:-

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (۲) پروفيسر محبوب علي چنا (۳) پروفيسر علي نواز جتوئي (۴) ڊاڪٽر غلام علي الانا (۵) جناب مير محمد نظاماڻي (٦) جناب عبدالڪريم لغاري (۷) جناب جان محمد عطار (۸) جناب جمال رند (۹) جناب محرم خان (۱۰) ڊاڪٽر حبيب الله مرزا (۱۱) محترمه تهمينه مفتي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

نامور محقق جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. سنڌي شعبي جي قائم ٿيڻ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو وڏو هٿ آهي. شعبي جي وجود ۾ اچڻ سان شعبي جي سربراهيءَ جا فرائض به ڊاڪٽر بلوچ اضافي طور سنڀاليا، پاڻ ان وقت انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن اينڊ ريسرچ جا سربراهه پڻ هئا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لا تعداد تحقيقي مقالن ۽ ڪتابن ۾ مکيه طور سندن ڪارنامو، ’سنڌي لوڪ ادب جا چاليهه جلد‘ آهن، جن کي بلوچ صاحب سهيڙي، سموهي، ترتيب ڏئي شايع ڪيو آهي. سنڌي لوڪ ادب جي سلسلي ۾ ڪيل هيءَ خدمت ڪڏهن به وساري نه ٿي سگهجي. سندن تصنيفن جو تفصيل هن ريت آهي:-

(۱) بيلاين جا بول (۲) ڪليات حمل (۳) ڳاهه (۴) ياد لطيف (ترتيب) (۵) يادگار لطيف (ترتيب) (٦) ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس (۷) حيدرآباد (۸) لاڪو ڦلاڻي (۹) مداحون ۽ مناجاتون (۱۰) معجزا

(۱۱) مولود (۱۲) مناقبا (۱۳) اردو سنڌي لغت (۱۴) جامع سنڌي لغت (۱۵) ٿيهه اکردون (۱۶) لوڪ ڪهاڻيون (۱۷) هفتا، ڏينهن راتيون ۽ مهينا (۱۸) واقعاتي بيت (۱۹) سنڌي سارو لغت (۲۰) مناظرا (۲۱) سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ (۲۲) ميين شاهه عنايت جو ڪلام (۲۳) گنج (۲۴) مشهور سنڌي قصا (۲۵) ٻروليون معمائون ۽ ٻول (۲۶) لوڪ گيت (۲۷) خليفي صاحب جو ڪلام (۲۸) موروڙو ۽ مانگر مڇ (۲۹) اصف سالگرهه (۳۰) شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار جو معيار (۳۱) ڪلام نمبر نواب ولي محمد لغاري (۳۲) ... رنگ (۳۳) شاهه ... قادريءَ جو ڪلام (۳۴) گجهارتون (۳۵) شاهه جو رسالو ... (۳۶) ڍول مارو (۳۷) شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سنڌي ٻوليءَ جو معيار (۳۸) نثر بيت (۳۹) مصلح ... (۴۰) سر ڪاپائتي جو مطالعو (۴۱) ڏور (۴۲) بيت (۴۳) لنڊ چيسر (۴۴) سر ... جو مطالعو (۴۵) شاهه شريف ڀاڏائيءَ جو ڪلام (۴۶) شاهه جي رسالي جا سرچشما (۴۷) سر ڪنڀات جو مطالعو (۴۸) شاهه جي رسالي جي ترتيب (۴۹) شاهه جو رسالو (قلمي نسخن تي آڌاريل ۽ مختلف ڇاپا) (۵۰) جنگ ناما (۵۱) رسمون ۽ رواج. سنڌ ساڻ (۵۲) ڏوڏو چنيسر (۵۳) سومرن جو دور (۵۴) عمر مارئي (۵۵) جامع سنڌي لغات جلد پهريون ۽ جلد ٻيون (۵۶) غرة الزيجات Ghurrat Al Zijat Or Karana Talika وغيره.

پروفيسر محبوب علي چنا

پروفيسر محبوب علي چنا صاحب سن ۱۹۶۲ع ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ۾ ريڊر جي حيثيت ۾ مقرر ٿيو. ان کان اڳ ڪيترو ئي عرصو سروري اسلاميه ڪاليج هالا جو پرنسپال هو. سنڌي شعبي ۾ پاڻ ٻه سال کن بطور ريڊر به رهيو. بعد واپس پنهنجي ڪاليج ڏانهن ويو. چنا صاحب ڪجهه عرصو لاءِ نيشنل بڪ ڪارپوريشن جو سيڪريٽري پڻ رهيو. افسوس جو چنا صاحب اٽڪل ڏهه سال کن اڳ هن فاني جهان مان دارالبقا ڏانهن راهي ٿي ويو.

پروفيسر محبوب علي چنا صاحب جي علمي ڪاوش جو تفصيل هي آهي:-

(۱) لطيفي لنئون (۲) مسلمانن جي شاديءَ جو قانون (۳) مخدوم قلندر شهباز (۴) سر مست درازي (۵) ضياءالقلندر (۶) ڪليات

امين (۷) سردار قلندر (۸) اسلامي تاريخ جو مطالعو (۹) هڪ شخصيت ٻه پهلو (۱۰) ڪليات نورل (۱۱) ڪچڪول طالب المولي (۱۲) تذڪره شيخ عثمان مروندي (۱۳) سنڌي ٻولي ۽ رسم الخط.

ڪيترائي تحقيقي مقالا، چنا صاحب جي علمي ڪاوش طور موجود آهن.

پروفيسر علي نواز جتوئي

پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب ۲ مارچ ۱۹۵۳ع تي سنڌ يونيورسٽي ۾ استاد مقرر ٿي آيو. سندس دلچسپي جا موضوع، تصوف ۽ لسانيات رهيا آهن. پروفيسر جتوئي صاحب کي سنڌي شعبي جو پهريون ايم اي سنڌي ڊگري حاصل ڪرڻ جو اعزاز حاصل آهي. ڪيترو ئي عرصو سنڌي شعبي جو سربراهه ٿي رهيو. سندس وقت ۾ سنڌي شعبي مان تمام لائق ۽ قابل شاگرد تعليم حاصل ڪري نڪتا. جتوئي صاحب سنڌ يونيورسٽي جي ملازمت تان ۳۰ سيپٽمبر ۱۹۷۴ع تي رٽائر ڪيو، پر ڪين ٻن سالن جو وڌيڪ پڙهائڻ جو موقعو مليو، جنهن عرصي جي پڄاڻيءَ کان اڳ ئي ۲ جولاءِ ۱۹۷۶ع تي استعيفا ڏئي ڇڏي. جتوئي صاحب رٽائرمينٽ بعد به علمي ۽ ادبي مشغوليون قائم رکيون آهن، گڏوگڏ هومو پيٿڪ ڊاڪٽري به شروع ڪئي اٿائون.

جتوئي صاحب جي شايع ٿيل ڪتابن جو تفصيل ڏجي ٿو:

(۱) ميان عبدالرحيم گرهوڙيءَ جو سنڌي ڪلام (ترتيب) ٻه ڇاپا (۲) ديوان حافظ (۳) سياست نامو (۴) اخلاق محسني (۵) سنڌي صحيفو (۶) غزلن جو غنچو (۷) علم لسان ۽ سنڌي زبان (ٻه ڇاپا). جتوئي صاحب حقيقي معنيٰ ۾ شعبي ۾ علمي ذوق پيدا ڪيو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا

جناب غلام علي الانا صاحب سنڌي شعبي ۾ ۲۷ جنوري ۱۹۵۸ع تي بطور ليڪچرار مقرر ٿيو. ۹ آگسٽ ۱۹۸۳ع تي پاڻ جڏهن سنڌي شعبي جو چيئرمن ۽ پروفيسر هو ته کيس علامه اقبال اوپن يونيورسٽي جو وائيس چانسيلر بڻايو ويو. هن وقت تائين ان ئي عهدي تي فائز آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب سنڌي ادبي حلقن ۾ هڪ ڄاتل سڃاتل شخصيت آهي. نامور محقق، ماهر لسانيات ۽ دانشور جي حيثيت ۾ هر ڪوئي کين سڃاڻي، شروعات افسانن سان ڪيائون. هڪ ناول

”لاش“ به شايع ٿيل اٿن. سن ۱۹۷۱ع ۾ سنڌ يونيورسٽي مان سنڌي ادب ۾ پي- ايچ- ڊي ڪيائون، الانا صاحب کي سنڌي ادب ۾ پهرين پي- ايچ- ڊي ڊگري حاصل ڪرڻ جو اعزاز به حاصل آهي، سندس تحقيقي مقالي جو عنوان آهي ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ هيءُ مقالو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سن ۱۹۷۷ع ۾ ڪتابي صورت ۾ ڇپايو آهي.
ڊاڪٽر الانا صاحب جي علمي ادبي ڪتابن جو وچور هن ريت آهي:

(۱) لاش (ناول) (۲) چور (ڪهاڻيون) (۳) ناصر خسرو ايراني (۴) منتخب ديوان فاضل (۵) سنڌي صورتخطي (۶) سنڌي نثر جي تاريخ (۷) ادبي اوسر (۸) سنڌي صوتيات (۹) سنڌ جي ديني ادب جو ڪئٽلاگ (۱۰) علمي آئينو (۱۱) سنڌي زبان جي بنيادي لغت (۱۲) سنڌي زبان جي ڪاروباري لغت (۱۳) سنڌي زبان جي وڌايل بنيادي لغت (۱۴) سنڌي ٻوليءَ جو ٻڻ بنياد (۱۵) سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي (۱۶) سنڌي ليکڪن جي ڊائريڪٽري (۱۷) سنڌي پهريون ڪتاب (غير مادري زبان) (۱۸) سنڌي معلم (۱۹) منتخب جديد سنڌي شاعري (۲۰) آزاديءَ کانپوءِ سنڌي ٻوليءَ لاءِ جدوجهد (۲۱) سنڌي اٺون ڪتاب (۲۲) لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ (۲۳) سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي (۲۴) تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ ڪا حصه (اردو).
ڪتابن کانسواءِ سندن لا تعداد مقالا به شايع ٿيل آهن، پاڻ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جا ڊائريڪٽر رهيا ۽ اداري جا صحيح معنيٰ ۾ معمار آهن.

مير محمد نظاماڻي:

مير محمد نظاماڻي صاحب سنڌي شعبي ۾ ۱۹۵۹ع ۾ ليڪچرار ٿي آيو. بعد ۾ سنڌ يونيورسٽي جي انتظاميه ۾ آفيسر جي حيثيت ۾ بدلي ٿي ويو، هاڻي ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ۾ سيڪريٽري ٿي ويو آهي.

جناب مير محمد نظاماڻي جي خاص دلچسپي ڊرامه ۽ علم نجوم سان آهي. ڊرامه جي فن جي تمام گهڻي ڄاڻ اٿس. سندس ڪاوشون هي آهن:- (۱) عورت ۽ سماج (۲) رسالو شاه عبدالڪريم (۳) سنڌي ڊراما، ارتقا، نظريو، فن ۽ تاريخ.

عبدالڪريم لغاري

جناب عبدالڪريم لغاري ۱۹۶۶ع ۾ سنڌي شعبي ۾ جونيئر ليڪچرار مقرر ٿيو، ان کان اڳ ٿي لغاري صاحب سنڌ يونيورسٽي جي

سنڌي ايڪيڊمي ۾، جنهن کي بعد ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سڏيو ويو، اُتي ملازم هو. سنڌي شعبي ۾ ڇهه مهينا ڪن رهيو. بعد ۾ فلاسافي جي شعبي ۾ بدلي ٿي ويو، جتي اڄ تائين استاد جا فرائض سر انجام ڏئي رهيو آهي. سندس علمي ادبي شوق جي حد ئي ڪانهي. سندس تصنيفون هي آهن:-

(١) شاهه ۽ فرائيڊ (٢) ڪميونزم ڇا آهي (٣) موجوده سنڌي ادب (٤) ترقي پسند ۽ سنڌي ادب (٥) سنڌي الف بي جي ارتقا، (ايم.اي جو مونوگراف).

جان محمد عطار

جان محمد عطار ١٩٥٨ع ۾ سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿيو. ڪجهه وقت استاد جا فرائض بجا آڻڻ بعد شعبي کي ڇڏي پنهنجي ڳوٺ مورو ۾ وڪالت شروع ڪئي، جتي اڄ تائين اُن پيشي سان منسلڪ آهي.

جمال رند

جمال رند سنڌي ادب جي هڪ چاڙتل سڃاتل شخصيت آهي. سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ پنهنجو هڪ منفرد مقام رکي ٿو. سندس لکيل هڪ فنتسي ”مانيءَ ڳپو“ هڪ لازوال شاهڪار آهي. سندس ڪجهه ڪهاڻيون ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿيل آهن.

جمال رند صاحب سنڌي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر جي حيثيت ۾ ١٩٧٧ع ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ مان ڊيپوٽيشن تي آيو. شعبي ۾ چند مهينا ڪم ڪرڻ بعد سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ۾ واپس پنهنجي عهدي ”پراڊڪشن آفيسر“ تي هليو ويو. سندس ترتيب ڏنل ڪتاب آهن (١) رات جي رائي (٢) روح رهاڻ.

محرم خان

جناب محرم خان سنڌي شعبي ۾ ١٩ جنوري ١٩٦٣ع تي بطور جونيئر ليڪچرار ٿي آيو. محرم خان شعبي جي هر دلعزيز شخصيت هوندو هو. لوڪ ادب ۽ قديم شاعري سان نهايت گهڻي دلچسپي اٿس. پڙهائيندو به گهڻو ڪري لوڪ ادب هو. ڪلاس روم ۾ ڏوڙ، ڳجهارتون وغيره جي مشق تمام وڻندڙ هوندي هئي. مولود ته پاڻ ڪنهن زماني ۾ باقاعدگي سان چوندا هئا.

سندس علمي ڪارنامن ۾ سه ماهي مهراڻ ۾ ڇپيل قديم شاعري بابت ۵ مقالا آهن، جن کي عالمن ۽ محققن تمام گهڻو ساراهيو. مقالن جا عنوان هي آهن:-

(١) آريائي شاعري جي شروعات ۽ قديم سنڌ (٢) پراڪرتي شاعري جي شروعات ۽ قديم سنڌ (٣) سمنگ چارڻ (٤) شاعريءَ جي شروعات ۽ قديم سنڌ (۵) قديم سنڌي شعر ۽ شاعري.

لوڪ ادب جي سلسلي ۾ محرم خان جي خدمتن جو اعتراف ڪندي سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان کين رٽائرمينٽ کانپوءِ ٻن سالن جو ڪانٽريڪٽ ڏنو ويو. سائين محرم خان سنڌي شعبي مان ٣١-١٢-٩١ع تي الوداع ڪئي.

ڊاڪٽر حبيب الله رحيم بخش مرزا

ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جو، حيدرآباد جي مشهور علمي ۽ ادبي خاندان سان تعلق آهي. مرزا صاحب سنڌي شعبي ۾ پهرين جنوري ١٩٦٢ع ۾ جونئر ليڪچرار جي حيثيت ۾ مقرر ڪيو ويو سن ١٩٧٨ع ۾ سنڌي ادب ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪيائين. سندس مقالي جو عنوان آهي "مرزا قليچ بيگ جون سنڌي نثر ۾ خدمتون" مرزا صاحب ١٣ ڊسمبر ١٩٨٢ع تي سنڌي شعبي مان ايسوشئيٽ پروفيسر جي عهدي تان رٽائر ڪيو. سندس ڪيترائي تحقيقي مقالا ۽ مضمون مختلف رسالن ۾ ڇپيا آهن. سندس ڇپيل ڪتابن جو وچور پيش ڪجي ٿو:-

(١) مئڪبيٿ (٢) سيلاس مارنر (٣) سنڌي ڊراما (٤) پيار جو پيغام (وديا پتي جي حياتي نظم ۾) (۵) آزادي.

مرزا صاحب سنڌي شعبو جو چيئرمن به رهيو آهي.

ڏهميم مغلي

محترمه تهميمه سنڌي شعبي ۾ ۵ جون ١٩٧٦ کان وٺي ١٩٧٩ع تائين ٽي سال ليڪچرر رهي.

سنڌي شعبي ۾ لکيل ايم اي ٿيسز ۽ مونوگراف،
۽ پي ايڇ ڊي ٿيسز

ايم-اي ٿيسز ۱۹۶۳ کان ۱۹۶۱ع تائين.

عنوان	مصنف يا مترجم	طبعزاد يا ترجمو
۱۹۵۳ع		
سنڌ جي ڊراما نگاري	محمد امين صديقي	طبعزاد
۱۹۵۵ع		
ماکيءَ جي مک	بيگم شمس عباسي	ترجمو
اسلام جي تبليغ	شيخ محمد حاجن	ترجمو : پريچنگ آف اسلام.
زندگيءَ جو راز	غلام علي الانا	ترجمو: يوز آف لائيف.
علم و ادب ذريعي	مس نور بانو	ترجمو: ٿرو لٽريچر اينڊ لائيف.
۱۹۵۶ع		
لاڙڪاڻي جي ثقافتي تاريخ	عبدالڪريم سنديلو	طبعزاد
جمهوريت ۽ ان جا مخالف	احمد علي آرائين	ترجمو: ڊيماڪريسي اينڊ راڊولس.
جان هيليفاڪس	حبيب الله مرزا	جان هيليفاڪس.
۱۹۵۷ع		
زندگي ۽ گل	عبداللطيف ميمڻ	ترجمو: لائيٽ اينڊ فلاورز
پرديسي پادري	احمد محمد ميمڻ	ترجمو : وائڪر آف ويڪفيلڊ.
اقتصادي انصاف	غلام رضا پٺو	ترجمو: ان ٽو دِ لاسٽ
رابنسن ڪروزو	سيد اقبال شاهه	ترجمو: رابنسن ڪروز

١٩٥٨ع

تاريخ فلسفه سياسيات	الهڏنو ابڙو	ترجمو: هسٽري آف پوليٽيڪل ٿيوري
وهم	انورالدين شيخ	ترجمو: اڏن ائٿم فيٽنفسي
آزادگيءَ بابت	رسول بخش ڪلواڙ	ترجمو: لبرٽي
قيام پاڪستان بعد سنڌي ادب	بشير موريائي	طبعزاد

١٩٥٩ع

شيطان جا ڏک	مس عائشه پٺاڻ	ترجمو: ساروز آف سيٽن
ماڻهوءَ جا فرض	مير محمد پيرو	ترجمو: ڊيوٽيز آف مئن
موءَ عرف عائشه	مير محمد نظاماڻي	ترجمو: شي.
شرلاڪ هومز جا ڪارناما	محبوب علي جوکيو	ترجمو: شرلاڪ هومز.
ڪنڊيڙيءَ جا فقير	لعل بخش ٽالپر	طبعزاد
خيرپور جي ادبي تاريخ	حاجي محمد حداد	”
غلام حيدر فقير ۽ سندس خاندان	غلام محمد چنا	”
قديم فارس جون سورميون	مس بدر قاضي	ترجمو: هيروئنس آف ائنشنٽ پرشيا.
ابن بطوطه جو سفر	محمد ابراهيم عباسي	ترجمو: ابن بطوطه ٽرئولس ان سنڌ.

١٩٦٠ع

جهانيان خاندان	وسيومل مٽائي	طبعزاد
ٻيلولو گهر	خواجه مدد علي	ترجمو: ڪروڪڊ هائوس
هندستان جي تهذيب تي اسلام جو اثر	محمد جمن ٽالپر	ترجمو: انفلوئنس آف اسلام آن انڊين ڪلچر
پوڙهو ۽ سمنڊ	الله بخش ٽنيو	ترجمو: اولڊ مئن اينڊ سي
زوردار ذرڙو	شرمانند لعل	ترجمو: مائٽي ائٽم.

ٽام براؤن جي اسڪولي زندگي.	شيخ عبدالعزيز	ترجمو: اسڪول لائيف آف ٽام براؤن

۱۹٦۱ع

ٽر جمو سخن و سخي	ولي محمد سخي	طبعزاد
سائنس	غلام قادر سومرو	ترجمو: رٽرن آف شي
پاڪستان جو ثقافتي ورثو	عبدالحسين خواجه	ترجمو: ڪلچرل هيريٽيج آف پاڪستان.
سنڌ ۾ سرهندي سڳورن جون سماجي، ثقافتي ۽ ادبي سرگرميون.	قادر بخش ڀٽي	طبعزاد
ايلس عجيب دنيا ۾،	مس حسن بانو قريشي	ترجمو: ايلس وينچرس ان ونڊر لينڊ
ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ضلعو دادو.	محمد علي دائود پوٽو	طبعزاد
تمدن جي مختصر تاريخ	عبدالرحيم ڏيٿو	ترجمو: اي بريف هسٽري آف سولائيزيشن
محمد ﷺ هڪ اعليٰ معلم	محمد ابراهيم ڀٽو	ترجمو: محمد دي ايڊيوڪيٽر
اسلامي سياسي خيال ۽	مبين انصاري	„
اسلامي تاريخ جو مفهوم	غلام حيدر چنڙ	ترجمو: اڻن انٽروڊڪشن آف اسلامڪ هسٽري
ڪليات بيدل فقير	غلام محمد بدوي	طبعزاد
ڊاڪٽر جو مونجهارو	شمس ن.پ	ترجمو: دي ڊاڪٽرس ڊئليما.
صوفيت	مسز غلام ناظم	ترجمو: صوفي ازم
ادبي تنقيد جا اصول	مراد علي مرزا	ترجمو: پرنسپلس آف لٽرري ڪرٽسزم
انگريزن جي عهد جا حيدرآباد جا نثر نويس.	گل محمد گلاڻي.	طبعزاد

علم، ادب، تنقيد جي ترازيءَ ۾	عليرواز ڪلواڙ	ترجمو: ججمينٽ آن لٽريچر
ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ميرواهه سب ڊويزن	فقير محمد رند	طبعزاد
سري جا سرموڙ (روهڙي جي علم و ادب ۽ ثقافت جي تاريخ)	محمد فاضل شيخ	”
مصري شاهه جي شاعري	مقبول احمد ٻٽي	”

مونوگراف

١٩٦٢ع

	لکندڙ	عنوان
(١)	جوڻيجو عبدالجبار	سنڌي ڪبت ڪلهوڙن جي دور ۾.
(٢)	لغاري عبدالڪريم	سنڌي الف ب جي ارتقا.
(٣)	بلوچ غلام رسول	سنڌي مرثيه نويسي.
(٤)	نصيرائي در محمد	ارغونن جي دؤر جي سنڌي شاعري.
(٥)	ميمڻ غلام مصطفيٰ	سري جو سنڌي محاورو.
(٦)	ٿداڻي وسرام	مسڪين شاه جي شاعري.
(٧)	ميمڻ عزيز الله	مولانا عبدالغفور همايونيءَ جي شاعري.
(٨)	قاضي خديجه	موجوده سنڌي ادب تي سرسري نظر.
(٩)	لوڌي عبدالحئي	مرحوم قادر بخش بشير جي شاعري.
(١٠)	سومرو غلام سرور	هندن جو سنڌي ادب ۾ حصو.
(١١)	ٻجاج دوارڪا داس	سنڌي تي سرائڪيءَ جو اثر.
(١٢)	ٻٽو محمد صالح	چتي سانگيءَ جي شاعري.
(١٣)	کوکر لعل بخش	سيوهڻ شهر جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ.
(١٤)	بدوي غلام محمد	بيڪس جي شاعري.
(١٥)	بدوي نور احمد	جديد ڊراما نگاري.

١٩٦٣ع

(١٦)	پٺاڻ غلام حسين	سنڌي قصه گو شاعر.
(١٧)	پگهيو حسن علي	ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو واڌارو.

(١٨)	مهر غلام اڪبر	ڀاڻ شهر جا عالم ۽ اديب.
(١٩)	ڀرڳڙي محمد ابراهيم	مير علي نواز ناز جي شاعري.
(٢٠)	جوڻيجو دل افروز	سنڌي افسانوي علم ادب.
(٢١)	ٽيو علي مراد	شاهه جي رسالي جا شارح.
(٢٢)	ڪلواڻ عبدالغفور	مولوي بهاءُالدين بهائي.
(٢٣)	ڪلهوڙو محمد مراد	عبدالڪريم گدائي جي شاعري.
(٢٤)	ميمڻ محمد يعقوب	حافظ حامد جي شاعري.
(٢٥)	قلي غلام حيدر	غلام حيدر ٽالپر جي شاعري.
(٢٦)	سيد محمود شاهه	ڪشنچند بيوس جي شاعري.

١٩٦٦ع

(٢٧)	نظاماڻي الله بخش	لوڪ ادب جي ارتقا جي تاريخ.
(٢٨)	نصرپوري گل حسن	فقير ولي محمد لغاريءَ جي شاعري.
(٢٩)	عرساڻي شمس الدين	سنڌي ادب ۾ تنقيد جي ارتقا ۽ تاريخ.
(٣٠)	شمشيرالحيدري	سنڌي آزاد نظم ۽ ان جو مستقبل.
(٣١)	خالدي علي محمد	شاعر مثنوي ۽ ان جو ڪلام.
(٣٢)	عباسي سڪندر اعظم	حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جون ادبي خدمتون.
(٣٣)	شيخ رشيده	١٩٤٧ع کان اڳ سنڌي ادب ۾ عورتن جو حصو.
(٣٤)	سيد ميرل شاهه	پير رشيدالدين شاهه جي شاعري.
(٣٥)	ميمڻ عبدالڪريم	مولا بخش مسڪين جي شاعري.
(٣٦)	مغل عبدالجبار	مرحوم محمد صديق مسافر جون سنڌي علم ادب جون خدمتون
(٣٧)	ڪپري محمد شفيع	نارائڻ داس ڀمڀاڻي جي ناول نويسي.
(٣٨)	سومرو غلام رسول	عاصي عبدالرئوف عبد جي شاعري.
(٣٩)	مخدوم شبير [illegible]	راضي فقير جو ڪلام.
(٤٠)	مير علي محمد	قاضي فقير محمد قانع جو ڪلام.
(٤١)	ڀاڻ مريم	شاهه جي ڪلام ۾ سنڌي تهذيب ڏي اشارا.
(٤٢)	ميمڻ نور الله	سيد اسحاق شاهه نقويءَ جي شاعري.
(٤٣)	عباسي الطاف	سنڌي قومي شاعري موجوده دؤر ۾.
(٤٤)	سومرو مولا بخش	رازق ڏني فقير جي شاعري.

(٤٥) شاهه محمد صالح	پير رشد الله جهنڊي واري جي شاعري.
(٤٦) شيخ ثناء الله	پرمانند ميوارام جو سنڌي ادب ۾ حصو.
(٤٧) سومرو عبدالغفار	سنڌي زبان ۾ غزل جي ارتقاء.
(٤٨) ابڙو عبدالواحد	غلام علي مسرور جي شاعري.
(٤٩) شاهه قادن	تمر فقير جي شاعري.

١٩٦٥ع

(٥٠) رونجهو ولي محمد	منٺار فقير جي ڪلام ۾ شاعرائيون خوبيون.
(٥١) ميمڻ زليخا	حسين بخش ديدڙ جي شاعري.
(٥٢) عبدالستار نيڪ محمد	ثناء الله ثنائي جون ادبي خدمتون.
(٥٣) پٺو احسان الله	آغا غلام نبي صوفي.
(٥٤) شيخ محبت الله	محمد عالم جي مرثيه گوئي.
(٥٥) ميمڻ رانجهن	پاڪستان ٺهڻ کان اڳ افسانا نويسي.
(٥٦) مومن جمال الدين	پيرل فقير جي شعر و شاعري.
(٥٧) محمد ابراهيم	عبدالله مهيسر آسيءَ جون ادبي خدمتون.
(٥٨) بروهي محمد مبارڪ	مرحوم هدايت الله تنيي جون ادبي خدمتون.
(٥٩) شيخ نياز محمد	غلام سرور قادري فقير جي شعر و شاعري.
(٦٠) قريشي شاهجهان	سنڌيءَ ۾ علمي لفظن جو ذخيرو.
(٦١) ميمڻ امام بخش شمس	مير علي نواز علوي.
(٦٢) چنو محمد حسن	مرحوم خانبهادر امام بخش جتوئي 'صابر' جي شعر و شاعري.
(٦٣) قريشي عبدالرحمان	سروري خاندان جون ادبي خدمتون.
(٦٤) ميمڻ امام بخش	مولوي عبدالڪريم چشتي جون ادبي سرگرميون.
(٦٥) جوڻيجو غلام حسين	مولوي غلام رسول جتوئيءَ جي شعر و شاعري.
(٦٦) خاناڻي حامد علي قريشي	انگريزن جي ابتدائي دور ۾ سنڌي نثر جي عبارت.
(٦٧) پرديسي بلاول.	سچل جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات.

١٩٦٦ع

(٦٨) بلوچ غلام دستگير	ڏنبو ولي محمد جا ٻه گمنام شاعر.
(٦٩) محمد جمن	نانڪ يوسف جي سنڌي شاعري.
(٧٠) سومرو علينواز	نورعلي فقير جو ڪلام.
(٧١) ميمڻ وجيها	عبدالرحمان چانڊيو.
(٧٢) خان محمد	حاجي فتح علي شاه جو ڪلام.
(٧٣) ميمڻ ارشاد	موهن فقير.

١٩٦٧ع

(٧٤) ڪلياڻ داس	وريل فقير جي سنڌي شاعري.
(٧٥) سيتلداس	سائين ولايت راءِ جي سنڌي شاعري.
(٧٦) منسڪاڻي چندرا	لال چند امر ڏنو مل جڳتياڻي.
(٧٧) شيخ انور	ڪلام سيد عيسن شاه نقوي.
(٧٨) ميمڻ محمد موسيٰ	سنڌي صحافت جو سنڌي علم ادب ۾ حصو.
(٧٩) ٿهيم عبدالخالق	جيڪب آباد تعلقي جي علمي ۽ ادبي تاريخ.
(٨٠) ميمڻ عبدالغفور	'اديب سنڌ' رسالي جو سنڌي علم ادب ۾ حصو.

١٩٦٨ع

(٨١) بلوچ امينه	آميد علي شاه جو ڪلام.

١٩٦٩ع

(٨٢) پختائي، موهن لعل هيرانند	سنڌي غزل ۾ تصوف جو عنصر.
(٨٣) خداد، محمد علي	خيرپور رياست جي شاعرن جي مرثيه گوئي.
(٨٤) زنگيجو عنايت الله	سنڌي مولود خواني لاڙ ۾.

١٩٧٠ع

(٨٥) سيد لعل شاه	پيرل شاه جي شاعري.
(٨٦) ميمڻ غلام حسين	عبدالرحمان عاصي ۽ سندس ڪلام.

١٩٧١ع

(٨٧) سانگي رضيه	عورت ۽ سنڌي شاعري.
(٨٨) شيخ محمد رحيم	رشيد احمد لاشاري جون ادبي خدمتون.

(۸۹) شيخ مختيار — سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي جون سماجي ۽ ادبي خدمتون.

۱۹۷۲ع

(۹۰) قريشي عبدالمجيد — محمد بخش مجنون جي سنڌي نثر نويسي

۱۹۷۳ع

(۹۱) بدوي، بيدل مسرور — شڪارپور جي لائبررين ۾ رکيل سنڌي ڪتابن جو ڪئٽالاگ.

(۹۲) پلي محمد عمر — ناري سب ڊويزن جو سنڌي ادب ۾ حصو.

(۹۳) پيرزاده مسرت‌العين — فقير واليڏني جي شاعري.

(۹۴) سوهو علي ڏنو — ميان صاحبڏني فاروقيءَ جو ڪلام.

(۹۵) شيخ پروين — ورهاڱي کانپوءِ اتر سنڌ ۾ ڇپيل ڪتابن جو ڪئٽالاگ.

(۹۶) علوي اسرار احمد — مير صفي الله "فداد" جي شاعري.

۱۹۷۴ع

(۹۷) آريسر الهبچايو — ناري سب ڊويزن جي قبرستانن جي ڪتبن جو مطالعو.

(۹۸) پيلار جلال‌الدين — خانبهادر محمد صديق ميمڻ جو سنڌي ادب ۾ حصو.

(۹۹) سيد جنيد مجيد — مرزا همايون بيگ جون ادبي خدمتون.

(۱۰۰) مغل فهميده ناز — لعل چند (لعل محمد) مجروح جي شاعري.

(۱۰۱) ميمڻ عبدالغفور سنڌي — نواز علي نياز جي شاعري.

۱۹۷۵ع

(۱۲۰) بدوي نرگس — احسان بدوي— سنڌ جو نوجوان اديب.

۱۹۷۶ع

(۱۰۳) قريشي عبدالرحمان — تذڪره شعراء سڪرنڊ

۱۹۷۷ع

(۱۰۴) بنگلاڻي هيبت خان. — ميرپور خاص سب ڊويزن جو ادبي جائزو

(۱۰۵) ڪيريو احمد — ٺر سب ڊويزن جو ادبي جائزو.

١٩٧٨ع

(١٠٦) جويو تاج محمد — سنڌي گيت.

١٩٧٩ع

(١٠٧) سومرو ڪشمير — نسيم کرل ۽ سندس فن.
(١٠٨) جمالي، تاج محمد — مرحوم اميد علي شاهه جو ڪلام.
(١٠٩) ڪنڀار محمد ابراهيم (ٻچپاڻي) ڪپري تعلقي جو ادبي جائزو.

١٩٨٠ع

(١١٠) باگراڻي، احمد خان — نذير حسين حيدري جون علمي ۽ ادبي خدمتون.
(١١١) ٽالپر، محمد اسماعيل — مير مبارڪ خان ٽالپر جي شاعريءَ جو جائزو.
(١١٢) مگريو محمد عرس — مولانا مير محمد عنصريءَ جي ڪلام جو جائزو.

١٩٨١ع

(١١٣) ميمڻ، سڪينه — سنڌي ساهت سال ١٩٨١ع جو علمي ادبي جائزو

١٩٨٢ع

(١١٤) شيخ الطاف احمد — سنڌيءَ ۾ لکيل سفرنامن جو تنقيدي جائزو.

١٩٨٤ع

(١١٥) چانڊيو شفيع محمد، — محمد عثمان ڏيپلائي جي ڊراما نگاري.
(١١٦) بروهي، داد محمد 'خادم' — سبي خطي جي فراڪي لهجي جو لساني ابياس.
١١٧) منور سلطانه — خليفي محمد عمر "اختر" هالائي جو ڪلام.
١١٨) لغاري عبدالجبار عابد — تاج پور جي لغاري نواب خاندان جون علمي ادبي خدمتون.

(١١٩) ميرزا امام علي بيگ افسر	حيدرآباد جي شاعرن جي مرثيه گوئي

١٩٩٥ع

(١٢٠) هڪڙو، انور	سنڌي ادب ۾ شڪارپور شهر جو حصو.
(١٢) سيوائي، شڪنتلا	ضلعي جيڪب آباد جا ادبي ادارا ۽ انهن جي ڪارڪردگي.

پي- ايڇ- ڊي ٿيسز

نالو	موضوع
١٩٧١ع	
(١) غلام علي الانا	لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ.
١٩٧٤ع	
(٢) عبدالجبار جوڻيجو	فارسي شاعريءَ جو سنڌي شاعريءَ تي اثر.
(٣) عبدالڪريم سنديلو	لوڪ ادب جو تنقيدي جائزو.
(٤) محمد صالح شاه	رشيدالدين شاه جو ڪلام.
(٥) عبدالمجيد ميمڻ	بيان العارفين جي تدوين.
١٩٧٧ع	
(٦) الهداد ٻوهيو	سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج.
(٧) عبدالرحمان قريشي	سروري خاندان جون علمي، ادبي ۽ ديني خدمتون.
(٨) عطا محمد حامي	خيرپور ميرس جي ٽالپورن جو سنڌ جي سياسي، علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ حصو.
(٩) غلام حسين پٺاڻ	ورهاڱي کان اڳ سنڌي ناول جي ارتقائي تاريخ.

١٩٧٨ع

(١٠)	سيد محمود شاه	مولانا سيد تاج محمود امروٽي جون علمي ۽ ادبي خدمتون.
(١١)	عبدالخالق سومرو	علي نواز علوي ۽ سندس شاعري.
(١٢)	عزيز الله ميمڻ	خيرپور جي ادبي تاريخ.
(١٣)	محمد جمن ٽالپر	سنڌ جا اسلامي درسگاهه.
(١٤)	مرزا حبيب الله	مرزا قليچ بيگ بحيثيت سنڌي نثر نويس.

١٩٧٩ع

(١٥)	در محمد پٺاڻ	ڪراچي ضلعي جو سنڌي علم ادب ۾ حصو.
(١٦)	سيد ممتاز حسين شاه	سنڌ مدرسي جو سنڌي علم ادب ۾ حصو.

١٩٨٠ع

(١٧)	شمس الدين عرساڻي	آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر.

١٩٨٢ع

(١٨)	اياز قادري	سنڌي غزل جي ارتقا.
(١٩)	عبدالجبار مغل	ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جو علم ادب ۾ حصو.

١٩٨٣ع

(٢٠)	شمس محسن عباسي.	حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي شخصيت ۽ سندس علمي ۽ سياسي خدمتون.
(٢١)	قمر جهان مرزا	حيدرآباد جي ٽالپرن جو علمي ادبي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ حصو.
(٢٢)	ٻگهيو عزيزالرحمان	سنڌي صحافت جي تاريخ.

١٩٨٤ع

(٢٣)	غلام رسول بلوچ	سنڌي ڊرامي جي هڪ صدي.
(٢٤)	ميمڻ عبدالغفور سنڌي	اڻويهين صديءَ جا نثر نويس.

١٩٨٦ع

(٢٥)	قريشي حامد علي خانائي	ساهتيءَ جا علمي مرڪز

سنڌي شعر جي مخزن جي ڏسڻي

شاعري

سوکڙي ١٩٦٤		ص
(١) شاهه عبداللطيف ڀٽائي	بيت	١
(٢) سچل سرمست	ڪافي	٢
(٣) سامي	سلوڪ	٣
(٤) بيدل فقير	ڪافي	٤
(٥) مير عبدالحسين خان سانگي	ڪافي	٥
(٦) شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ	نظم	٧
(٧) محمد صديق "مسافر"	غزل	٨
(٨) مراد علي ڪاظم	غزل	٩
(١٠) شيخ محمد ابراهيم خليل	غزل	١٠
(١١) مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ	ڪافي	١١
(١٢) مولوي احمد ملاح	غزل	١٢
(١٣) شيخ اياز	گيت، نظم، دوها	١٣—١٤
(١٤) هري دلگير	غزل	١٥
(١٥) تنوير عباسي	نظم	١٦
(١٦) امداد حسيني	نظم	١٧
(١٧) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	وايون بيت	١٩
(١٨) حبيب الله مرزا	غزل	٢٠
(١٩) گل نصرپوري	ڪافي، غزل، نظم	٢١
(٢٠) علي محمد خالدي	غزل	٢٥
(٢١) الطاف عباسي	نظم	٢٦
(٢٢) سڪندر اعظم عباسي	غزل	٢٧
(٢٣) محمد سليمان جوڻيجو	غزل	٢٨
(٢٤) محترمه نظير "ناز"	دوها	٢٨
(٢٥) شمشيرالحيدري	آزاد نظم، غزل دوها	٢٩

سوغات ۱۹۶۶ع

(۲۷) شاهہ عبداللطيف ڀٽائي	بيت	۶۵-۶۶
(۲۸) سچل سرمست	ڪافي	۶۷
(۲۹) حمل خان لغاري	بيت	۶۸
(۳۰) خليفہ گل محمد هالائي	غزل	۶۹
(۳۱) مير عبدالحسين خان سانگي	غزل	۷۰
(۳۲) شمس العلماء مرزا قليچ بيگ	نظم	۷۱
(۳۳) محمد بخش واصف	نظم	۷۲
(۳۴) نرمل جيوتاڻي	نظم	۷۲
(۳۵) مولوي حاجي احمد ملاح	غزل	۷۳
(۳۶) رشيد احمد لاشاري	گيت	۷۳
(۳۷) محمد عمر ”معمور“ يوسفاڻي	ڪافي	۷۴

پورب ۱۹۶۹ع

(۳۸) ڊاڪٽر اسد الله شاهہ حسيني	ڪافي	۱۳۱
(۳۹) ڊاڪٽر احمد علي آرائين	ڪافي	۱۳۲
(۴۰) امداد حسيني	دوها، غزل، آزاد نظم، قطعو	۱۳۲
(۴۱) گل نصرپوري	قطعو	۱۳۷
(۴۲) عبدالجبار جوڻيجو	دوها	۱۳۸

پرک ۱۹۷۷ع

(۴۳) شيخ اياز	وايون	۳
(۴۴) تاجل ”بيوس“	وايون ۽ گيت	۱۹
(۴۵) امداد حسيني	نظم، غزل، گيت	۲۳
(۴۶) تنوير عباسي	نظم، غزل	۲۵
(۴۷) نعيم دريشاڻي	آزاد نظم	۲۷
(۴۸) الطاف عباسي	تيڙو، وائي، غزل، نظم	۳۰
(۴۹) عبدالجبار جوڻيجو	چونڪ، دوها، آزاد نظم، هاڪا	۳۲
(۵۰) فتاح ملڪ	وائي، ٽيڙو	۳۴
(۵۱) سحر امداد	نظم	۳۵
(۵۲) استاد بخاري	آزاد نظم	۳۶

(٥٣) بشير سيتائي	غزل	٣٧
(٥٤) عابد بلوچ	بيت، گيت، آزاد نظم، غزل	٣٨

پرک ١٩٧٧ع

(٥٥) اياز گل	وايون	٤٢
(٥٦) مانيٽو آونو	دوها	٤٣
(٥٧) آدل سومرو	غزل	٤٣
(٥٨) نصير مرزا	غزل، نظم	٤٤
(٥٩) قاسم حيدر	نظم	٤٥
(٦٠) شيخ اياز	نظم	٤٥
(٦١) بلال اونو	ڪافي	٤٦
(٦٢) ناظم منگي	غزل	٤٦
(٦٣) اسحاق راهي	نظم	٤٧
(٦٤) فتح محمد چانگ راهي	نظم	٤٧
(٦٥) احمد خان "مدهوش"	نظم	٤٨
(٦٦) سرفراز راڄڙ	ڪافي	٤٨
(٦٧) سلطانه وقاصي	ڪويتائون	٤٨
(٦٨) اڪبر نظاماڻي	وائي	٥٤
(٦٩) ذوالفقار سيال	وائي، غزل، تيڙو	٥٤
(٧٠) آثار آرائين	نظم، غزل	٥٥
(٧١) اطهر منگي	آزاد نظم	٥٦
(٧٢) فريد يوسفاڻي	نظم	٥٧
(٧٣) محمد عثمان سولنگي	وائي	٥٧

مقالا

سنڌي صحيفو ١٩٦١ع

ليکڪ	عنوان	صفحو نمبر
(١) علي نواز جتوئي	علم لسان ۽ سنڌي زبان	٢

سوکڙي ١٩٦٤ع

ليکڪ	عنوان	صفحو نمبر
(٢) محمد حسين ترڪ	منهنجو غير ملڪي دورو	٦١
(٣) غلام علي الانا	سنڌي زبان جا لهجا ۽ انهن جو ابياس.	٦٥
(٤) حبيب الله مرزا	سرگواسي نانڪرام ميرچنداڻي	٧٣
(٥) عبدالجبار جوڻيجو	قديم سنڌي شعر تي هڪ نظر	٧٧
(٦) محرم خان	مضمون نثري ادب جي هڪ صنف	٨٥
(٧) گل نصرپوري	مشرقي شاعريءَ ۾ محبوب جو تصور.	٨٩
(٨) مسز اختر صديقي	عمر بن محمد دائود پوٽو	٩٤
(٩) غلام محمد گرامي	ڪافي ۽ وائي	٩٧
(١٠) شمشيرالحيدري.	سنڌي "نظم" جي اوسر	١٠٤
(١١) غلام محمد گرامي	سنڌي غزل جي اوسر	١١١
(١٢) عبدالقيوم "صائب"	سنڌي مضمون جي اوسر	١١٦
(١٣) محمد اسماعيل عرساڻي	سنڌي ناٽڪ جي اوسر	١٢١
(١٤) ع.ق.شيخ	سنڌي افساني جي اوسر	١٢٤
(١٥) بيگم آمنه خميساڻي	شاهه جي ڪلام ۾ رومانوي عنصر	١٣١
(١٦) تنوير عباسي	جديد سنڌي شاعري	١٣٦
(١٧) شهر بانو ميمڻ	سنڌي ناول	١٤٦

سوغات ١٩٦٦ع

(١٨)	علي نواز جتوئي	سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق	٣
(١٩)	غلام علي الانا	سنڌي آوازن جا قسم	٢١
(٢٠)	حبيب الله مرزا	شاهه ۽ رومي مشرق جا ٻه موتي	٢٣
(٢١)	عبدالرزاق راز	سنڌي شاعريءَ جا قدر ۽ رجحان	٢٨
(٢٢)	عبدالڪريم لغاري	فن افسانه نگاري ۽ موجوده افسانو	٣٣
(٢٣)	مير عباس علي مير	شاعري	٤٢
(٢٤)	عبدالحسين سومرو	رباعيءَ جي ابتدا	٤٦

ٻورب ١٩٦٩ع

(٢٥)	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	سنڌي لغات جي تحقيق	١٢
(٢٦)	علي نواز جتوئي	علامه آءِ.آءِ قاضي	١٩
(٢٧)	غلام علي الانا	سر ڪلمائن ۾ استعمال ٿيل فعلن جا صيغا	٤٣
(٢٨)	مدد علي قادري	لغت سازيءَ جا اصول	٥٨
(٢٩)	حبيب الله مرزا	ڊراما جو اصل وطن	٦٥
(٣٠)	عبدالجبار جوڻيجو	شاهه جي رسالي ۾ آيل ڏارئين ڪلام جو جائزو	٧١
(٣١)	محرم خان	سنڌ جي اوائلي شاعري	٩٣
(٣٢)	غلام حسين پٺاڻ	سنڌي زبان جي ناول جي تاريخ	١١١
(٣٣)	دل افروز جوڻيجو	سنڌي ادب ۽ سنڌي خواتين	١٢٧

ليکڪ		مضمون/مقالو	ص
(١)	شيخ اياز	ادا! هي آواز! جنهن ۾ آڳ آلاو جان	٦٣
(٢)	شيخ آياز	موجوده معاشري جون يونيورسٽيون	٨٤
(٣)	شيخ اياز	تبديل ٿيندڙ دنيا ۾ يونيورسٽيون	٨٩
(٤)	غلام رباني	٣٠ ميٺارام هاسٽل	٨٩
(٥)	الهداد ٻوهيو	ادب جو سماجي ڪارج	٩٢

(٦)	الياس عشقي	جسوڏن جيڏو	١١٣
(٧)	پروفيسر محرم خان	وائي سنڌ جي قديم سرائتي صنف	١١٩
(٨)	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	شيخ اياز ۽ سندس شعر جو لغوي پهلو	١٣٣
(٩)	ڊاڪٽر غلام علي الانا	ڪڇ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ	١٣٨
(١٠)	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	سنڌي شعر لاءِ وزن جو مسئلو	١٦٧
(١١)	خيرالنساء جعفري.	هاچو ڪري هوا! آڌي جو آئي ويا	١٦٠
(١٢)	ابراهيم خشڪ	پورچوگيزن هٿان ٺٽي جي تباهي	١٧٣
(١٣)	شمس الدين عرساڻي	سر ٻڍرو ايلس	١٧٩
(١٤)	غلام حسين شيخ	پتلين جو تماشو	١٨٢
(١٥)	حبيب الله مرزا	مرزا قليچ بيگ ـ جديد سنڌي ادب جو باني	١٨٧
(١٦)	نور افروز خواجه	سنڌي افسانن ۾ سنڌي سماج جي عڪاسي	١٩٤
(١٧)	غلام حسين پٺاڻ	ابتدائي سنڌي ناول ۾ سماجي حقيقت نگاري	٢٠٥
(١٨)	سلطان خواجه	سنڌي لوڪ ادب جي روشني ۾ سنڌي ثقافتي ورثي جو جائزو	٢١٣
(١٩)	تهمينه مفتي	قاضي نذرالاسلام	٢٢٠

ليکڪ	ڪهاڻيون	ص

سوڪڙي ١٩٦٤ع

(١)	آفتاب احمد جوڻيجو	خواب گاهه مان هڪ خط	٣١
(٢)	سلطانه خواجه	حميده چري	٣٤
(٣)	شاهجهان قريشي	روئان، رهن نه سپرين	٣٨
(٤)	جمال رند	مانيءَ گهو	٤٢
(٥)	علي محمد خالدي	فيروزي طلسم	٥١

سوغات ١٩٦٦ع

(٦) نعيم صديقي	ٻهـڙاري تلوار	٥٠
(٧) علي اڪبر ميمڻ	شهيدان	٥١

پرک ١٩٧٧ع

(٨) جمال ابڙو	سينڌ	٢٢٩
(٩) خيرالنساء جعفري	١٩٦٧-١٩٦٨-١٩٦٩ع	٢٣١
(١٠) ثميره زرين	آءٌ اِهائي مارئي	٢٥٣
(١١) شوڪت حسين شورو	وهندڙ پاڻي	٢٦٨
(١٢) حميد سنڌي	هڪ هرڻي جي ڳالهه	٢٧٢
(١٣) نجم عباسي	ڪارو صوبيدار	٢٧٥
(١٤) مظهر ميمڻ	ڊهندڙ پاڇا	٢٨٢
(١٥) تنوير جوڻيجو	آلا ڏاهي مَ ٿيان	٢٩٠
(١٦) سحر امداد	پيڙا جو پڙلاءُ	٢٩٧
(١٧) غلام نبي ڏيپر	ٿي دوست	٣٠٢
(١٨) قاسم ٻگهيو	گندرف	٣٠٤
(١٩) نسرين جوڻيجو	منهنجو ٻئون منهنجي ڏجوڙي	٣٠٧
(٢٠) عبدالقادر جوڻيجو	ويندڙ وهي ۽ لهندڙ سج	٣١٠
(٢١) لعل جسڪاڻي (مترجم)	پرڏيهه ۾	٣١٧
(٢٢) لعل جسڪاڻي (")	پيٽر آرڪ ڏانهن خط	٣٢٢
(٢٣) مير خادم حسين ٽالپر	معصوم پار	٣٢٧
(٢٤) رشيد ڀٽي	وديا جي ويڇن	٣٣٢
(٢٥) سنڌيڪار: مراد علي مرزا	لهرين لڪ لباس	٣٤٣

—o—

هن پرچي جا ليکڪ

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب ۱۹۶۲ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان سنڌي ادب ۾ ايم.اي ڪئي ۽ گولڊ ميڊل حاصل ڪيو. ساڳئي سال سنڌي شعبي ۾ استاد مقرر ٿيو ۽ هن وقت پروفيسر ۽ چيئرمن آهي. ۱۹۶۶ع ۾ پيڪنگ (چين) مان چيني ٻوليءَ ۾ ڊپلوما ۽ ۱۹۷۴ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان سنڌي ادب ۾ پي ايچ.ڊي ڪيائين.

ڪيس ننڍپڻ کان علم و ادب سان شوق رهيو. پاڻ ۱۹۵۴ع کان لکڻ شروع ڪيائين. هن وقت تائين، ڪهاڻي، ناول، تحقيقي ادب ۽ شاعريءَ جي ميدان ۾ پنهنجون ڪاوشون پيش ڪندو رهيو آهي. سندن ۲۱ ڪتاب ۽ لاتعداد مقالا مختلف موضوعن تي شايع ٿيل آهن.

ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ

ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ جون لکڻيون تحقيق سان تعلق رکن ٿيون. سندس پسنديده موضوع آهن: ناول، تصوف ۽ تحقيق جا طور طريقا. پاڻ ۱۹۷۷ع ۾ سنڌي ادب ۾ پي ايچ.ڊي جي ڊگري سنڌ يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪيائين. ۱۹۸۵ع ۾ سندس ڪتاب ”تحقيق جو فن“ کي ايڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد طرفان شاهه عبداللطيف ڀٽائي ايوارڊ ڏيڻ جو اعلان ڪيو ويو آهي. سندس ٻه ڪتاب ۽ ڪيترائي مقالا ڇپيل آهن. ڊاڪٽر پٺاڻ ڊسمبر ۱۹۶۶ع ۾ سنڌي شعبي ۾ استاد مقرر ٿيو، جتي هن وقت پروفيسر جي عهدي تي فائز آهي.

خادم حسين قريشي (قاضي خادم)

بي.اي. آنرز ايم.اي (سنڌي) ايم.اي (انگلش) ايل.ايل.بي

قاضي خادم ۱۹۷۰ع ۾ سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار جي حيثيت سان مقرر ٿيو. هن وقت اسوسيئيٽ پروفيسر آهي. سندس خاص دلچسپي افسانوي ادب سان آهي. ۽ پاڻ ناول نگار، ڊراما نويس، افسانہ نگار، نقاد

۽ شاعر آهي. هو وقت سنڌ جي نثري داستانن تي تحقيق ڪري رهيو آهي— هن پنهنجي ڪيريئر جي شروعات صحافت سان ڪئي ۽ سانڍهه سٽ ورهيه مختلف اخبارن ۾ نيوز ايڊيٽر ۽ سب ايڊيٽر ٿي رهيو. سندس ڏهه ڪتاب شايع ٿيل آهن.

نور افروز خواجه

سنڌي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. ١٩٧٥ع ۾ ايم-اي سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڪيائين، ۽ چانسيلرس گولڊ ميڊل به حاصل ڪيائين. جون ١٩٧٦ع ۾ سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿي. سندس ڪي تحقيقي مقالا مختلف رسالن ۾ ڇپيل آهن، ۽ هڪ ڪتاب ”ديس ديس جون آکاڻيون“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران ١٩٨٣ع ۾ ڇاپيو ويو آهي.

سحر امداد

سنڌي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. ١٩٧٤ع ۾ ايم اي سنڌ يونيورسٽي مان ڪيائين. جون ١٩٧٦ع ۾ سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار مقرر ٿي. سندس پسنديده موضوع شاعري ۽ افسانوي ادب آهي. سندس شاعري، ڪهاڻيون مختلف رسالن ۾ ڇپيل آهن. سندس ترتيب ڏنل ”ديني ادب جو ڪئٽالاگ“ سنڌالاجي طرفان ڇپايل آهي. ١٩٧٣ع ۾ ماهوار ”سوجهرو“ ڪراچي جي هڪ سال ايڊيٽر رهي.

محمد قاسم ٻگهيو

سنڌي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. اپريل ١٩٧٧ع ۾ ايم-اي ڪيائين ۽ ساڳئي مهيني ۾ ئي ليڪچرار مقرر ٿيو. ڪجهه سالن لاءِ صحافت شعبي پڙهايائين. سنڌي ادب ۽ صحافت جي موضوعن تي ڪيترائي مضمون ۾ ڇپيا اٿس. يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جي تعاون سان سنڌالاجي سندس هڪ ڪتاب ’مرزا قليچ بيگ جي سوانح‘ شايع ڪيو آهي- سندس پسند جي موضوعن ۾ لوڪ ادب ۽ شاعري جو سماج جي حوالي سان مطالعو شامل آهي.

هدايت پريم

سنڌي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. ١٩٧٣ع ۾ ايم-اي ڪيائين ۽ شعبي ۾ ١٩٧٩ع آيو سندس مقالا ڇپيل آهن. هو ڪهاڻيءَ

ڪان علاوه ’لسانيات‘ ۾ گهري دلچسپي رکي ٿو. هن وقت ”سنڌي ٻوليءَ جو تاريخي پس منظر“ جي موضوع تي ڪم ڪري رهيو آهي.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار جي حيثيت سان فيبروري ١٩٨٥ع ۾ مقرر ٿي. پاڻ ايم.اي ١٩٧٨ع ۾ ايل.ايل.بي ١٩٧٨ع ۾ پي.ايڇ.ڊي ١٩٨٣ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. سندن تحقيقاتي مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپجندا رهن ٿا. سندس ٿيسز جو پهريون جلد شايع ٿيڻ وارو آهي.

— O —

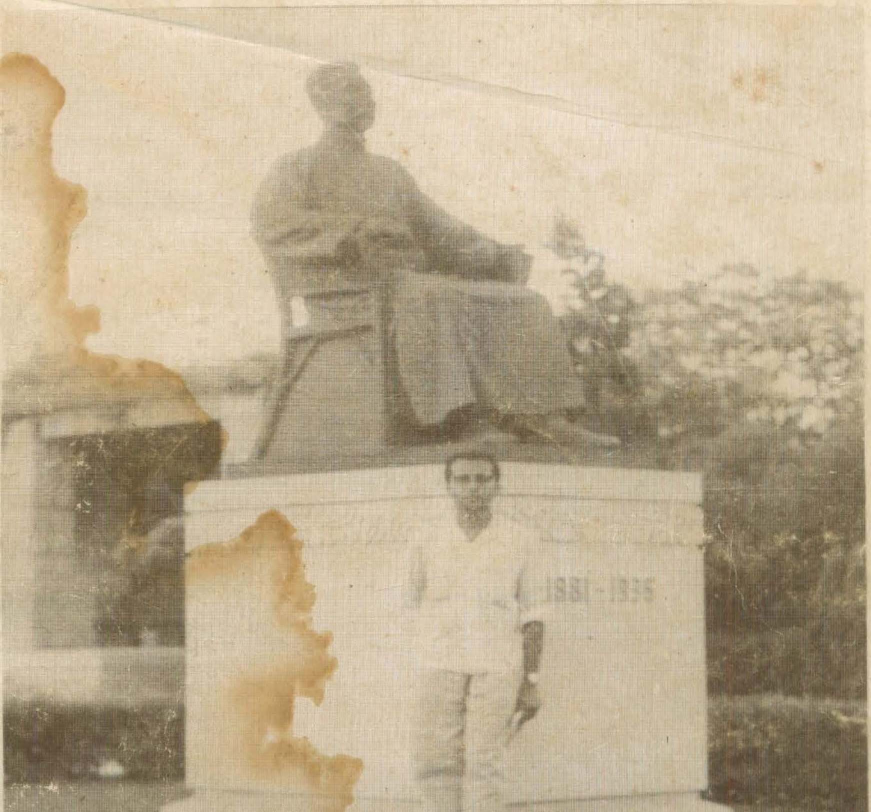

عظيم چيني اديب لوشن جو مجسمو